Közelmúltunk Hagyatéka

1971

Egy tipikus

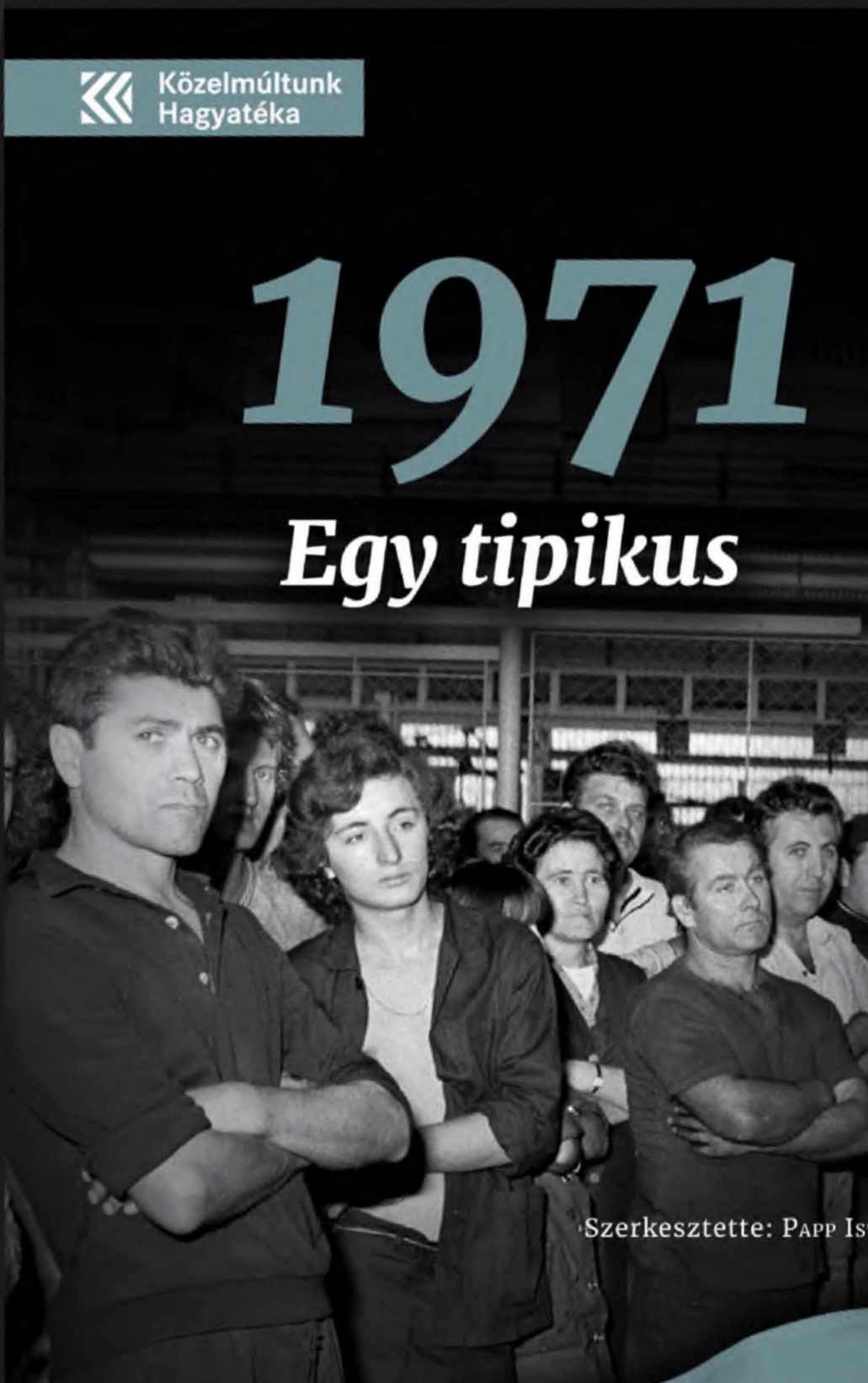

Szerkesztette: Papp Is

1971

Egy tipikus kádári év?

Közelmúltunk
Hagyatéka

1971

Egy tipikus kádári év?

Szerkesztette:

Papp István

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
Kronosz Kiadó

Budapest–Pécs, 2022

A kötet az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
és a Kronosz Kiadó gondozásában jelenik meg

Felelős kiadó az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
főigazgatója és a Kronosz Kiadó ügyvezető igazgatója

A kötet megjelenését támogatta a Nemzeti Kulturális Alap

Borítókép: Munkásgyűlés a Csepel Autógyárban 1977-ben
Forrás: Fortepan/114706. Adományozó: Csepel Autógyár/Békés György

ISSN 1586-9784
ISBN 978 615 6339 67 6

© Szerzők
© Szerkesztő
© Kronosz Könyvkiadó Kft.
© Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

Tartalom

Papp István
Kísérlet az idő megragadására 7

Társadalomtörténeti metszetek

Keller Márkus
Szocialista kispolgár. A békásmegyeri lakótelep és a kádárizmus 17
Szőnyei Tamás
„Miért kell mindent elviselnem"... „micsoda egy ócska vidék".
A magyar rock 1971-ben: találkozások, tiltakozások, tárgyalások
és távozások 39

Állambiztonsági történetek

Novák Attila
„Csodarabbik útja?" Ortodox zsidó zarándoklatok
(és állambiztonsági kontrolljuk) a Kádár-korban 63
Vörös Géza
Regnumosok és sasfiókák. Az utolsó egyházi perek éve
az állambiztonsági iratok tükrében 89
Szekér Nóra
Állambiztonsági manőverek egy Nobel-díjas tudós körül.
Gábor Dénes állambiztonsági megfigyelése 103

Alternatívák a rendszeren belül

Bartha Eszter
Munkássorsok és munkásábrázolás a Kádár-korszak „tipikus" éveiben 143
Pap Milán
A szocialista demokrácia viszontagságai. Az 1971-es képviselő-választás és Szép Zoltán ügye(i) 171

A továbbélő múlt

Ablonczy Bálint
„A mi nemzedékünk számára az iránymutató nagy mesterek egyike lett". Kallós Zoltán és a *Balladák Könyve* – egy kultuszkötet hatása 193
Bognár Bulcsu
Az önfeladástól az új gazdasági mechanizmus kidolgozásáig. Erdei Ferenc útja a *Város és vidéke* szociográfiáig 211
Papp István
A forradalom szemérmes vége? A kormány hivatalos elnevezésének megváltozása 234

Utószó

Takács Tibor
Tipikus? Kádári? Év? 257

Névmutató 267
A kötet szerzői 273
Summary 275

Papp István

Kísérlet az idő megragadására

A tanulmánykötetek előszavai veszedelmesen unalmasak tudnak lenni, ezért most megpróbálkozom őszintén elmondani, mire is számíthat az olvasó. Amikor 2021 első napjaiban felmerült az ötlet, hogy szervezzük meg az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) éves tudományos konferenciáját, még nem motoszkáltak mélyebb gondolatok a fejemben. Mivel a hagyományok követése mindig a biztonság érzetét nyújtja, ezért szervezőként én sem törekedtem merész újításokra. Két, nagyon különböző mankóra támaszkodtam, két eltérő megközelítést próbáltam erjesztő módon összegyúrni. A két módszer annyiban hasonlított egymásra, hogy a történetírás és az idő kapcsolatát érintették, pontosabban az idő felosztására, megragadására tettek szokatlan kísérletet.

Az első inspiráló próbálkozás egy korábbi konferencia volt, amelyet még 2019. májusban tartottak az ÁBTL-ben. Az ebből született kötet előszavában Takács Tibor kollégám úgy fogalmazott, hogy „a »hosszú« 1949 történetének megismeréséhez és megértéséhez járulnak hozzá"[1] a köz elé bocsátott tanulmányok. 1949 mint a Rajk-per éve, tágabb merítésben pedig mint az államszocialista diktatúra kiépítésének esztendeje értelmeződött, egy olyan dátum, amelynek előzményei és következményei akár egy tágabb évtizedet is felöleltek. Amikor 1971-et kiválasztottam mint olyan évet, amely köré szintén egy konferenciát próbálunk szervezni, egyszerűen arra gondoltam, hogy éppen ötven esztendő telt el azóta. 1971 nem tűnt nevezetes, sorsfordító, viharos, ellentmondásos, csodálatos évnek, a történettudomány nem kezelte és kezeli olyan időpontként, melynek ismerete az érettségiző diákok és a művelt nagyközönség számára elvárható. Amit nem tartunk különösképpen figyelemre méltónak, arra könnyen ráakasztjuk a szürke, az átlagos vagy éppen a tipikus jelzőt, amely végül egy kérdőjellel ellátva a konferencia nevébe is bekerült: 1971. Egy tipikus kádári év?

1 Takács 2020. 13.

Anélkül, hogy mélyebben belegondoltam volna a választott évszám jelentőségébe, egyediségébe, némiképp sommás egyszerűsítéssel abból indultam ki, hogy nagyjából a Kádár-korszak közepére esik, 15 évvel az 1956-os forradalom után, s kicsit több mint másfél évtizeddel az egyre látványosabb és nyilvánvalóbb gazdasági és társadalmi válságjelenségek megmutatkozása előtt. Így azután bizonyosan alkalmasnak tűnt 1971 arra, hogy magáról a korszak egészéről, Kádár János rendszeréről, koráról vagy éppen az akkori Magyarországról elmondjunk valami érdemlegeset.

Ám nem elsősorban az év meghatározó, nagypolitikai következményekkel járó történéseit választottam ki az előadások tárgyául, így Rákosi Mátyás és Lukács György halálát, valamint Mindszenty József budapesti amerikai nagykövetségről és egyben Magyarországról való távozását. Pedig mindhárom esemény bizonyosan megkönnyebbülést jelentett az ország élén álló Kádár János számára, s kétségkívül lezárt három, jellegében egészen eltérő folyamatot: a rákosizmust mint csoportképző politika lehetőségét, a rendszeren belüli kritikus marxista megújulás nemzetközi mércével is számon tartott vizsgálódását, s a római katolikus egyházzal a forradalom óta nyitott konfliktust. Végül egyik történelminek tartott szereplőről sem született előadás, de ennek reményeim szerint nem érzi hiányát az olvasó.

Ugyanis nem csupán a korábbi konferenciakötet motivált, hanem egy író, illetve egy igen komoly szépirodalmi vénával bíró történész egyaránt izgalmas és szokatlan kísérlete is, hogy elmeséljék a 20. század történetét. Günter Grass három-négy oldalas kis elbeszéléseket válogatott, a század minden évéből egyet, amelyek visszaadják az adott év egy-egy, általa jellemzőnek tartott pillanatát. Az egyes szám első személyben írott kis szösszenetek alapelve, hogyan látja a nagybetűsnek mondott históriát egy átlagember, legyen szó a Zeppelinek hadrendbe állításáról, a berni VB-döntőről vagy éppen a kábítószer-fogyasztás elterjedéséről. Ahogyan a német író fogalmazott: „Én, önmagam helyett, évről évre jelen voltam."[2] Lukács János, vagy ahogyan a magyar olvasók is megismerték és megszerették, John Lukacs hasonlóra vállalkozott, mint Grass, igaz, szűkebb időkeretben, csak 1969-ig vitte az elbeszélés fonalát. Kissé hosszabb írásokat publikált: egy karcolatot és egy erre felelő párbeszédet, amely bizonyos mértékig megkérdőjelezte a választott esemény érvényességét. Lukacs talán még jobban elszakadt a kronológia kitüntetett dátumaitól, s ennek okát az alábbi érveléssel támasztotta alá: „A történelem demokratikus korszakába érkezett, ami egyszerűen

2 Grass 1999, 7.

azt jelenti (a jelentés egyszerű, de rekonstruálása bonyolult), hogy a történésznek mindenféle emberekkel és mindenféle eseményekkel foglalkoznia kell."[3]

A jelen kötetben olvasható előadások ennek a követelménynek tesznek eleget: mindenféle emberről és mindenféle eseményről szólnak, melyek 1971 Magyarországához kapcsolódnak. Ezeknek az előadásoknak a Történeti Levéltár adott helyet, 2021. november 10-én. A témaválasztás tarkasága révén fér meg egymással békében a lakótelepekről és a Vadászati Világkiállításról, az ekkor megjelent *Makra* című regény okán a korszak munkásábrázolásáról, az óbudai képviselő-választásról, a vallási turizmusról, egy néprajzi tanulmánykötet sorsáról, az utolsó egyházi perekről vagy az ebben az évben Nobel-díjjal kitüntetett Gábor Dénesről szóló tanulmány. Ahogyan a magyar rock különös találkozásai, Erdei Ferenc utolsó szociográfusi fellobbanása vagy a kormány hivatalos nevének módosítását taglaló írás is helyet kaphatott ebben a válogatásban.[4]

Erre lehet mondani, hogy túlságosan is eklektikus vállalkozás kerekedett ki, amely nem nagyon illeszkedik bele a korszakot feldolgozó eddig szakirodalmi feldolgozások sorába. Valóban, ha sorra vesszük a Kádár-korszakot elemző, magyar nyelven megjelent legfontosabb munkákat, 1971 nem tűnik különösképpen fontos és jelentős esztendőnek. Még akkor sem, ha az eltérő szempontokat érvényre juttató munkákat és szerzőket tekintjük át, s arra keressük a választ, hogyan lehetne kisebb periódusokra, alkorszakokra osztani az 1956 és 1989 közötti időszakot. Természetesen ennek a vizsgálódásnak csak akkor van bármi értelme, ha jogosnak tartjuk annak a kérdésnek a feszegetését, hogy az államszocialista diktatúra időszakán belül léteznek olyan terminusok, amelyek jellegadó jegyeik révén elkülöníthetők egymástól. Hiszen akadnak olyan sommás megközelítések, amelyek az egész 1948 és 1989, sőt 1945 és 1990 közötti időszakot tagolatlan, egynemű korszaknak tekintik, tehát eleve fel sem vethető a periodizáció problematikája ebből a nézőpontból. Jelen sorok írója azonban nem így vélekedik, így szeretnék néhány példát hozni arra, hogy eltérő vizsgálati origókból elindulva ki hol húzta meg a határokat. Elsősorban az érdekelt, hogy vannak-e 1971 közelébe eső korszakhatárok.

Elsőként vegyük azt a torzóban maradt gazdaságtörténeti munkát, amelynek két szerzője, Pető Iván és Szakács Sándor eredetileg a nyolcvanas évek kö-

[3] Lukács 1999, 11.

[4] A konferencia előadói közül végül Bartha Ákos és Majtényi György nem vállalta előadása írott változatának elkészítését, Bognár Bulcsu esetében viszont fordítva történt, mivel ő nem adott elő szóban, viszont megírta a tanulmányát.

zepéig rajzolta volna meg a történet ívét, de végül megálltak 1968-nál, az új gazdasági mechanizmus bevezetésének événél. Ők alapvetően a reform gondolatát állították a kötet szervezőelvévé, így számukra az 1953 és 1957 közötti négy év egységes szakasznak tűnt, s úgy vélték, hogy az „1957-et követő évtized világosan elkülönülő korszaka az elmúlt negyven év magyar gazdaságtörténetének. A reformelképzelések 1957. évi félretétele, elvetése, majd – az 1964-ben megkezdett előkészületek után – tíz évvel később, lényegében a korábbiakban már lefektetett alapelveken nyugvó új gazdaságirányítási rendszer bevezetése egyértelműen jelzik a korszakhatárt."[5] A bevezetett reformok, s az ennek nyomán született politikai és történészi diskurzus azonban hullámzott, hol gyengébben, hol markánsabban jelentkezett a nyilvánosságban. A Kádár-korszak végóráiban, alig burkoltan az aktuális gazdaságpolitikai törekvések támogatásának szándékával készült Berend T. Iván áttekintése, s ebben az alábbi, figyelemre méltó megállapítás szerepel: „1972 és 1975 között, tehát a külső tényezők meghatározó szerepe talaján, a belső hatalmi törekvésektől motivált vezető csoport erőteljes politikai támadása adta meg az indító lökést a sztálini modell irányába történő visszarendeződésnek."[6] Ez tehát elnyúló, több tényezővel alátámasztott, puha váltásnak tűnt, amely viszonylag rugalmas szakaszhatárnak látszott.

Bő évtizeddel később jelent meg Romsics Ignác szintézise, amely két nagy korszakra: az 1962–1963-ig tartó megtorlásra, és az ezt követően a rendszer bukásáig uralkodó konszolidált kádárizmusra tagolta ezt az érát. A szerző ezen túl még tovább finomított: „Az önmagában negyedszázadnyi második szakaszon belül természetesen több kisebb alperiódus különböztethető meg. Az egyik legfontosabb korszakhatár közismerten 1968, az új gazdasági mechanizmus bevezetésének az éve. Az, ami a kádárizmusból jó volt, és amit az emberek szerettek, jórészt ezzel függött össze. Az 1968-as nekilendülést 1972 és 1974 között reformellenes intézkedések fékezték le."[7] Társadalomtörténeti összefoglalójában Valuch Tibor külön alfejezetet szentelt a „korszakhatárok" kérdésének, s voltaképpen Kornai János fogalmi keretét elfogadva az 1963 és 1981 közötti időszakot nevezte „klasszikus szocialista rendszernek".[8] Nála az 1968-as reform, még pontosabban annak megállítása/visszametszése nem jelentett markáns, önálló periódus kezdetét jelző dátumot.

5 Pető–Szakács 1985, 369.
6 Berend T. 1988, 361.
7 Romsics 1999, 399.
8 Valuch 2001, 17.

Közel egy évtized múlva Rainer M. János a nagyközönség számára írt kötetében az eddigiektől eltérő felosztást választott: 1963 és 1974 között szerinte a szocialista rendszer megújításának időszakáról beszélhetünk, ezt követte az 1985-ig tartó „megtorpanás és útkeresés". Ez a nézőpont annyiban követi a korábbiakat, hogy az 1963-as nagy amnesztia az egyik határkő, ez alighanem a legszélesebb körben elfogadott közös többszörös, míg 1974 a legfelsőbb politikai vezetésben végrehajtott személycserék révén emelkedett időbeli sorompóvá.[9] A több szerző által jegyzett, a *Kérdések és válaszok* című sorozatban napvilágot látott kötet a korábbi megközelítéseket elfogadva megint egy kicsit arrébb helyezte az alkorszakokat elválasztó jelképes gátakat, mivel a klasszikus kádárizmuson belül 1963 és 1972 közötti kort reformidőszaknak címezte. A vonatkozó részt jegyző Mitrovits Miklós szerint: „Ez a külpolitikai nyitás és a belső gazdasági reformok ideje, valamint a kulturális élet felvirágzása, a magyar hatvanas évek. 1972–1974 a megtorpanás ideje, amikor szovjet nyomásra Kádár bizonyos módosításokat hajt végre a gazdaságirányítási mechanizmusban."[10]

Földes György kifejezetten a Kádár-korszak, pontosabban szólva Kádár János külpolitikáját tárgyaló vaskos kötetében rendkívül gazdagon tagolta az 1957 és 1988 közötti több mint három évtizedet. Az 1969 és 1971 közötti rövid periódust mint a reformpolitika, nem csupán az új gazdasági mechanizmus, hanem általában a reform gondolata érdekében végzett külpolitika időszakának tartja a szerző, amelynek az 1972. februári, ún. zavidovói találkozó vetett véget.[11] Ezt követően szerinte 1975-ig a „korlátozott szuverenitás időszaka" a megfelelő jelzős szerkezet a korszak leírására.

Végezetül a legfrissebb kutatások eredményeit összegző, már címében is az 1970-es évekre összpontosító tanulmánykötet bevezetőjében a már idézett Rainer M. János, önmaga korábbi megközelítésétől és az időszámítás bevett kereteitől egyaránt eltérve így határozta meg a periódus kezdő- és végpontjait: „Valamikor a naptári hetvenesek elején kezdődött (mondjuk 1972-ben, de legalább ennyi, ha nem több érv szól 1968 mellett is), és körülbelül 1979–80-ban végződött, amikor egy sor baljós dolog történt: a második olajárrobbanás, áremelkedések és áremelések, általános gazdasági válságjelek Nyugaton, társa-

9 Rainer M. 2010, 63.

10 Mitrovits 2013, 12.

11 Földes 2015, 134.

dalmi nyugtalanság jelei Keleten, szovjet katonai beavatkozás Afganisztánban, sztrájk a gdański Lenin Hajógyárban."[12]

Ezen áttekintő kép alighanem sokkal inkább a konszenzus hiányát jelzi, mint a széles körű egyetértést. Ez nem is feltétlenül baj, inkább talán arra int minket, hogy a feltett kérdés érvényességén merengjünk el némiképp. Valóban érdemes és szükséges az idő tagolása, amely önmagában is a másság, a változás, a törés, az átalakulás létét tételezi fel, azt sugallva, hogy az adott dátum előtt és után következő évek és hónapok valamilyen kiválasztott aspektusból (gazdaságpolitika, külpolitika, belső reformok dinamikája) kiindulva érzékelhetően, a történész által megragadhatóan eltértek egymástól? Vagy ezek inkább csak bizonytalan fogalmak, hiszen a változásoknak csakúgy, mint a mozdulatlanságnak nincs szilárd mérőegysége, világos jelzőszáma? Esetleg csak a történészi nyelvben meghonosodott metaforákat mondunk el újra és újra? S mit kezdjünk azokkal az emberi életekkel, amelyek keresztülvágják a történészek által meghúzott korszakhatárokat?

Ezek a kérdések nem fogalmazódtak meg bennem ilyen élesen, amikor a konferenciára készültünk és az előadásokat szerveztük. Ám ahogyan hallgattam egymás után a kollégákat, olyan érzés töltött el, mintha megkíséreltük volna megállítani az időt, s megpróbáltuk volna megidézni 1971 Magyarországának voltaképpen megragadhatatlan pillanatait. „Ez szintén varázslat, az elmúló idő legyőzése" – fogalmazott a történetírás céljáról Kodolányi János szép regényében a Gilgamest oktató tanár.[13] Mintha mi is erre a varázslatra vállalkoztunk volna.

A kötet szerkesztője és szerzői nem foglalnak állást a tekintetben, hogy 1971 valamely periódus kezdő- vagy éppen végpontja lett volna, csupán arra vállalkozunk, hogy elmondjuk, milyen volt az élet néhány, általunk fontosnak tartott nézőpontból Magyarországon, 1971 táján. Bízom benne, hogy a velünk tartó olvasók osztják e kötet szerkesztőjének meggyőződését, hogy érdemes ily módon közelítenünk a 20. század históriájához, azon belül a Kádár-korszaknak nevezett időszakhoz. Ahogyan William Faulkner regényhőse, Quentin Compson fogalmazott: „Apa azt mondta, örökké azon töprengeni, hogy a lélektelen mutatók egy önkényes beosztású számlapon milyen helyzetet foglalnak el, az agyműködés tünete. Váladék, mondta Apa, akár a veríték. És én azt mondom, így is van ez rendjén. Gondolkozzunk. Gyerünk csak, gondolkozzunk."[14]

[12] Rainer 2020, 8.

[13] Kodolányi 1967, 178.

[14] Faulkner 1976, 74.

Hivatkozott irodalom

Berend T. 1988 — Berend T. Iván: *A magyar gazdasági reform útja.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1988.

Faulkner 1976 — Faulkner, William: *A hang és a téboly.* Európa, Budapest, 1976.

Földes 2015 — Földes György: *Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai 1956–1988. I.* Napvilág, Budapest, 2015.

Kodolányi 1967 — Kodolányi János: *Vízözön.* Magvető, Budapest, 1967.

Grass 1999 — Grass, Günter: *Az én évszázadom.* Európa, Budapest, 1999.

Lukacs 1999 — Lukacs, John: *Évek...* Európa, Budapest, 1999.

Mitrovits 2013 — Mitrovits Miklós: Hány szakaszra osztható Kádár 33 éves uralma? In: Takács Róbert (szerk.): *Kérdések és válaszok a Kádár-korról.* Napvilág, Budapest, 2013, 11–13.

Pető–Szakács 1985 — Pető Iván – Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. I.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985.

Rainer 2010 — Rainer M. János: *A Kádár-korszak 1956–1989.* Kossuth, Budapest, 2010.

Rainer 2020 — Rainer M. János: Szerkesztői előszó. In: Uő (szerk.): *„Hetvenes évek".* Évkönyv XXIV. (Magyarország a jelenkorban) 1956-os Intézet Alapítvány, Budapest, 2020, 7–10.

Romsics 2000 — Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Osiris, Budapest, 2000.

Takács 2020 — Takács Tibor: A Rajk-per éve? Rövid bevezető egy hosszú esztendőhöz. In: Uő (szerk.): *A Rajk-per éve: közelítések 1949-hez.* ÁBTL–Kronosz, Budapest–Pécs, 2020. 7–13.

Valuch 2001 — Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Osiris, Budapest, 2001.

Társadalomtörténeti metszetek

Keller Márkus

Szocialista kispolgár

A békásmegyeri lakótelep és a kádárizmus

Bevezetés

Annak ellenére, hogy nap mint nap használjuk a fogalmat, a kádárizmus mibenlétének szisztematikus feldolgozásáig bő évtizedet kell visszamennünk az időben, egészen Rainer M. János 2011-es munkájáig.[1] Rainer a kádárizmus kapcsán egy komplex koordináta-rendszert vázolt fel. Tanulmányában a kádárizmust egyfajta elmozdulásként értelmezte a sztálini rendszertől, olyan módosulásként, mely a rendszer alapjait nem változtatja meg, de működésmódját jelentősen átalakítja. Az új működésmódnak az egyik fontos eleme, hogy csökkent a represszió szerepe, cserébe egyre inkább előtérbe kerültek az informális egyeztetés, koordináció alrendszerei. Ennek fontos következménye, hogy a társadalom igényei a korábbinál gyakrabban válnak fontossá, döntési szempontá az államot vezető elitek számára. Így az utópisztikus célok helyett egyre többször a társadalom akut problémáinak megoldása került előtérbe. Ennek egyik konkrét megnyilvánulási formája, hogy (a szovjetunióbeli változásokkal párhuzamosan) az 1960-as évek elején az addigi aszketikus ideál mellett megjelenik a fogyasztó egyén alakja a hivatalos kommunikációban. A fogyasztás, a fogyasztás iránti vágy legitimizálódásával együtt lassan átalakul az addig megvetett kispolgár fogalma is.[2]

A kádárizmus és ezen belül az 1971-es év (a békásmegyeri lakótelep építésének kezdete) megértéséhez, jellegzetességeinek meghatározásához közelebb vihet bennünket a periodizáció is. Nem kerülünk könnyű helyzetbe azonban, ha ezt az utat választjuk, hiszen rögtön látszik, hogy az 1971-es év a hatvanas és a hetvenes évek határán helyezkedik el. Nem csak matematikailag, hanem törté-

1 Rainer 2011. Más megközelítésekről összefoglalóan lásd Rainer 2019.

2 Rainer 2011, 137–148.

netileg is. Hiszen ha elfogadjuk a hosszú hatvanas évek koncepcióját, akkor 1971 még valójában a hatvanas évekhez tartozik. Ami esetleg a számokkal való idétlen bűvészkedésnek tűnik, komoly értelmezési téttel bír, hiszen míg a történettudomány és a kortársak is (nem kivétel nélkül és némileg igazságtalanul) a hatvanas éveket reformperiódusnak tekintik és nosztalgikus elnézéssel szemlélik, addig a hetvenes évek a történettudományban „az eltékozolt évtizedként" jelenik meg.[3] A kortársi értékelés sem bánik jobban a hetvenes évekkel. Szilágyi Ákos szerint a „tönkremenés melankóliája" hatotta át, „gyanakvó volt az újításokkal, az újítókkal szemben, inkább az adotthoz, a meglevőhöz ragaszkodott"[4]. Nem mindegy tehát, hogy az 1971-es év, benne a békásmegyeri lakóteleppel hova tartozott: a reformokat jelképezte vagy a tönkremenés melankóliájának gyümölcse.

A következőkben a fenti fogalmakat használva vizsgálom, mit jelent, jelenthet a kádárizmus a lakásépítés, a lakhatás területén, és mit mond nekünk erről a békásmegyeri lakótelep.

A lakáskérdés Budapesten

A 15 éves lakásépítési program kezdetén, a Kádár-korszak hajnalán Budapest (és ezzel együtt az ország) lakáshelyzete katasztrofális volt. 1960-ban 689 000 családegység (a család, illetve töredék családok hivatalos terminusa a statisztikai munkákban) 535 000 lakásban lakott. Mivel a korabeli magyar és nemzetközi felfogás szerint elvileg minden családegységnek külön lakás járt volna, így 154 000 lakással kevesebb volt a szükségesnél. A mennyiségi lakáshiány okozta válságot tovább fokozta a minőségi lakáshiány, hiszen a lakások 60%-a egyszobás, zömmel komfort nélküli ingatlan volt, azaz nem volt alkalmas arra, hogy hosszú távon kielégítse a lakásigényeket.

Az 1950-es évek végén meghirdetett „életszínvonal-politika" jegyében a kádári vezetésnek reagálni kellett erre a problémára. Ennek legfontosabb lépése az 1961-ben meghirdetett 15 éves lakásépítési program. Ennek keretében országosan több mint egymillió lakás épült, ennek 18%-a Budapesten. Ezek a lakások természetesen nem csak az állami erőfeszítések eredményeképpen épültek fel. Jelentős részük magánerőből és magánkivitelezésben készült. Az állami finanszírozásban épült lakások 31%-a létesült Budapesten, ez a budapesti új építésű lakások két-

3 Rainer 2020; Szerencsés 2010.

4 Szilágyi 1980.

harmadát tette ki, annak ellenére, hogy a magánerőből megépült lakások száma a fővárosban is dinamikusan nőtt. Az erős állami jelenlét szembement az országos folyamatokkal, ahol éppen a fordítottját tapasztalhatjuk, a magánerős építkezések az 1961 és 1975 között időszakban az új építésű lakások 64%-át adták.

Az új lakások azonban egyértelműen javították a lakásállományt. Nem csak azért, mert túlnyomó többségük (75%) két- vagy háromszobás volt, hanem azért is, mert felszereltségük jóval meghaladta az 1960 előtt épültekét. Ennek megfelelően a teljes budapesti lakásállomány mutatói jelentősen javultak. Legimpozánsabban a korszerű fűtéssel ellátott és a csatornahálózatba bekötött lakások aránya nőtt 47, illetve 21%-kal. A lakásállomány gyarapodásának köszönhetően az egy szobára jutó lakók száma az 1961-es 2,19-ről 1976-ra 1,68-ra csökkent. Mindezek következtében az 1960-ban jelzett 29%-os mennyiségi lakáshiány 1976-ra 15%-ra mérséklődött.

Az állami keretben felépülő lakások nemcsak a felszereltség tekintetében képviseltek meghatározott normát, hanem az építési technológia és a telepítés jellege szerint is sajátos, jól körülhatárolható csoportot alkottak. Az állami építésű lakások 1961-től, elhagyva a hagyományos téglaépítést, egyre inkább nagyipari technológiával épülnek, kezdetben blokkos, majd az 1970-es évektől szinte kizárólagosan (az új lakások kb. 80%-a) paneltechnológiával. Az állami lakásépítés, a technológia mellett, a telepítés formáját tekintve is egységesült. Az állami lakások háromnegyede 300 lakásnál nagyobb lakótelepen épült 1961 és 1975 között, sőt az utolsó öt évben már az állami lakásépítés 94%-a ilyen telepeken valósult meg.

Az 1961 és 1975 között tapasztalható fejlődés láttán akár azt is hihetnénk, hogy a lakáskérdés Magyarországon, vagy legalábbis a minket most leginkább érdeklő Budapesten, megoldódott. Ez azonban korántsem volt így, sőt a Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottsága számára készült, és a VB által el is fogadott, tehát ilyen értelemben hivatalos jelentés még 1978-ban is „nyomasztó mértékű lakáshiányról" beszélt.[5] Hogyan lehetséges ez, mikor az 1961 és 1975 között épült több mint 187 000 új lakás meghaladja az 1960-ban jelzett hiányzó lakások számát? Egyrészt a tárgyalt 15 évben nemcsak a lakások száma nőtt, hanem Budapest lakossága is emelkedett, több mint 270 000 fővel, másrészt az alacsony születésszámok és az idősödő társadalom miatt a családnagyság csökkent, azaz kevesebben laktak együtt. Így több lakásra volt szükség. Ennek következté-

[5] BFL XXXV.1.a.3. 1978-11-03 153. ö. e. /1978._PB 153/37. A Főváros 15 éves lakásépítési tervének irányelvei, valamint a VI. ötéves terv lakásépítési és telepítési javaslata. 3.

ben ugyan csökkent a lakáshiány Budapesten, és javultak a lakáskörülmények, de 1976-ban még mindig 133 000 lakással volt kevesebb a szükségesnél.[6]

A már említett végrehajtó bizottsági jelentés azonban arra is felhívta a döntéshozók figyelmét, hogy a mennyiségi lakáshiány mellett a minőségi lakáshiány is kibontakozóban van. Annak következtében, hogy az állam fokozottan megjelent a lakásépítésben, és különösen az erről folyó diskurzusban, a lakáshoz jutás egyéni problémából (érvelt a jelentés) társadalmi problémává vált. Emiatt a mennyiségi igény mellett a minőségi igény kielégítését is egyre inkább az államtól várta a közvélemény. A jelentés 200-250 ezerre becsülte azoknak a családoknak a számát, amelyek minőségi okokból szorulnának lakáscserére. A minőségi lakáshiánynak külön súlyt adott az a statisztikai adat, hogy a jelentés írásakor (1978-ban) kb. 200 000 körül mozgott a komfort nélküli lakások száma Budapesten. Ez azt jelentette, hogy Budapesten a lakott lakások legalább 20%-a ebbe a kategóriába tartozott.[7] Jól látható és a korabeli döntéshozók számára is világos volt, hogy a komoly gazdasági (állami és magán) erőfeszítések ellenére a lakáshiánynak sem a mennyiségi, sem a minőségi oldalát nem sikerült megoldani.

A vizsgált iratok alapján a tanácsi és pártvezetők előtt két olyan további probléma körvonalazódott, amelyek részben vagy egészében a megoldatlan lakáshelyzetből fakadtak. Egyrészt úgy látták, hogy az új lakások elégtelen mérete gátolja a születésszám megfelelő méretű növekedését, másrészt szegregációs tendenciákra derült fény. A statisztikai adatok azt mutatták, hogy a lakáselosztás sajátos mechanizmusa miatt a különböző társadalmi csoportok elkülönülnek egymástól. Az új lakótelepeken főleg fiatal családok laktak, a társasházas területeken értelmiségiek, a belső pesti városrészek az idősek területeinek számítottak, míg a pesti családi házas területeken alacsonyabb végzettségű munkáscsaládok koncentrálódtak. Ráadásul a munkásságon belül további törést és elkülönülést okozott, hogy egy részük az összkomfortos új lakásokban, másik felük pedig a lakásállomány legrosszabb minőségű lakásaiban, házaiban lakott. Ezek a szegregációs folyamatok nyilvánvalóan gyengítették a társadalmi kohéziót. Tovább fokozta az egyes társadalmi csoportok elszigetelődését az új lakótelepeken tapasztalható elégtelen iskolai ellátás és a közösségi létesítmények hiánya.[8]

6 BFL XXXV.1.a.3. 1978-11-03 153. ö. e. / 1978._PB 153/37. Az elmúlt 15 év (1961–75) lakásfejlesztési tevékenységének értékelése. 11.

7 Népszámlálás 1981, 46.

8 BFL XXXV.1.a.3. 1978-11-03 153. ö. e. / 1978_PB 153/37 Az elmúlt 15 év (1961–75) lakásfejlesztési tevékenységének értékelése. 7, 12–13.

Mennyiség, minőség, elzárkózás. Ezek voltak azok a legfontosabb problémák, melyekre a lakásépítést irányító állami és pártszerveknek megoldást kellett kínálniuk. A továbbiakban azt vizsgálom, milyen elméleti és gyakorlati válaszokat adott az 1960–1970-es évek állami lakásépítése ezekre a problémákra. Különösen arra fogok figyelni, hogy az együttéléshez köthető szocialista, baloldali víziók, eszmék hogyan jelennek meg a megoldásokban.

Társadalmi víziók, megoldási kísérletek, kísérleti lakótelepek

A lakhatás, a lakásprobléma sohasem pusztán a lakások számáról, azok felszereltségéről vagy minőségéről szólt. A felépülő lakások alaprajza, típusa, elhelyezkedésük mikéntje már a 19. század közepétől, amikor a mai formájában ismert lakáskérdés először megjelent, mindig közvetve vagy közvetlenül a kívánatos társadalmi együttélési formákat is jelezte. Nem véletlen, hogy az utópista szocialistákhoz kötődő társadalmi reformszándékok konkrét megvalósulási formájukban legtöbbször jól körülírt utasításokat, víziókat tartalmaztak a lakásokról és a lakáshasználatról is.[9] A később sokkal szélesebb körben ható irányzatok, mint például a kertvárosok megvalósítását célzó „garden city" mozgalom is határozott társadalomképpel bírt.[10] Éppen ezért érdemes ilyen szemmel is tekinteni a Kádár-rendszer lakótelepeire, illetve a körülöttük folyó diskurzusra is. A következőkben a szocialista lakhatásról 1960–1961-ben (azaz a 15 éves lakásépítési program kezdetén) kibontakozó vitát és három kísérleti lakótelepet vizsgálok meg, arra koncentrálva, hogy milyen társadalomkép rajzolódik ki általuk, illetve hogyan lehet őket elhelyezni a közösségi, tradicionálisan inkább baloldali, szocialista vagy inkább a családokat és az egyéni lakhatást a középpontba helyező polgári, jobboldali skálán.

Hogyan lakjunk? A családiház-vita

Az MSZMP Központi Bizottság egyik 1958-as határozata szerint a „munkásosztályt és az összlakosságot legkomolyabban foglalkoztató kérdés a lakáshiány."[11]

9 FOURIER 1971

10 WAKEMAN 2016; MAAK 2014.

11 MNL OL 288. f. 5/66. ő. e. Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának ülése, 1958. február 11. Tájékoztató a lakáshelyzetről és javaslatok a lakáshiány enyhítésére.

A korábban a statisztikákon keresztül megragadott lakáshiány tehát már nagyon korán megérkezett a pártállam legfelsőbb döntéshozói szintjére. De nem csak oda. A Központi Bizottság diagnózisától és a 15 éves lakásépítési program megindulásától nem függetlenül, mégis a kortársak számára (legalábbis a nyilvános reakciókból ez tűnik ki) némileg váratlanul, a hetilapok és a folyóiratok hasábjain téma lett a lakáskérdés.[12] Az 1960–1961-ben lezajlott, a szakirodalomban részben tévesen családiház-vitának nevezett eszmecsere valójában a családi háznál jóval többről szólt. A családi ház problémáján keresztül igazából arra keresték a választ, milyen lakásformák felelnek meg a szocializmus társadalmi rendjének, ezek kidolgozásakor milyen szempontokat kell figyelembe venni, kiknek kell ezeket a szempontokat meghatározni és a kidolgozott lakástípusok használatát számon kérni. Sőt, a vita során megjelenő szövegeket olvasva hamar világossá válik, hogy a szerzők hol akarva, hol akaratlanul az 1956 után útját kereső szocializmus, mai szemmel a kádárizmus lényegét igyekeztek megfogalmazni.

Mielőtt a tartalmi részeket megvizsgáljuk, érdemes egy pillanatra megállni a diskurzus formai elemeinél. Utólag jól látszik, hogy a családiház-vita első darabja, nyitánya egy az 1960–1970-es éveket végigkísérő „életmódvita-sorozatnak", melyek minden alkalommal fontos közéleti kérdéseket tárgyaltak meg, lehetőséget biztosítva különböző álláspontok megjelenítésére, persze gondosan ellenőrzött körülmények között.[13] Továbbá feltűnő, hogy a vita viszonylag széles körben zajlott, több lapban, folyóiratban (*Kortárs*, *Valóság*, *Élet és Irodalom*, *Magyar Nemzet*) folyik egyszerre, de ezek egyike sem szakmai lap, másrészt meglepő (és ezt már a kortársak is szóvá teszik), hogy a hozzászólók többsége nem szakember, nem építész. Nem véletlen, hogy az egyik hozzászóló következetesen „írói vitaként" hivatkozik a cikksorozatra.[14] Talán ezért is lépnek át a résztvevők gyorsan a szűken vett építészeti kérdéseken, és beszélnek az elvi, ideológiai dilemmákról és a szocializmusról a lakhatás kapcsán.

A nagyjából egy évig tartó vita, „ankét" vagy „cikksorozat" (ahogy a kortársak nevezték) három, egymással is kapcsolatban lévő fogalompár, dimenzió köré rendezhető. Ezek közül az első a családi ház – kollektív ház kettőse. Ezen a síkon a szocializmushoz illő lakástípust keresve két érvelési mód küzdött egymással. Az egyik azt hangsúlyozta, hogy a családi ház pazarlóan használja fel a népgazdaság erőforrásait, ráadásul a közösségből való menekülést, kilépést,

12 A vita fontosabb írásait újra közölte Major–Osskó 1981, 189–247.

13 Tyekvicska 2000; Mink 1998, 116.; Fekete 1972.

14 Major–Osskó 1981, 233.

az önmagáért való életmódot erősíti, korabeli terminológiával élve: a kispolgári életmód melegágya. A kispolgári életmód (hangzik el a vitában) ezzel a kivonulással, individualizmussal a szocializmushoz illő kollektív életmód ellentéte. Éppen ezért a családi ház csak szükséges rossz lehet, kismértékű állami támogatása is csak akkor elfogadható, ha a megépülő családi házak, azok tervei szigorú állami kontroll alá kerülnek. Ezt az álláspontot képviselte árnyalatnyi eltérésekkel a vitát elindító Sipos Gyula, Barsi Dénes (mindketten népi írók), és kifejezetten radikálisan az építész Major Máté.[15]

A velük szemben érvelők arra hívták fel a figyelmet, hogy a közösséget, a közösségi tudatot nem egy lakástípussal és nem egy lakástípuson keresztül, hanem egy városrészen, egy szomszédsági egységen belül kell és lehet megteremteni. A családi házzal szemben megengedő Granasztói Pál azzal érvelt, hogy a családi házas övezetekben is alakulhat ki közösség, és a kollektív házban is lehet valaki magányos, bezárkózó.[16] A megoldás kulcsa szerinte a jó „urbanisztikai forma" (ilyen például szerinte a Ring Bécsben), illetve a közösségi intézmények megépítése. Nem várt támogatást kapott a családi ház gondolata Fonál Sándortól, az Országos Tervhivatal munkatársától, aki Veres Péterhez hasonlóan az anyagi szempontokkal érvelt. [17]Azt hangsúlyozta, hogy a közművek hiánya miatt falun nem valósíthatók meg a Major által javasolt kollektív házak, egyszerűen hiányoznak hozzá az állami erőforrások, illetve a 15 éves lakásépítési terv célkitűzéseinek megvalósításához szükség van a lakásigénylők erejének bevonására. Ez pedig csak a családi házakon keresztül valósítható meg. A vitát lezáró cikkében Trautmann Rezső építésügyi miniszter is ezt erősítette meg, immár hivatalos álláspontnak nevezve a magánerős családiház-építés szükségességét, egyben elvetve az ideológiai fenntartásokat.[18]

Ezzel el is érkeztünk a vita következő dimenziójához, a praktikum és az ideológia ellentétéhez. Ebben a dimenzióban már sokkal inkább a szocialista életmódról, annak értékeiről, illetve ezek megteremtéséről volt szó. A küzdő felek részben ismerősek lehetnek a családi ház – kollektív ház dimenzióból, de új szereplők is belépnek a vitába. Az ideológia szigorú érvényesítésének képviselői (élükön Major Mátéval) azt hangsúlyozzák, hogy a kispolgári életmód ellentmond a szocialista ideológiának. Ennek megfelelően az állam nem támogathatja

15 Sipos 1960; Maior 1960; Barsi 1961.

16 Granasztói 1961.

17 Fonál 1961; Veres 1961.

18 Trautmann 1961.

a családi házat mint lakhatási formát, sőt valójában a magánerős lakásépítés is csak átmeneti megoldás lehet, hiszen az már létezésével hitelteleníti az állam által képviselt szocialista eszmét. Ennek megvalósulása érdekében az államnak aktív propagandát kell kifejtenie.[19]

A praktikum oldaláról közelítők, akik az egyértelmű többséget alkották, nem csak a korábban már említett gazdasági szükségszerűséggel érveltek, hanem ennél jóval tovább menve a magányra, a magántulajdonra való vágyat védték meg, illetve a saját ízléshez való jog mellett álltak ki. Úgy látták, hogy a társ-, ágy- vagy albérletből menekülő munkás családi ház iránti vágya nem jelenti azt, hogy hátat kíván fordítani a szocialista társadalomnak, illetve nem a családi ház tesz valakit kispolgárrá.[20] Éppen ezért a családi ház után vágyók megbélyegzése (sic!) nemcsak mélységesen igazságtalan, hanem eltávolítja az embereket a szocialista eszméktől, olvasható a megjelent írásokban. Nagyon fontos dolognak lehetünk itt szemtanúi. A lakáskérdésre adott hagyományosan baloldali, szocialista válasz (a kollektív lakhatás) és a szocialista eszme, életmód kapcsolata vált kérdésessé a diskurzusban, és felerősödött egy új hang: hagyományosan (kis)polgári keretek (családi ház) között is lehet szocialista módon élni!

A vitának még egy utolsó dimenziójára szeretném felhívni a figyelmet, az építész szerepének és helyzetének megváltozására. A második világháború után az építészi hivatás a társadalmi elismertségének csúcsára ért. Ebben az időszakban az építészek nem pusztán egyes épületek, városrészek vagy városok tervezőiként léptek fel, hanem olyan értelmiségiként, akik speciális tudásuknak köszönhetően az általuk tervezett és felépített környezeten keresztül a társadalom régi és új problémáit megoldják. Azt gondolták magukról, hogy egyfajta társadalmi mérnökként formálni képesek az emberi közösségek életét. Ez a szerepfelfogás erősen kötődött a modern építészeti mozgalomhoz, annak sikereihez, és széles körben elfogadott volt Európában, Észak- és Dél-Amerikában egyaránt. Ezzel a szerepfelfogással összhangban a modern építészeti mozgalom magyarországi tagjai, a *Tér és Forma* folyóirat körül csoportosulva, a második világháború végén megjelent kiáltványukban, összhangban a nemzetközi tendenciákkal, jelentették be szándékukat és képességüket a társadalom formálására.[21] Ezzel a szemlélettel foglalták el ezek az építészek a szovjetizálódó Magyarország épité-

19 Sipos 1960; Major 1960; Barsi 1961; Sőtér 1961.

20 F. Rácz 1961; Komlós 1961.

21 Fischer József – Granasztói Pál – Kismarty Lechner Jenő – Major Máté – Weltzl János: Az építészet háború utáni feladatai Magyarországon. Lásd Major–Osskó 1981, 11–14.

szeti kulcspozícióit és monopolizálták a folyóiratok szerkesztő bizottságain és az egyetemi katedrákon keresztül az építészetről folyó diskurzust. Ezért is izgalmas látni, hogy az első, szélesebb körben lefolytatott építészeti vitában nemcsak a modern építészetnek a családi házak iránti bizalmatlansága oldódott, hanem bizonyos mértékben megrendült az építésznek és az építészetnek a korábban vázolt szakmai önképe is. Hiába ragaszkodott Major Máté, a magyarországi szocialista, modern építészet fő ideológusa ahhoz, hogy az építészet az egyén és így a társadalom aktív formálója, a vitában megszólalók jelentős része (Almási Miklóstól Komlós Jánosig) inkább úgy látta, hogy a társadalom formálja az egyént és így az építészetet is.[22] Ez a látszólag elméleti kérdés közvetlenül érintette az építész pozícióját, hiszen ha nem az építész formálja a társadalmat, nem tarthatnak többé igényt a „csúcsértelmiségi" szerepkörére, azaz a lakhatás, a szocializmusban ideális lakásforma megtalálása sem kizárólag az ő terepük. Lényegében ezt javasolta Trautmann Rezső is, aki a helyes lakásforma, lakáshasználat vitás kérdéseit úgy látta megoldhatónak, ha az kiszabadul az építészek „egydimenziós" világából és megnyílik más szakemberek és a jövendő lakók előtt is.

A következőben kilépve a diskurzusok világából immár konkrét lakótelepek példáján nézem meg, milyen megoldások születtek a lakhatás problémájára, arra is figyelve, hogy mi történt az építészeti gondolattal, milyen szerepet kaptak a megfelelő válasz keresésében az építészek.

Kollektív élet és szeparált otthon – a Szalagház

Zalotay Elemér a családiház-vita kapcsán fogalmazta meg először átfogóan a nyilvánosság számára Szalagházának koncepcióját.[23] Zalotay ebben a cikkében abból indult ki, hogy Magyarország társadalmi fejlődése ugyan már forradalmi, de az 1961-ig épült állami lakótelepek nem igazán különböznek a korszerű, kortárs nyugat-európai lakótelepektől. A kispolgári igényeket kiszolgáló lakótelepek helyett valami más kell, állította Zalotay. Úgy vélte, a lakáskérdés valódi megoldását olyan otthonok építése jelentené, melyek egyszerre valósítják meg a „kollektív élet és a természettel szerves kölcsönkapcsolatban álló szeparált otthon valamilyen formáját" és érik el a nyugati luxus lakások színvonalát.[24]

22 Komlós 1961; Almási 1961.

23 A vitáról lásd Major–Osskó 1981, 189–247.

24 Zalotay 1961.

A kollektív élet kialakítása és támogatása érdekében a Szalagház nem több kisebb-nagyobb épület együttese lett volna (ahogyan ezt máig a lakótelepek többségénél láthatjuk), hanem Le Corbusier nyomdokain haladva egy épületben egyesítette volna az egész lakótelepet. Egy épületbe rendezte volna a lakásokat és a lakhatást szolgáló intézményeket (étterem, mosoda, könyvtár stb.). Nagyjából 20 000 lakásban 80 ezer embert helyezett volna el Zalotay, és komoly hangsúlyt fektetett volna a sportra és a természettel való kapcsolatra is. A körülbelül a mostani békásmegyeri lakótelep helyén 2-3 km hosszan húzódó 40 emelet magas épületet közösségi közlekedés (a HÉV) kapcsolta volna össze a városközponttal.

Zalotay Elemér Szalagháza sokféleképpen értelmezhető, de a szocialista életmódnak megfelelő lakásforma körüli vitában egyértelműen a kollektív lakhatás, a kollektív ház mellett foglal állást. Láttuk, hogy a hatvanas évek elején kialakult vitában ez az álláspont kisebbségbe szorult. Mi történt a kollektív lakhatással néhány évvel később, amikor már nem mondatokkal és tanulmányokkal, hanem egy konkrét tervvel kellett szembenéznie a közvéleménynek és az építésügyi hatóságoknak?

A Zalotay-féle tervre adott laikus, szakmai és állami reakciók nagyon különbözően alakultak. A Kovács András által készített (a Szalagházat egyértelműen támogató) dokumentumfilmben megszólaltatott fiatalok mindegyike szívesen beköltözött volna a Szalagházba.[25] Ez a „siker" persze nem feltétlenül a kollektív lakhatás koncepciójához való vonzalomnak volt köszönhető, a dokumentumfilmből világosan kiderül, hogy a megszólaltatott fiatalok és a fiatalok általában (ahogy láthattuk, a korabeli statisztikai adatok is igazolják) katasztrofális lakásviszonyok között éltek. A szakmai nyilvánosság – ha némi elnéző mosollyal is – pártolta az elképzelést, elismerte a tervek építészeti minőségét.[26]

A családiház-vita eredményét látva azonban nem meglepő, hogy a hivatalos minisztériumi közegben a tervezetnek teljes elutasítás jutott osztályrészül. Az ellenérzés annyira erős volt, hogy az végül Zalotay Elemér kényszerű emigrációjához vezetett. Tanulságos a Szalagházról való vitát lezáró 1965-ös minisztériumi nyilatkozatban megjelenő érvelés. A terv anyagi és technikai akadályai mellett (például, hogy a 20 000 lakás felépítése lényegében felemésztené az adott év lakásépítésre szánt állami keretét) a minisztérium azt hang-

[25] Kovács András: Ma vagy holnap. 1965 (dokumentumfilm)

[26] Joób Tamás: Vélemények a Zalotay–Böröcz-szalagházról. Lásd Major–Osskó 1981, 265–270.

súlyozza, hogy „a lakás nem alvásra való és a jövőben még inkább nem lehet csak az. Abban meghitt családi élet zajlik, gyermekeket nevelnek, vendégeket fogadnak stb. Az elképzelés szerinti lakásban ez éppen a kolosszális méretek, a szorosan vett négy fal közé zárt óriási embertömeg miatt elképzelhetetlen. Ezt nem pótolja a publikált természettel való közelség."[27] Az állami elutasításban tehát éppen arra a kispolgárinak mondott értékrendre hivatkoztak, amivel szemben Zalotay a maga haladónak, forradalminak és szocialistának tartott koncepcióját megfogalmazta.

Ötletes kislakások, közösségi vízió nélkül – Óbudai Kísérleti Lakótelep

Bár a Szalagház nem valósult meg, de ez nem jelentette azt, hogy a tömeges lakásépítés mikéntjéről való gondolkodás ne folytatódott volna. A 15 éves lakásépítési tervben foglaltak megvalósításához szükség volt új lakástípusokra és új technológiákra. Új alaprajzoknak a kidolgozását, az új technikai megoldásoknak a kipróbálását szolgálta az Építésügyi Minisztérium által 1958-ban kiírt lakáspályázat, majd a nyomában felépülő kísérleti lakótelep. A minisztériumi kezdeményezésre 1958 és 1962 között megépülő Óbudai Kísérleti Lakótelep új bútoraival és alaprajzaival egy új szocialista lakhatás és életmód alapjait igyekezett lerakni. Az újfajta lakáshasználat egyrészt támaszkodott a technikai felszereltségre (itt alkalmaztak először beépített konyhát és beépített bútorokat), másrészt a kis alapterületen kialakított differenciált lakóterületekre.

A 25 épületben megvalósított 701 lakásról elmondható, hogy izgalmas és jó megoldások születtek, amelyek kis területen is képesek voltak a tömeges lakásépítés kihívásaira releváns válaszokat adni. Ezeknek a válaszoknak az iránya is világos volt. Az óbudai kísérleti lakótelepi lakásokban (rímelve a szalagházvitát lezáró állami nyilatkozatra) sokkal fontosabb volt a magánélet lehetőségének biztosítása, mint a „közösségi és társas élet" kereteinek kialakítása. A terveket övező viták, a lakótelepről szóló korabeli beszámolók és a lakásokat tervező építészekkel a kétezres évek elején készített interjúk egyaránt azt mutatták, hogy a kollektív lakhatás ideáljainak a megvalósítására sem igény, sem lehetőség nem volt.[28]

[27] Major–Osskó 1981, 271–273.

[28] Keller 2017, 212–213.; Branczik–Keller 2011, 110.

Hiába tekinthető szakmai nézőpontból sikeresnek az Óbudai Kísérleti Lakótelep, hiába volt nagy visszhangja a lakótelep lakásait bemutató kiállításnak, és hiába szerették az itt élők lakásaikat, a kidolgozott típustervek sohasem váltak a tömeges lakásépítés meghatározóivá. Ennek oka meglehetősen prózai. A lakótelep házai még hagyományos technológiával készültek, a politikai vezetés viszont a hatvanas évek elején, a lakótelep felépülésével egy időben a panelt tette meg az állami tömeges lakásépítés vezető technológiájává.

Modern technológia és közösségi élet reménye – a Budafoki Kísérleti Lakótelep

A második ötéves terv időszakában nagyjából 104 ezer lakás épült az országban állami lakásépítés keretében, ennek 52%-a több mint 300 lakásból álló lakótelepen. Az új lakótelepeknek viszonylag gyorsan, már az évtized közepén megkezdődött a szociológiai vizsgálata.[29] Ezeknek a vizsgálatoknak az egyik tanulsága az volt, hogy az új lakótelepeken a vártnál (a kívánatosnál) kisebb az igény az intézményesített, a háztartási munkát kiváltó szolgáltatásokra és ezzel együtt a közösségi életre, inkább a befelé forduló, a tartós fogyasztási cikkek vásárlására fókuszáló életmód kerül előtérbe.[30]

Valószínűleg ezekre a jelenségekre is reflektálva épült fel a Budafoki Kísérleti Lakótelep 1966 és 1975 között. A vállalkozás célja az volt, hogy a „házgyári alapon létesített nagy lakótelepek közösségi, jóléti, művelődési és épületigényei" kapcsán felmerülő problémákra gyakorlati választ adjanak.[31] Azaz az építők újra nekiveselkedtek a szocialista életmód, lakáshasználat kialakításának, definiálásának is. Modern technológiai keretben kívánták a hagyományos, a magánéletre és a tartós fogyasztási cikkek vásárlására épülő lakáshasználati módot meghaladni.

Ennek érdekében a lakótelep magas házaiban kialakított lakásokban Tenke Tibor, a magas házak tervezője a hagyományos lakás által klasszikusan ellátott funkciókat közösségi szolgáltatásokkal helyettesítette. Az „üzemeltetett lakás" égisze alatt a mosás, az élelmezés, a takarítás, a vendégfogadás, sőt a gyerekek

29 Szelényi–Konrád 1969; Kárpáti 1964; Fodor 1965.

30 Szelényi–Konrád 1969, 92–93.

31 Csorba 1972.

felügyelete is helyettesíthető funkcióvá vált. Ezek ellátását vette át (a koncepció szerint) a lakásokkal egy időben megépülő „szolgáltató kombinát".

Ez a szolgáltatáscsomag kettős következménnyel jár, fogalmazták meg a tervezők a lakótelep építésével párhuzamosan. Egyrészt nagyobb higiéniát, nagyobb kényelmet, több kultúrát és szabadidőt nyújt a lakóknak, másrészt lehetővé teszi azt, hogy a „hagyományos", nem az üzemeltett lakások koncepciójával felépített lakásokkal szemben, azonos alapterületen kettő helyett három szoba létesüljön.[32] A „nyereség" a mellékhelyiségek területének csökkentésével jön létre. Radikálisan lecsökken a konyha területe, hiszen nincs szükség főzésre, mivel a nagy, közös étkezésekre az étteremben kerül sor. A kamra megszűnik, hiszen az élelmiszerboltban kapható félkész és készételek szükségtelenné teszik komoly mennyiségű élelmiszer tárolását. A fürdőszoba is kisebb lehet a szokásosnál, hiszen a szennyes ruha a Patyolatban (a korabeli ruhatisztító vállalat) lesz tiszta.

A Budafoki Kísérleti Lakótelep tehát azt az ideált próbálta a gyakorlatba átültetni a hatvanas évek végén, amit Sipos Gyula a családiház-vitát elindító cikkében az évtized elején megfogalmazott: a kollektív házat. A korabeli minisztériumi és lakossági fősodorral is szembemenő kísérlet azonban kudarcot vallott. Hiába kapott Tenke Tibor 1968-ban Ybl-díjat az itt megépült házaiért, a kísérlet utóéletéről beszámoló újságcikkek és a korabeli kutatások alapján egyértelmű, a lakók nem igazán éltek az üzemeltetett lakás nyújtotta lehetőségekkel, nem étkeztek a vendéglőben, nem a Patyolatba vitték a szennyes ruhákat. Ez viszont azzal járt, hogy a lakás elméleti előnye, a nagy lakóterületet lehetővé tevő kicsi üzemi helyiségek a gyakorlatban hátránnyá váltak.[33]

A szocialista lakhatásról folytatott elméleti és gyakorlati gondolkodás újra és újra nekifutott a hagyományosan baloldali közösségi lakhatás gondolatának, de már a kezdetektől fogva kisebbségben maradt. Ebben az erőtérben kezdték el tervezni és építeni a korszak egyik legnagyobb lakótelepét Békásmegyeren. A továbbiakban a lakótelep keletkezéstörténetét fogom vizsgálni az eddigi eredményekre támaszkodva, különösen arra figyelve, hogy milyen társadalmi ideál rajzolódik ki ennek kapcsán, és mindez mit mond el kádárizmusról.

32 Tenke 1964, 11.

33 http://fovarosi.blog.hu/2013/07/26/a_budafoki_kiserlet#more5412970 (Utolsó megtekintés 2022. március 1.)

Kisváros a főváros szélen – a Békásmegyeri Lakótelep

A lakótelep és lakosai

A Békásmegyeri lakótelep rendezési terve már 1965-ben elkészült. A kiválasztott hely, Békásmegyer és a Duna közötti szakasz, különlegesnek számított a korban. Nem belső terület volt, nem csatlakozott közvetlenül a városhoz. A területén virágzó búzamezőket a 11-es út kötötte össze a várossal. Nemcsak a helyszín, hanem a kiírásban megjelölt technológia is újnak számított. Annyira újnak, hogy a korabeli építész-közvélemény egy része úgy látta, a házgyári technológia összeegyezhetetlen az építészhivatással.[34]

A terület előkészítése 1972-ben kezdődött, a tényleges építkezés 1975-ben indult és 1985-ig tartott. A lakótelepen kizárólagosan paneltechnológiával, négy ütemben 295 lakóházban 13 546 lakás épült fel.[35] A lakások túlnyomó többsége állami bérlakás, de a teljes állomány 7%-át magánerős lakásként értékesítették.[36]

A házak túlnyomó többsége 9 vagy annál több emelettel rendelkezett, illetve rendelkezik máig, két alapvető formában, a maximum 10 emeletes sok lépcsőházas sávházakba, illetve az ennél is magasabb (15 emeletes) pontházakba szerveződve. A lakótelepen található lakások átlagos mérete mai szemmel viszonylag kicsi (57,8 m2), de az ezekben az években épült lakótelepek közül ezzel az értékkel is kiemelkedett a békásmegyeri. Az 1970-es évekre átalakuló lakáspolitikai elveknek megfelelően és a korábban épült lakótelepek gyakorlatával szemben a lakások 68%-a kétszobás volt, de a háromnál többszobás lakások aránya éppen hogy csak meghaladta a 10%-ot, ami csak a negyedik helyre volt elég a budapesti lakótelepek között.[37]

A békásmegyeri lakótelep lakóközössége jóval fiatalabb (itt volt a legmagasabb a 14 éven aluliak aránya Budapesten) és képzetlenebb, mint a budapesti lakótelepi közösségek többsége. Ennek oka kettős. Egyrészt a békásmegyeri lakótelepre célzottan nagycsaládosokat és szociálisan hátrányos helyzetűeket telepítettek be, a lakások kiutalásakor előnyben részesítve őket, másrészt már

34 Komoróczy 1965, 23-24.

35 Zilahy-Bada 1972.

36 BFL XXIII. 102. a. 1. Tájékoztató a békásmegyeri és a Csepel IV. ütem lakótelepek beruházásának helyzetéről. 106.

37 Lakatos 1986, 422.

a korabeli kutatások is kimutatták, hogy az 1970-es évekre (szemben a korábbi időszakkal) jó anyagi helyzetbe került szellemi foglalkozásúak számára nem volt már vonzó a lakótelepi lét, a békásmegyeri lakótelep távolsága a belvárostól pedig csak ráerősített erre a folyamatra.[38]

Közösségi lakhatás – atomizálódó lakóközösségek

Annak ellenére, hogy a Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottság számára készített 1980-as jelentés alapvetően pozitívan látta, láttatja a lakótelepet, a tanácsülések jegyzőkönyveit áttanulmányozva kitűnik, hogy a lakótelep imázsa korántsem hibátlan. A tanácstagok kérdései és hozzászólásai alapján három problémakör rajzolódik ki: a közlekedés, a városközponttal való összeköttetés kérdése, a szolgáltatások, különösen a vásárlási lehetőségek szegényessége és a közösségi létesítmények hiánya.

A közlekedési problémák megoldása tűnt a legkönnyebbnek. A tanácsi vezetők a HÉV átalakításával, illetve a BKV által indított új járatokkal kívánták megoldani a helyzetet. Ennek sikerét utólag nehéz megítélni, de a sajtóbeszámolók, olvasói levelek arra utalnak, hogy a korszakban nem sikerült megnyugtatóan rendezni a kérdést. A tanácsi diskurzusban a közlekedésnél sokkal erősebben jelent meg a szolgáltató létesítmények hiánya. Az ezzel kapcsolatos késlekedést, azaz hogy a lakások átadásával párhuzamosan nem épül elegendő bolt és egyéb szolgáltató intézmény, még a korábban már említett pozitív szemléletű beszámoló is elismeri és az arányos fejlesztés szükségességére hívja fel a figyelmet.[39]

A legsúlyosabb, mindenki által jelzett és elismert probléma a közösségi létesítmények hiánya volt. Nem csak arról volt szó esetükben, hogy fejlesztésük, felépítésük nem tartott lépést a lakótelepen lakók létszámának növelésével. Ennél nagyobb problémát jelentett, hogy az állami szervek jelezték, nincs és még a VI. ötéves tervben sem lesz fedezet a felépítésükre.[40] A közösségi létesítmények hiányából fakadó feszültséget tovább fokozta, hogy az időlegesen pótlásukat ellátni képes iskolák is túl szűknek bizonyultak a kerület lakói számára. A feszültség annyira erős volt, hogy még a korabeli nyilvánosság ingerküszöbét is áttörte,

38 Lakatos 1986, 422–424.

39 BFL XXIII. 102. a. 1. Tájékoztató a békásmegyeri és a Csepel IV. ütem lakótelepek beruházásának helyzetéről. 110.

40 BFL XXIII. 102. a. 1. Tájékoztató a békásmegyeri és a Csepel IV. ütem lakótelepek beruházásának helyzetéről. 110.

a békásmegyeri iskolák férőhelyeivel kapcsolatos visszásságokkal, a gyermekek helyzetével a korszak vezető televíziós kulturális magazinja, a Stúdió' 81 műsora is foglalkozott.[41] A botrányt követő fegyelmi vizsgálat jegyzőkönyvéből kiderült, hogy az egész fővárosban – a hiányzó pénzügyi eszközök miatt – a tervezett (és szükséges) tantermeknek nagyjából csak a fele épült meg. Ez a hiány a békásmegyeri lakótelepen különös erővel jelentkezett, mivel itt az egy lakásra jutó általános iskolás gyerekek száma a budapesti és a kerületi átlag kétszerese volt.[42] Békásmegyeren ezt a feszültséget még tovább tetézte, hogy a lakások építésének és a beköltözések ütemétől elmaradt az iskolák építésének üteme. Ez azt jelentette, hogy a lakótelepi iskolások jelentős részének (a zsúfoltság csökkentése miatt) akaratuk ellenére többször is iskolát kellett váltania. A legextrémebb esetet egy hatodik osztályos tanuló jelentette, akik hat év alatt hat különböző iskolába járt.[43] Érdekes módon a fegyelmi jelentés nem is az iskolai körzethatárok többszöri módosítását (ami az iskolaváltásokat kikényszerítette) rója fel a kerületi vezetőknek, hanem az intézkedések rossz kommunikációját és a lakosok, illetve a fővárosi vezetők elégtelen tájékoztatását. Végül a III. kerületi tanács elnökhelyettesét és a kerületi Művelődési Osztály vezetőjét részesítette megrovásban Budapest Főváros Tanácsának Végrehajtó Bizottsága.[44]

A közösségi élet szűkös lehetőségei, a lakótelepi identitás hiánya azonban nem csak a tanácsi vezetőket foglalkoztatta és nem csak a televízióig eljutó botrány hatására lett fontos. Már három évvel korábban, 1978-ban a III. kerületi pártapparátus is konkrét választ igyekezett kidolgozni a probléma megoldására. Követve ezzel az MSZMP XI. kongresszusának irányelveit. Ezekben az irányelvekben a kongresszus az „új lakótelepeken végzendő tömegpolitikai munka tartalmi feladatait, szervezeti kereteit, mozgalmi módszereit" kívánta meghatá-

41 Az ügy jelentőségét mutatja, hogy hullámai még 1984-ben sem csitultak el. Vö. BFL XXXV. 1a. 4. 1984-05-02 685. ö. e./1984_VB 685/12 Az MSZMP III. kerületi bizottságának jelentése a XII. kongresszus óta végzett munkájának főbb tapasztalatairól, különös tekintettel a pártegységre.

42 BFL XXIII. 102a. 1. Jelentés a III. kerületi általános iskolai létszámszükséglet tervezésénél és a békásmegyeri lakótelepen végrehajtott általános iskolai körzethatár-módosítás tárgyában lefolytatott fegyelmi eljárásról. 107.

43 BFL XXIII. 102a. 1. Jelentés a III. kerületi általános iskolai létszámszükséglet tervezésénél és a békásmegyeri lakótelepen végrehajtott általános iskolai körzethatár-módosítás tárgyában lefolytatott fegyelmi eljárásról. 111.

44 BFL XXIII. 102a. 1. Jelentés a III. kerületi általános iskolai létszámszükséglet tervezésénél és a békásmegyeri lakótelepen végrehajtott általános iskolai körzethatár-módosítás tárgyában lefolytatott fegyelmi eljárásról. 117, 121.

rozni. A III. kerületi pártbizottság ezt a békásmegyeri lakótelep kapcsán megpróbálta lefordítani a gyakorlat nyelvére. Ezzel annyira ráéreztek az idő szavára, hogy a békásmegyeri lakótelepre kidolgozott tervekre és az első lépésekre egyfajta „pilot project"-ként tekintett az MSZMP fővárosi vezetése.

A mozgalmi munka kapcsán a pártszervezet tagjai azt tapasztalták, hogy az új lakótelepeken lakó, nagyrészt fiatal lakosság rendkívül kritikus, szemben a régi lakótelepeken lakó munkásokkal. Az új lakótelepek fiatal lakói nem tudják értékelni a szocialista társadalom által elért eredményeket: „Gyakran türelmetlenül, követelő módon támasztanak a társadalom elé igényeket."[45] A békásmegyeri közösség megszervezését, a lokálpatriotizmus megteremtését egy népes „aktívahálózat" kialakításától várták, ahol „népfrontszerűen" dolgoznak együtt párttagok és pártonkívüliek. Ez azt jelentette, hogy a lakóbizottságokon, az üzemeken és az iskolákon keresztül a lakosok ügyes-bajos dolgaiban próbáltak segítséget nyújtani, ismeretterjesztő előadásokat tartani és így közvetve a párt üzeneteit, álláspontját átadni. A tervezet és a hozzá csatolt beszámoló nyilvánvalóvá tette, hogy számukra az igazi közösség a párt véleményét elfogadó és azt támogató közösség lett volna. Ennek megfelelően a lakókra mint meggyőzendő, felvilágosítandó csoportra tekintettek. Az alapvetően bizakodó hangulatú jelentésnek is be kellett azonban ismernie: „Nagy még az elzárkózottság, a passzivitás sok lakó részéről. Erőteljesen érvényesül még az, hogy mi minden jár egy lakónak, és kevésbé, hogy mit adott a társadalom és mit kell neki vállalnia a közösségi feladatokból."

A közösségi létesítmények hiánya, a felépült lakóházak rendezetlensége, a kaotikus iskolázás mind hozzájárultak ahhoz, hogy a békásmegyeri lakótelep a kortársak olvasatában inkább csak panelházak együttese és nem valódi otthon volt. Ezt az álláspontot visszhangozta Kiss Imre, a III. kerületi tanács elnöke is a vele készült interjúban.[46] Ennek okát a közösségi létesítmények hiánya mellett a lakosság kedvezőtlen összetételében látta, úgy gondolta, túl sokféle ember találkozik itt, nem tudják megtalálni a közös hangot. További tényezőnek tartotta az etnikai problémákat. A korabeli lakáspolitikai elvek alapján a békásmegyeri lakótelepre sok hátrányos helyzetű, köztük sok cigány családot is költöztettek. A többségi és a cigány családok együttélése nem volt problémamentes. Mindezeknek köszönhetően a békásmegyeri lakótelepnek kifejezetten rossz híre volt.[47]

45 BFL XXXV. 1a. 4. 1977-08-24 513. ö. e. / 1977_VB 513/19 A III. kerületi pártbizottság beszámolója az új lakótelepen végzett politikai munkáról. 2.

46 Seregi 1982, 5–8.

47 Csizmady 2008, 111. A *Ludas Matyi*ban 1975 és 1987 között 21, a békásmegyeri lakótelep problémáit pellengérre állító írás jelent meg.

Következtetések

Mit tudunk meg tehát a kádárizmusról, ha az 1960–1970-es évek állami lakásépítését vizsgáljuk, és mennyiben tipikusan kádári a békásmegyeri lakótelep? A lakhatásról szóló vitákat és a megépült kísérleti lakótelepeket elemezve nehezen vitatható, hogy (a bevezetőben bemutatott fogalmat használva) többszörös elmozdulást tapasztalhatunk a sztálinista időkhöz képest. Ennek egyik legfontosabb jele, hogy a lakhatásról folyó diskurzusban önállóan, az eseményeket befolyásoló tényezőként jelenik meg a lakó. Ennek hatására nem csak az addig a lakhatás, lakásépítés kizárólagos szakértőjének tartott építész pozíciója változik meg, hanem a lakossági igények kielégítése fontos, a vitás kérdéseket eldöntő szemponttá válik. Szép példája ennek a szocialista lakhatásról lefolytatott vita, ahol az ideológiai szempontokat (közösségi lakhatás kívánalma) egyértelműen felülírta a gazdasági szempont és az átlagember preferenciája. A fogyasztó átlagember megjelenése azonban nemcsak a családi ház létjogosultságát igazolta, hanem erre építve egy új életmód, világszemlélet befogadása indult meg a szocialista nyilvánosságban. A kispolgár tulajdonszerzésre és a magánéletre irányuló szemléletmódja, ha nem is lett támogatott, de immár az elfogadható, megérthető kategóriába került, és az időben előre haladva egyre inkább olyan erővel rendelkezett, mely felülírta az ideológiai szempontokat.

Izgalmas látni, hogy az ideológiai szempontokat az állam nem csak a magánerős lakásépítés esetében adta fel, ahol, mint láthattuk, a gazdasági szükségszerűségre hivatkozva vetették el az ideológiai aggályokat, hanem az állami lakásépítés is letért a közösségi lakhatás útjáról. Zalotay Elemér Szalagháza esetében még lehet arra hivatkozni, hogy az elutasítás oka elsősorban annak monumentális mérete és finanszírozási igénye volt, de az, hogy az Óbudai Kísérleti Lakótelepnél a közösségi lakhatás szempontjai egyáltalán nem jelentek meg, már egy komolyabb, a gazdasági szempontokon is túlmutató elmozdulásra utal. A Budafoki Kísérleti Lakótelepen üzemeltetett lakásmodell szélesebb bevezetésének elmaradása is azt jelzi, hogy a feszítő gazdasági kényszerek mellett az ideális szocialista társadalomról, a szocialista együttélésről kialakított kép is módosult.

A szocialista életmód kapcsán kialakuló válságot jól mutatják a lakótelepi közösségi élet körül kialakuló polémiák. A hivatalos tanácsi és pártszervezetek még utóvédharcot folytatnak a lakótelepi szocialista együttélés, lokálpatriotizmus megteremtéséért, de a siker legkisebb reménye nélkül. Az állami lakásépítés (mennyiségi) csúcspontján megépült békásmegyeri lakótelep kiváló példája

a küzdelem hiábavalóságának. A lakótelep építését vizsgálva egyértelmű, hogy nem csak arról van szó, hogy a közösségi létesítmények megépítése némileg késésben van a lakások építéséhez képest, hanem arról, hogy már meg sem ígérik vagy a távoli jövőbe helyezik felépülésüket.

Ez annak a jele, hogy az 1970-es évek kádári lakáspolitikája az ideológiai szempontokat a mennyiségi szempontoknak rendelte alá. A demográfiai folyamatok alakulása és az életmód megváltozása miatt azonban sem a minőségi, sem a mennyiségi lakáskérdést nem sikerült megoldani. Ráadásul a kétségkívül enyhülő lakásínség sem szerzett híveket a rendszernek, hiszen az új lakótelepre költöző nagyon vegyes társadalmi hátterű fiatal nemzedék már nem a régmúlthoz, a Horthy-korszakhoz, és még csak nem is a háború utáni évekhez viszonyította a saját lakáshelyzetét, hanem az egyre gyorsabban benépesülő budai hegyoldalban és a vidéki városokban, falvakban épülő társas- és családi házakban lakókéval hasonlította össze mindennapi életét. Az így megtapasztalt megfosztottságérzésre csak ráerősített a lakóházakat körülvevő elhanyagolt környezet, a lakások hanyag kivitelezése és a békésmegyeri lakótelep rossz közlekedési lehetőségei.

Major Máté 1960-ban attól félt, hogy a magánerős lakásépítés állami támogatása kiüresíti az állam által képviselt szocialista eszmét. Az állami lakásépítést és a békásmegyeri lakótelepeket vizsgálva úgy tűnik, ehhez nem volt szükség a magánerős lakásépítésre. Az „életszínvonal-politika" és az ideológiai alapvetések közötti konfliktusban a kádári állam folyamatosan az előbbi érdekében elhanyagolta és kiüresítette az utóbbit.

Hivatkozott források és irodalom

Levéltári források

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

XXIII. 102a. 1. Budapest Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei

XXXV. 1a. 3. Magyar Szocialista Munkáspárt Budapesti Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

288. f. 5. cs. MDP-MSZMP Iratok. A Politikai Bizottság üléseinek jegyzőkönyvei.

Nyomtatásban és online megjelent források

Fekete 1972 — Fekete Gyula: *Éljünk magunknak? A Nők Lapja vitájának anyagából.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1972.

Major–Osskó 1981 — Major Máté – Osskó Judit: *Új építészet, új társadalom 1945–1978.* Corvina, Budapest, 1981.

Népszámlálás 1981 — *Népszámlálás, 1980. 24. Lakásadatok I.* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1980.

Sajtó

Almási 1961 — Almási Miklós: Új módon élni és régi módon építeni. *Kortárs,* 5 (1961) 5. sz., 769–773.

Barsi 1961 — Barsi Dénes: Kulcs a lépcsőházban – lakásépítészeti tűnődés Sztálinvárosból. *Kortárs,* 5 (1961) 1. sz., 120–123.

Fonál 1961 — Fonál Sándor: Még egyszer a lakáskérdésről. *Valóság,* 4 (1961) 3. sz., 22–34.

Granasztói 1961 — Granasztói Pál: Város és otthon. *Kortárs,* 5 (1961) 1. sz., 113–119.

Komlós 1961 — Komlós János: Lakás és világnézet. *Magyar Nemzet,* 1961. január 29. 7.

KOMORÓCZY 1965 — Komoróczy Lajos: A békásmegyeri lakótelep tervpályázata. *Városépítés*, 2 (1965) 6. sz., 23–24.

MAJOR 1960 — Major Máté: „Sziget"-ház, „szigetlakás" – vagy közösségi otthon? *Kortárs*, 4 (1960) 11. sz., 749–756.

F. RÁCZ 1961 — F. Rácz Kálmán: Fejlettebb lakástípusokat. *Kortárs*, 5 (1961) 1. sz., 123–124.

SEREGI 1982 — Seregi László: Békásmegyer – és a híre. Beszélgetés Kiss Imrével, a III. kerületi Tanács elnökével. *Budapest*, 20 (1982) 6. sz., 5–8.

SIPOS 1960 — Sipos Gyula: Kinek építkezünk? *Kortárs*, 4 (1960) 6. sz., 920–925.

SŐTÉR 1961 — Sőtér István: Városi ábrándok. *Kortárs*, 5 (1961) 3. sz., 443–447.

TENKE 1964 — Tenke Tibor: Budafoki kísérleti lakótelep középmagas öntöttház. *Műszaki Tervezés*, 4 (1964) 9. sz. 11.

TRAUTMANN 1961 — Trautmann Rezső: Otthon és társadalom. *Kortárs*, 5 (1961) 8. sz., 262–268.

VERES 1961 — Veres Péter: Lakáseszmény – életeszmény. *Élet és Irodalom*, 1961. január 20., 9–11.

ZALOTAY 1961 — Zalotay Elemér: „A szalagház". *Kortárs*, 5 (1961) 6. sz., 920–922.

ZILAHY–BADA 1972 — Zilahy István – Bada József: Békásmegyeri lakótelep. *Műszaki Tervezés*, 12 (1972) 2. sz., 8–11.

Irodalom

BRANCZIK – KELLER 2011 — Branczik Márta – Keller Márkus: *Korszerű lakás 1960. Az óbudai kísérlet*. BTM – 1956-os Intézet – Terc, Budapest, 2011.

CSIZMADY 2008 — Csizmady Adrienne: *A lakóteleptől a lakóparkig*. Új Mandátum, Budapest, 2008.

CSORBA 1972 — Csorba Tibor: Építési kísérletezések – kísérleti lakótelepek. *Műszaki Tervezés*, 12 (1972) 1. sz., 34.

FODOR 1965 — Fodor László: *Lakáspolitikai vizsgálatok...* BUVÁTI, Budapest, 1965.

Fourier 1971 — Fourier, Charles: *Design for Utopia: Selected Writings. Studies in the Libertarian and Utopian Tradition.* Schocken, New York, 1971.

Kárpáti 1964 — Kárpáti Andorné: *Új lakóterületek létesítményei.* VÁTERV, Budapest, 1964.

Keller 2017 — Keller Márkus: *Szocialista lakhatás? Lakáskérdés az 1950-es években Magyarországon.* L'Harmattan–OSZK, Budapest, 2017.

Lakatos 1986 — Lakatos Miklós: A budapesti lakótelepek lakóinak demográfiai és foglalkozási jellemzői. *Szociológia* (1986) 3–4. sz., 401–433.

Maak 2014 — Maak, Niklas: *Wohnkomplex. Warum wir andere Häuser brauchen.* Hanser Verlag, München, 2014.

Mink 1998 — Mink András: Kesudió. *Beszélő*, 3 (1998) 7–8. sz., 116–119.

Rainer 2011 — Rainer M. János: *Bevezetés a kádárizmusba.* 1956-os Intézet, Budapest, 2011.

Rainer 2019 — Rainer M. János: A Kádár-korszak – megközelítések és értelmezések. In: L. Balogh Béni (szerk.): *Fejezetek a magyar közigazgatás történetéből 1945–1990.* Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2019. 55–63.

Rainer 2020 — Rainer M. János (szerk.): *„Hetvenes évek".* Évkönyv XXIV. (Magyarország a jelenkorban). 1956-os Intézet Alapítvány, Budapest, 2020.

Szelényi–Konrád 1969 — Szelényi Iván – Konrád György: *Az új lakótelepek szociológiai problémái.* VÁTI, Budapest, 1969.

Szerencsés 2010 — Szerencsés Károly: *Eltékozolt évtized. Adalékok a kádári hetvenes évek történetéhez.* Kairosz, Budapest, 2010.

Szilágyi 1980 — Szilágyi Ákos: Két szék között, a pad alatt. Vázlat a hetvenes évek konzervativizmusáról. *Jel-kép*, 1 (1980) 3. sz. 21–40.

Tyekvicska 2000 — Tyekvicska Árpád: Frizsiderszocializmus. In: Révész Sándor (szerk.): *Beszélő évek 1957–1968. A Kádár-korszak története, I. rész.* Stencil Kulturális Alapítvány, Budapest, 2000, 260–264.

Wakeman 2016 — Wakeman, Rosemary: *Practicing Utopia: An Intellectual History of the New Town Movement.* University of Chicago Press, Chicago, 2016.

Szőnyei Tamás

„Miért kell mindent elviselnem"... „micsoda egy ócska vidék"

A magyar rock 1971-ben: találkozások, tiltakozások, tárgyalások és távozások

Címadásnál mindig csábító opció a kezdőbetűk egybecsengése. Ráadásul a találkozások, tiltakozások, tárgyalások és távozások négy t-je azonnal előhív három másikat is: támogatás, tűrés, tiltás. Az 1971-es esztendő zenei történéseinek összefoglalása ily módon, akarva-akaratlanul, hét t-betűs fogalom köré szerveződött.

Eszménk erejével

„Mindenekelőtt azt kell felismernünk, hogy itt egy összefüggő rendszerrel, tényleges koncepcióval van dolgunk, amely áthatja kultúrpolitikánk egészét – noha még nem érvényesül egyforma súllyal minden területen" – írta Pamlényi Ervin, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének osztályvezetője a *Magyar Nemzet*ben Aczél György *Eszménk erejével* című kötetéről.[1]

Mellékes, mégis jellemző, hogy a történész az állambiztonsági szolgálatnak is dolgozott. „A *Századok* szerkesztőségében, valamint a *Magyar Nemzet* kulturális rovata számára végzett munkájában igen jó politikai érzékkel dolgozik a párt kultúrpolitikájának megvalósításán" – áll a munkahelyi minősítésében, amelynek másolatát a beszervezését bizonyító dosszié őrzi.[2]

1 Aczél 1971; Pamlényi 1971.

2 Pamlényi Ervin (1919–1984). 1966-ban „Százados" fedőnéven, társadalmi kapcsolatként tájékoztatta a politikai rendőrséget a „történész front" helyzetéről. Formálisan 1968-ban szervezték be, „Puskás" fedőnéven, hazafias alapon. Párttagságára és vezető beosztására tekintettel 1970-ben kizárták a hálózatból, és ismét társadalmi kapcsolatként foglalkoztatták tovább. Miután 1975-ben a bécsi Collegium Hungaricum igazgatója lett, „Pósfai" fedőnéven újra beszervezték, ezúttal a hírszerzés hálózatába. Mindeközben informátorból a képzettségéhez

Aczél György, az 1956 utáni időszak leghosszabb ideig vezető pozíciókat betöltő kultúrpolitikusa volt. Az *Eszménk erejével* a fontosabb írásait, interjúit és előadásait tartalmazza az 1966 és 1971 közötti évekből. A kötet a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Akadémiájának 1968. április 23-i tanácskozásán elmondott beszédével indul. Ezt négy nappal később közölte az MSZMP központi napilapja, a *Népszabadság* is.[3] Az iránymutató szándékú szövegben felfedezhető a Kádár-éra kultúrpolitikájának tömör leírása: „Világosabban meg kell határoznunk kulturális munkastílusunk jellemzőit, az irányításnak, a közvetítésnek, a kritikának és a vitának, a támogatásnak, a tűrésnek és a tiltásnak azokat az elveit, amelyek az alkotóműhelyeken belül és az országos közvélemény előtt zajló vitáknak alapot és keretet adnak." A 3 T, a művészeti és tudományos élet irányításának e rendszere nem az 1968-ban bevezetett új gazdasági mechanizmus folyománya volt. Azzal, hogy Aczél a beszédébe iktatta az alliteráló fogalmakat, inkább csak megerősítette, hogy lényegében továbbra is érvényesek az 1958-ban, pártdokumentumban rögzített elvek. Ezek erkölcsi és anyagi támogatást ígértek a nép ügyét művészi fokon ábrázoló szocialista realizmusnak, alkotói szabadságot a témaválasztásban és formakísérletezésben, ha a nép szolgálatában mutatják meg az ellentmondásokat, és intézkedést a romboló hatású fércmunkákkal, a polgári dekadencia formalista selejtjeivel szemben: „... az állami szervek feladata a káros, negatív törekvések megfékezése, az ellenséges kísérletek meghiúsítása is."[4]

A populáris zenét 1956 után már nem terhelték meg pártos, agitációs funkcióval, mint a Rákosi-éra erőltetett sematizmusának idején. De ahhoz hasonlatos ember- és társadalomábrázolást vagy eszmeiséget sem vártak el tőle, mint a magas művészetektől. Inkább csak a tömegek jogos szórakozási igényeinek kielégítését, kulturált módon, az adott keretek tiszteletben tartásával. A hagyományos tánczene különösebb gond nélkül megfelelt e követelménynek. A táncdal lehetett giccses vagy bugyuta is akár, nem veszélyeztette a rendet, sőt épp ezáltal bizonyult remek céltáblának: szabad volt élcelődni rajta, számon kérni a jó ízlést, igényességet. A bajok akkor kezdődtek, amikor a rock & roll fékte-

és státusához méltóbb titkos munkatárssá lépett elő. ÁBTL 3.2.1. Bt-2168/1. 11/3. Személyi minősítési lap, 1962.; 19–22. „Százados" fn. társadalmi kapcsolat jelentése a történész területről, 1966. április 12.

3 Kulturális és ideológiai életünk néhány időszerű kérdése – Aczél György előadása az MSZMP Politikai Akadémiáján. *Népszabadság*, 1968. április 27. 4–5.

4 *Az MSZMP művelődési politikájának irányelvei (1958. július 25.)*. In: Ságvári–Vass 1973, 243–271.

lensége megbontotta a tánciskolák illemtanát, majd a beatzenekarok – elsőként az Illés – saját szerzeményeikkel, magyar dalszövegeikkel már hangot adtak nemzedékük életérzéseinek is. A példa Nyugatról áramlott be: hangos zene, türelmetlenség, tiszteletlenség és tagadás (az újabb alliteráció kedvéért). Az 1960-as évek elején-közepén készült fotókat nézve szinte felfoghatatlan, mi lehetett megbotránkoztató az öltönyös, nyakkendős, félhosszú hajú fiúk és a térdszoknyát, begombolt blúzt viselő lányok látványában. Ehhez képest 1967–1970 hippi divatja, az igazán hosszú haj és szakáll, a kihívó miniszoknya, a virágmintás ruhaanyagok, feliratos jelvények kavalkádja valóban megrökönyödést kelthetett. Ráadásul mindez szemtelenül szabad, sőt szabados attitűddel párosult. A rendszer logikájából fakadóan ez maga után vonta a rendőrség figyelmét. Dokumentumok bizonyítják, hogy az állambiztonsági szervek és a politikai intézmények több-kevesebb sikerrel be is avatkoztak a zene világának alakulásába, zenekarok és közönségük sorsába.

Így jött el a találkozások, tiltakozások, tárgyalások és távozások éve, 1971.

Odaát

Az itthoni események előtt pillantsunk körbe odaát. Kontinensünkön és a tengereken túl is. Az egyidejűségek önmagukban is érdekesek – még akkor is, ha közvetlen hatást alig gyakoroltak arra, ami ideát, mifelénk történt.

A Beatles 1970-ben feloszlott. Paul McCartney és felesége, Linda *Ram* címmel adott ki albumot. George Harrison 1970 novemberében az *All Things Must Pass* című triplával demonstrálta kreativitását, rajta a *My Sweet Lord* (emiatt évekig húzódó plágiumpert kapott a nyakába). Ezután megszervezte a jótékony hangversenyek prototípusát a világ egyik legszegényebb országa, az éhínség sújtotta, függetlenné vált Banglades javára. 1971. augusztus 1-jén sztárok gyűltek össze hívó szavára a New York-i Madison Square Gardenben. A Beatlesből csak Ringo Starr jött el, de ott volt Ravi Shankar, az indiai zene nagykövete, Bob Dylan, Eric Clapton, Billy Preston és mások. A koncertfilmet a magyar mozik is bemutatták. John Lennon az *Imagine* albummal dobott nagyot, 1971 karácsonyára pedig a vietnami háború befejezésének követelésére biztató kislemezt hozott ki feleségével, Yoko Onóval: *War Is Over (If You Want It)*. A Who a *Who's Next* című albummal jelezte: maradt még benne dinamit. A Rolling Stones *Sticky Fingers* albuma azt mutatta, hogy világbajnokformába lendültek az 1969-ben elhunyt Brian Jones helyére lépett gitárossal, Mick Taylorral. A lemez

exkluzivitását erősítette az Andy Warhol tervezte borító, rajta egy férfi alsótestre feszülő farmernadrág, igazi cipzárral. Warholt megidézte egyik új dalában David Bowie is, aki *Hunky Dory* című albumával fordult rá az 1970-es évekre, karrierje bizonnyal legkreatívabb évtizedére.

Angliában hódításnak indult a hard rock és a progresszív rock. Olyan korongok jelezték ezt, mint a Led Zeppelin negyedik LP-je és a Deep Purple-től a *Fireball*. A Jethro Tull az *Aqualung*nál, a Pink Floyd a *Meddle*-nél tartott. Két-két album jelezte az Emerson Lake & Palmer és a Yes termékenységét (*Tarkus* és *Pictures at an Exhibition*, illetve *The Yes Album* és *Fragile*).

Amerikában a Weather Report a jazz és a rock fúziójának útjára vezetett. A country- és bluesgyökerű rock, a soul és a funk mellett a dalszerző-énekesek is komoly teljesítményekkel jelentkeztek. Az örömbe azonban gyász is vegyült. Nem sokkal az Allman Brothers Band koncertlemeze, az *At Fillmore East* megjelenése után motorszerencsétlenség áldozata lett a gitáros, Duane Allman. 25 éves volt. Röviddel a Doors új albuma, az *L. A. Woman* boltokba kerülése után, Párizsban holtan találták a zenekar frontemberét, Jim Morrisont. 27 éves volt, akárcsak Janis Joplin, aki meg sem érte a *Pearl* megjelenését. Már fel sem énekelhette az egyik számot, így a *Buried Alive in Blues* instrumentális változatban került posztumuszként megjelent lemezére. A fekete színtéren klasszikus albumot alkotott Marvin Gaye: *What's Going On*. A legfontosabbak között emlegetik a Sly & The Family Stone és a Funkadelic munkáit (*There's A Riot Goin' On*, illetve *Maggot Brain*) és Isaac Hayes filmzenéjét (*Shaft*) is. A fehér dalszerző-énekesek közül Laura Nyro egy fekete vokális trióval, a Labelle-lel összefogva soul- és R&B-slágerek feldolgozásával rukkolt elő: *Gonna Take A Miracle*. Joni Mitchell a jazzes hangvételű *Blue*val jelentkezett, Carole King a *Tapestry*vel, rajta olyan gyöngyszemek, mint az *It's Too Late*. Ekkor jelent meg Don MacLean örökzöldje, az *American Pie*. John Prine neve kevésbé ismerős, pedig ő szerezte a vietnami háború elleni legszebb dalok egyikét: az első albumán hallható *Sam Stone* egy morfinistává lett veterán története. Leonard Cohen a *Songs of Love & Hate*-tel állt elő. A Crosby Stills Nash & Young tagjai koncertalbummal intettek búcsút egymásnak és közönségüknek (*4 Way Street*), s David Crosby elkészítette első szólóalbumát is, Joni Mitchell, Jerry Garcia, Neil Young és mások közreműködésével (*If I Could Only Remember My Name*).

Frank Zappa egy élő albumot és egy egész estés filmet készített (*Fillmore East – June 1971* és *200 Motels*), természetesen utóbbinak a zenéje is megjelent. Andrew Lloyd Webber és Tim Rice rockoperája, a *Jesus Christ Superstar* 1971-ben debütált a New York-i Broadwayn. Zenéje eredetileg 1970-ben jelent

meg, de csak a színpadi premier után, 1971-ben ugrott az amerikai lista élére. A Nagy-Britanniához tartozó White szigetét 1970 augusztusában 600 ezren lepték el, többek között a Who, a Doors, Joni Mitchell és Jimi Hendrix kedvéért. A fesztiválon sikerrel szerepelt a brazil Caetano Veloso és Gilberto Gil is: hazájukban stílusteremtő művészek, nagy rajongótáborral. A katonai junta elől menekülniük kellett, 1969-ben Londonba települtek át. 1971-ben a rock hatását is tükröző, angol nyelvű lemezekkel gazdagították életművüket: *Caetano Veloso*, illetve *Gilberto Gil (Nega)*. A nigériai Fela Kuti az egykori Cream-dobos, Ginger Baker közreműködésével rögzített élő albumot (*Live!*). Jamaicában két albummal jelentkezett a Bob Marley & The Wailers (*Soul Revolution Part II* és *The Best of the Wailers*). A befutás előtti pillanat, a felkészülés termékei, rajtuk több olyan dal, amely később vált népszerűvé, miután 1971 decemberében leszerződtette őket Chris Blackwell, az Island Records alapítója. A francia termésből kiemelkedik Serge Gainsbourg albuma: *Histoire de Melody Nelson*. A kísérletező szellemű nyugatnémet zenekarok dacosan felvállalták az eleinte megbélyegző Kraut rock címkét (a káposzta a németek angol gúnyneve). A kölni Can ekkor készítette el a színtér egyik alapművét: *Tago Mago*. Düsseldorfban szorgosan dolgozott a Kraftwerk is: a *Kraftwerk 1* és *2* 1970-ben, illetve 1972-ben jött ki, így pont kihagyták 1971-et, de bennük lüktetett az eljövendő nagy dolgok ígérete. Svédországban összeállt Agnetha, Björn, Benny és Anni-Frid. 1971-ben Festfolket néven jelent meg lemezük, de már nem kellett sokat várni, mire ABBA néven rátértek slágerekkel kikövezett diadalútjukra.

1971 amerikai eseménykrónikájához tartozik, hogy december 10-én, a Michigan állambeli Ann Arbor Egyetemén 15 ezres nagygyűlést és jótékony koncertet tartottak John Sinclair javára. Az ellenkulturális erőtér egyik jeles figurája tízéves börtönbüntetését töltötte éppen, marihuána birtoklásáért. De nem csak az élvezeti cikkel foglalatoskodott: verset és újságot írt, menedzselte az őspunknak nevezhető detroiti MC5 együttest, küzdött a vietnami háború ellen, és a radikális fekete Black Panther Party nyomán létrehozta a White Panther Partyt. Az Ann Arbor-i nagygyűlésen fellépett – Allen Ginsberg, Stevie Wonder és mások mellett – John Lennon és Yoko Ono is. Az esemény előkészületeiről és lezajlásáról az FBI informátorai is beszámoltak. Megfigyelés alatt tartották a kormányzattal szemben álló szervezeteket, s célszemélyeik között szerepelt Lennon is: elsősorban békeaktivitása miatt, de gyűjtöttek adatokat droghasználatáról is. A róla szóló FBI-jelentéseket több részletben, évtizedes pereskedés után kapta meg és publikálta Jon Wiener. Egy részük az interneten is olvasható. Lennon alkalmi dala, az Ann Arborban is előadott *John Sinclair* szövege is szere-

pel az egyik jelentésben.[5] Sinclairt egyébként néhány nappal a nagygyűlés után szabadon engedték. A róla szóló dal, akárcsak az Angela Davis ihlette *Angela* hallható Lennonék zenekara, a Plastic Ono Band *Sometime in New York City* című, 1972-ben megjelent koncertalbumán, amelynek borítóján is látható Angela Davis arcképe.[6]

Ideát

Mi nem szüretelhettünk a külföldhöz foghatóan bőséges termést, de azért 1971 nálunk sem szűkölködött jelentős eseményekben és produktumokban.[7]

Találkozások

A magyar populáris zene fejlődéstörténetére alapvetően rányomta a bélyegét két találkozás 1971-ben. Ezek egyikének az eredménye gyorsan, már abban az évben hallhatóvá vált, a másiké csak évekkel később.

Ekkortájt, 1970 végén vagy 1971 elején ismerkedett meg, és kezdett közös dalokat írni Cseh Tamás és Bereményi Géza. A történetet lényegében ugyanúgy mesélték el mindketten – egyetlen eltérés, hogy egyik a Zöldfa, másik a Diófa étteremben jelölte meg a helyszínt. A többi stimmel. Téli este, Budapest. Cseh Tamás megpillant egy fiatal társaságot, köztük ismerőse, Szentjóby Tamás költő, performer és Bereményi, akit akkor lát először. Csatlakozik hozzájuk, beülnek egy még nyitva tartó helyre. Bereményi „letámadja" Cseh Tamást: hallott róla, hogy gitározgat, ő pedig író – bizonyítékul előszedi kabátzsebéből első novellaskötetét –, írna neki dalszövegeket. Az énekes húzódozik, túl hirtelen ez. Kellemetlenül tolakodik a srác. Nem a rendőrség akar ráállítani megint valakit? Tapasztalt már ilyesmit, baráti társaságát a BM bomlasztotta, államellenes ösz-

5 Wiener 2000.

6 A Rolling Stones 1972-ben megjelent dupla albumán (*Exile On Main St.*) hallható *Sweet Black Angel* szövege egy ártatlanul láncra vert fekete rabszolgalányról szól: Angela Davisre utalhat, neve kimondása nélkül.

7 Az 1971-es év hazai eseményeinek összegyűjtéséhez segítségül szolgált Radnai Dániel összeállítása: *Fejezetek az 50 éves magyar pop történetéből – 5. rész: 1971.* https://www.hashtagmagazin.net/cooltur-koktel/muveszet/fejezetek-az-50-eves-magyar-pop-tortenetebol-%E2%80%93-5--resz-1971 (Utolsó letöltés: 2021. december 28.)

szeesküvőket gyanítottak bennük, megfigyelték, kihallgatták, megfélemlítették őket.[8] Mégis megadja a címét. Beremenyi elmegy Cseh Tamás albérletébe. Az énekes dúdolni kezdi egyik dalkezdeményét, egyszer, kétszer, többször, az író pedig szöveget rögtönöz hozzá.

Így született meg első közös szerzeményük, *Az ócska cipő*:

> „Az ócska cipőt egy este már / Oly vastagon lepte a sár, / Hogy végül megállt, / Csak bámult Désiré. / Désiré így suttogott: / „Istenem, istenem, / Micsoda egy ócska vidék! / Micsoda egy ócska vidék! / A cipőm / Milyen ócska már. / Tarallarara... / Épp egy kocsma előtt gondolt arra Désiré, / Mit is mondott Antoine, / Tán egy éve lehetett: / „Ne bámulj bambán, ha esik / Az eső, az eső." / „Jól van – gondolta Désiré – továbbmegyek." / Tarallarara... / „Istenem, istenem, / Micsoda egy ócska vidék! / Micsoda egy ócska vidék! / A cipőm / Milyen ócska már. / Tarallarara..."

A fontosabb, 1971-es találkozások közül Cseh Tamásé és Beremenyi Gézáé volt az, amelynek eredménye a négy fal között maradt, s éveknek kellett eltelniük, mire a közönség színpadról, majd újabb évek elteltével hanglemezről is megismerhette és megszerethette közös gyermekeiket, a dalokat. A késleltetett nyilvánosság elé lépés közös döntésük volt: úgy vágtak bele ebbe a kalandba, hogy csak önmaguknak csinálják. De idővel – s elsősorban Cseh Tamás érezte így – a dalok több levegőt igényeltek annál, mint amennyi albérletük falai között vagy házibulikban, baráti körben adódott. Jókor jött Gyurkó László ajánlata: az akkortájt létrehozott Huszonötödik Színházat vezető író felkérte Cseh Tamást egy dalestre. Párizsban, első nyugati útjukon döntötték el, hogy legyen. Kompromisszum volt ez a javából: Cseh Tamás disszidálni akart, Beremenyi inkább hazajött volna. Rendben, menjünk haza, egyezett bele az énekes, de akkor színre visszük a dalokat. Nyilvánosságot kizáró egyezségüket felülírva így állt össze 1973-ban első önálló estje a színház kamaraegyüttesével. Első albuma, a *Levél nővéremnek* 1977-ben jelent meg Másik János zongorista, énekes közreműködésével.[9]

---

8 Lásd a Kenguru-galeri ügyét: Szőnyei 2005, 225–270.; Mester 1996, 163–171.; Bérces 2007, 133–153. Beremenyi Géza első kötete: *A svéd király*. Magvető, 1970.

9 Az első Cseh Tamás-est, *A dal nélkül...* bemutatójára 1973. március 1-jén került sor. A műsor később, archív lemezen látott napvilágot: *A dal nélkül...* (Hungaroton, 2009). *Az ócska cipő* hallható ezen és Cseh Tamás második albumán is: *Antoine és Désiré* (Hungaroton, 1978).

A történet része az is, hogy Cseh Tamás nem ok nélkül tartott a belügy érdeklődésétől. Azonban nem Beremányi volt a besúgó, hanem a „Huszti" fedőnevű ügynök, aki járt náluk, a Vízivárosban, sőt vázlatrajzot készített albérletükről, hogy megkönnyítse a lakás titkos átkutatását tervező rendőrök dolgát. Annak akartak a végére járni, hogy Cseh Tamásnak valóban van-e pisztolya. Merthogy „Huszti" pisztolyról is jelentett. S valóban: volt neki, csak éppen nem igazi, hanem játék: egy megtévesztésig élethű colt. Úgy hordta magánál, akár egy westernhős. A lőfegyver is Cseh Tamás magánmitológiájának szerves eleme, akárcsak a politikai rendőrség által elhárítandó devianciának tekintett indiánozás a Bakonyban. (Egyébként Beremányi Géza is része volt egy fiatal írókat, művészeket érintő megfigyeléssorozatnak, amelyet „Underground" fedőnéven folytattak jelentős apparátussal.)[10]

A Cseh–Beremányi páros egymásra találásának hírénél viharosabb tempóban vált köztudottá Barta Tamás, Frenreisz Károly, Laux József és Presser Gábor találkozása. Ez alapvetően felbolygatta a magyar rock élvonalát. Locomotiv GT néven hoztak létre zenekart – s hozták lépéskényszerbe mindazokat, akikkel addig együtt játszottak. Barta a Hungáriát hagyta ott, Frenreisz a Metrót, Laux és Presser az Omegát. Hangszerük mesterei voltak, ezért is tekintik az első magyar szupergrupnak az LGT-t. Barta távozása után lendületet vesztett Fenyő Miklós csapata, a Hungária. 1971-es nagylemezük (*Tűzveszélyes*) után elég keserves útjuk lehetett. De legalább túlélték az 1970-es éveket. 1980-tól pedig diadalt aratták slágerekkel teli, látványos rock & roll-műsorukkal. A Metro számára viszont nem volt visszatérés. A magyar beat hőskorában, az 1960-as években még az élen járó trióba tartoztak, de nem bírtak lépést tartani az Illéssel és az Omegával. Végül Sztevanovity Zorán 1977-ben szólókarrierbe kezdett. Sikerét nem kis részben Presser Gábor dalainak és testvére, Dusán szövegeinek köszönhette.

„Boldog vagyok, hogy veletek vagyok / A boldogság még vihart kavar, de szól a dal..." – énekelte Frenreisz Károly 1971-ben, az LGT első kislemezének B-oldalán (az A-oldalon a *Ha volna szíved* szólt). A *Boldog vagyok* az LGT megalakulása körüli érzelmeknek adott hangot, akárcsak az Omega 1971-es kislemeze, amelyen Kóbor János így kárhoztatta a távozó *Hűtlen barátok*at: „Hová lett a szó tisztasága / Hová lett két hűtlen barát..."

Mihály Tamás, az Omega basszusgitárosa a váltás igényét elfogadta, de még évtizedekkel később is sérelmezte a módszert, „ahogyan csinálták": azt, hogy

[10] Szőnyei 2005, 407–425.; ÁBTL 3.1.2. M-39271/1. 108–114. Az „Underground" dosszié mindhárom kötetét 1989-ben bezúzták.

pont ők tudták meg utoljára a dolgot, akiket „megcsaltak". Úgy érezték, „behozhatatlan hátrányba" kerültek, ám épp emiatt „iszonyú elszántsággal" kezdték újraszervezni az Omegát, az életüket. A billentyűs, Benkő László is csalódott: inkorrektnek tartotta Presser, Laux és felesége, az Omega dalszövegeit író Adamis Anna eljárását. Presser visszaemlékezése szerint viszont Laux még akkor is „megszállottan" dolgozott az Omega ügyeiért, amikor már megérlelődött bennük a továbblépés gondolata.[11]

Az LGT 1971-es, debütáló nagylemeze nem tökéletes, de ígéretes kezdet: innen léptek „mindig magasabbra." Az átalakulásokban érintett együttesek közül az Omegának várnia és erősödnie kellett egy évet, mire új albummal lendülhettek neki új korszakuknak. Az 1972-es *Élő Omega* album, majd a progresszív rock hatásaiból is építkezve kialakított space rock a pályájuk csúcsára röpítette őket. Nevüket nemzetközileg is jegyezték. Az 1970-es években főként német nyelvterületen arattak sikereket. A Metro nem jelentkezhetett önálló albummal 1971-ben, de Zalatnay Sarolta velük készítette el második nagylemezét (*Zalatnay*). Hiányolhatjuk róla a *Fák, virágok, fényt*, Schöck Ottó és S. Nagy István szerzeményét, az 1971-es televíziós Táncdalfesztivál nyertes dalát. Itt Koncz Zsuzsa lett a harmadik. Az ő fesztiváldala, Szörényi Levente és Bródy János szerzeménye, a *Rég volt, szép volt* sem hallható 1971-es nagylemezén, a *Kis virág*on. Szokás szerint az Illés együttes közreműködésével készítette, tele emlékezetes számokkal (*Valahol egy lány, Kis herceg, Micimackó, Vigyázz, ha jön a vonat*). A két énekesnő között a Non-Stop együttes lett a második a *Lélegző furcsa hajnalon*nal. Több slágerük is született akkoriban, az igazán komoly lehetőséget mégsem kapták meg: nem készíthettek önálló nagylemezt.

A magyar populáris zene történetének szinte unásig ismételt jellegzetessége, hogy nem mindenkinek adatott meg az esély tehetsége kibontakoztatására. Pedig a műfaj alaptörvénye: a pillanat megragadása. Addig ütni a vasat, amíg forró. Akkor kell stúdióba engedni, sőt hívni a zenészeket, amikor jó passzban vannak. A momentum elszalasztása megölheti a kedvet, az ihletet. Bővelkedünk ilyen történetekben. Igazából nem is tudjuk, mit veszítettünk. Jó, hogy születtek kislemezek és rádiófelvételek, de ebben a műfajban az igazi megmérettetést és főleg: művészi kihívást a nagylemez jelentette – sok esetben csak: jelentette volna. Méghozzá a megfelelő időben. Az évtizedekkel később, itt-ott fellelhető, sokszor amatőr minőségű hangfelvételekből összegereblyézett albumok legfeljebb archív értékkel bírnak. Hiánypótlásként megteszik, de azt nem tudják megmutatni,

11 Mihály 2014, 82–84.; Havas 2020, 140–143.; Szántó 1985, 35.

hová fejlődhetett volna egy-egy zenekar, ha nem őrlődik fel a kedvezőtlen körülmények között. Kedvezőtlen körülmények alatt – leegyszerűsítve, hiszen végső soron mindez a politikai berendezkedésre vezethető vissza – a Magyar Hanglemezkiadó Vállalat monopolhelyzete értendő. Ha az MHV nem tudott (például kapacitáshiányra hivatkozva) vagy nem akart (művészi, üzletpolitikai, koncepcionális vagy akár politikai meggondolásból) kiadni valamit, akkor bezárult az ajtó. Az 1970 körül lendületben lévő zenekarok közül így járt a Kex, a Sakk-Matt, a Tűzkerék, a Non-Stop, az Atlas, a Bajtala és az Olympia is – egyedül a Mini volt képes kivárni az időt, kilenc (!) évet az első nagylemezig, 1978-ig.

De előreszaladtunk. Maradjunk az 1971-es találkozásoknál. Az Olympia megalakulásáról fényképes hírben számolt be a *Magyar Ifjúság*. Horváth Charlie volt az énekesük, sokra vihették volna, de külföldi vendéglátózás lett belőle. Fényképes hír harangozta be a Bergendy új összeállítását is: Demjén Ferenccel és Latzin Norberttel kiegészülve ekkor indultak el csúcskorszakuk felé. 1971 végén állt össze a Generál együttes és a Mikrolied női vokáltrió: üdítően friss hangvételű slágereket hoztak össze a következő néhány évben, hogy azután – az 1970-es évek közepétől – egy újabb átalakulási hullám során másokat erősítsenek fel meghatározó zenészekkel: a Piramist Révész Sándorral, az LGT-t Karácsony Jánossal és Solti Jánossal, a Hungáriát Novai Gáborral, újabb évek elteltével pedig a Rock Színházat Várkonyi Mátyással. 1971 találkozásaihoz tartozik, hogy a Neoton első albumának megjelenése (*Bolond város*) ellenére kilépett a csapatból a basszusgitáros Som Lajos és a billentyűs Balázs Fecó: a Metró dobosával, Brunner Győzővel együtt csatlakoztak Radics Bélához. Új zenekaruk nevébe belefoglalták a telefonszámukat is: Taurus EX-T 25-75-82. Úgy nézett ki, hogy 1972 az ő évük lehet, zsúfolásig megtöltötték a Budai Ifjúsági Parkot, sikerrel léptek fel a Kisstadionban az angol Free előtt. Végül a Taurusból is a be nem váltott ígéret legendája maradt. Az első magyar hard rock zenekar, amelyik majdnem...

Több tényező játszhatott szerepet abban, hogy Radics Béla nem tudta befutni a megálmodott pályát, amire gitártudása predesztinálta volna. Önnön hibáin, korlátain kívül ellene dolgozott a zenei intézményrendszer. A közvetlenül érzékelt nehézségek mögött pedig titokban ott munkált az állambiztonsági szolgálat is. Évekig megfigyelés alatt állt: „Szakállas" fedőnevű célszemélyként tartották nyilván. Több zenész adott információt róla. Jelentéseikből a rendszert gyűlölő ember képe kerekedett ki, aki káros hatást gyakorol környezetére. Az ellene irányuló intézkedések célja a baráti és zenésztársasága bomlasztása volt. „A »Szakállas« fn. jelzést a közelmúltban zártuk le, a bomlasztás érdekében Radics Béla célszemély közvetlen kapcsolatai közül két személyt meghallgattunk" – fogalmazott 1971

áprilisában Bíró György hadnagy.[12] Tartósan együtt lélegző közösség nélkül nem sokra mehet egy rockzenész. Személyiségéből fakadóan Radics amúgy is gyakran cserélgette zenekarai tagjait – e folyamatra erősíthetett rá az állambiztonsági szolgálat. Az ÁBTL-ben nincs irat arról, hogy a zenei intézményeknél eljártak volna, hogy keresztbe tegyenek neki, de tény: egyik zenekara se jutott nagylemezhez. Sem a Sakk-Matt, sem a Tűzkerék, sem a Taurus – igaz, utóbbinak két kislemez legalább jutott.[13] Majd' mindenki elhúzott mellette, mellőle. Zenésztársai közül Som Lajos a Piramis, Balázs Fecó pedig a Korál élén lett aranylemezes sztár. Neki csak a színpad maradt – meg az alkohol. 1982-ben, 36 éves korában hunyt el. Az angyalföldi lakótelepi ház előtt, ahol élt, 2005-ben szobrot emeltek emlékére. Nyakában gitár, ég felé nyújtott kezén V-betűt formáló ujjak, mint legismertebb fotóján, Hegedűs György felvételén. Egy boldog pillanat.

Tiltakozások

„Én nem fogok bedőlni ezeknek a r...t kommunistáknak, én nem nyalok, mint az Illés meg az Omega és hasonló kirakatzenészek tették..." – adta tovább Radics Béla keserű szavait 1970 júniusában a „Farsangi" fedőnevű ügynök.[14] Radiccsal párhuzamosan – és gyakran ugyanazon hálózati személyek által – zajlott Baksa-Soós János és Bródy János állambiztonsági megfigyelése is. Célszemélyként – tehát tudtuk nélkül – előbbit „Énekes", utóbbit „Gitáros" fedőnéven említik a papírok. Mindkettőnél ugyanaz volt a cél: kipiszkálni a zenekarból, amelynek meghatározó egyéniségeként döntő befolyást gyakorolt a produkcióra és értelemszerűen: a rajongókra. Az Illés országszerte nagy tömegre, a Kex egy kisebb, de mégse jelentéktelen értelmiségi rétegre. A politikai rendőrség jól érzékelte, hogy Baksa színpadi megmozdulásainak és Bródy szövegeinek egy része politikai síkon is értelmezhető. Mintha Baksa és Bródy lett volna a kihúzandó méregfog. Így, titkosszolgálati eszközökkel képzelték megoldani a Kex- és Illés-problémát. A „Gara" fedőnevű ügynökön keresztül bevetették a csábítás trükkjét is: Baksának zenei együttműködés, Bródynak közös stúdióalapítás ötletét dobta be, de egyikük sem ment lépre.

Határozottabb lépések következtek.

12 ÁBTL 3.1.2. M-37864. 157–158./b. Lásd Szőnyei 2005, 351–353.

13 A két Taurus-kislemez: *Zöld csillag / Szólíts meg, vándor*, illetve *A kőfalak leomlanak / A lány, akire szerelemmel nézhetek* (mindkettő Hungaroton, 1972). Elsőként megjelent archív anyaguk: *Eredeti koncertfelvétel, 1972. május 1. Budai Ifjúsági Park* (La Ventana, 2001).

14 ÁBTL 3.1.2. M-37864. 77–78. Lásd Szőnyei 2005, 315–317.

A magyar beatzenekarok közül elsőként a Red Star toldalékkal „izgalmasabbá" tett nevű Omega szerepelhetett Angliában, 1968-ban. Másodikként, 1970 tavaszán az Illést hívták meg. Szörényi Levente és Bródy János Londonban nyilatkozott a BBC magyar adásának. Szavaiknak némi bíráló éle volt a magyar fiatalok élet- és szórakozási körülményeit illetően.[15] Ez büntetésért kiáltott. Példát kellett statuálni, hogy ezek a nagyszájú, hosszú hajú gyerekek, akik jó dolgukban azt se tudják, mit csinálnak, vegyék már észre, hogy az imperialisták fellazító politikájának szolgálatába szegődtek. Jobb, ha megszívlelik: ne szólj szám, nem fáj fejem. A művelődési minisztériumban megkapták a magukét, szóban, az Országos Rendező Iroda pedig ettől kezdve nem szervezhetett számukra fellépést. Ez anyagilag rosszul érintette az ORI-t. Igazgatója, Keszler Pál elintézte, hogy csak Budapestre korlátozódjon a tiltás. Így vidéken mégis turnézhatott 1970-ben az Illés (sőt, még a budapesti Corvin moziban is megengedtek nekik egy délelőtti matinét). Előzenekarnak a Kexet választották.

A londoni nyilatkozat miatti büntetés másik tétele az volt, hogy Mészáros Mártának ki kelleti hagynia őket készülő filmjéből, pedig rájuk épült volna a *Szép lányok, ne sírjatok*. A rendezőnő úgy mentette meg a produkciót, hogy helyettük négy másik zenekart vont be a munkába. Így rögzítették pótolhatatlan kordokumentumnak számító felvételen a Kex, a Syrius, a Metro és Tolcsvayék koncertjeit, sőt a Budai Ifjúsági Park bejáratánál a hosszú hajú fiúk kiszelektálásában segédkező igazgatót, Rajnák Lászlót is, akinek alakját Cseh Tamás is megénekelte.[16] (Végül néhány Illés-szám háttérként mégiscsak bekerülhetett a film zenéjébe, de a vásznon a zenekar nem látható.)

Az Illéséket ért szankciók felháborították Baksa-Soós Jánost. „Ő azt hiszi, hogy az Illés-procedúra az egész beatzenei társadalom és annak működése ellen irányul" – jelentette 1970 májusában, a film munkálatai közepette „Gara". Baksa szeretett volna szolidaritást mutatni: játsszon a többi zenekar is Illés-számokat,

15 Évekkel később Koltay Gábor megpróbálta megszerezni az adás felvételét a BBC-től az MTI londoni tudósítója segítségével. Nem találták. Úgy vélte, leselejtezték. Koltay 1980, 186–187. Azonban valaki (tán épp a BBC) mégiscsak megőrizte, az interneten pedig meghallgathatjuk, legalábbis egy részletét, ahol Bródy azt mondja: csak nevetni tud azokon, akik a hosszú hajon problémáznak: https://www.youtube.com/watch?v=-RKIKieGByg. (Utolsó letöltés: 2022. február 27.)

16 A *Désiré bottal üti saját nyomát* című dalban, az *Antoine és Désiré* albumon (Hungaroton, 1978): „Egy Rajnák nevű klubvezető vigyázott ránk, amíg Mambó magnón szólt a dal." Rajnák nevét a *Megáll az idő* című 1981-es film keményvonalas tornatanárára is ráragasztotta a rendező Gothár Péter és a forgatókönyvíró, Bereményi Géza. Rajnák erőszakosságáról olvashatunk Rajk László memoárjában is: Rajk 2019, 75–77.

és mondják le legfontosabb fellépéseiket. Mindebből semmi nem lett. A „Papp Ferenc" fedőnevű ügynök (szintén zenész) több kolléga elítélő véleményét is továbbította Szörényiék „tettéről". Nincs nyoma, hogy Baksa igazi szervező tevékenységbe kezdett volna, azonban már szentségtörő ötletei (Illés-dalok demonstratív előadása, illetve bojkott) meggyőzhették az őt ellenőrzés alatt tartókat, hogy megátalkodott rendbontóval állnak szemben.[17]

1971 elhozta az Illés büntetésének feloldását. A filmbe már nem volt visszaút, a hanglemezstúdióba azonban igen. Új albumot készíthettek. Címadó oldalát az Egyesült Nemzetek Szervezete által 1948-ban elfogadott Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatát idéző, s ennek ihletésére született dalokból álló oratórium töltötte meg.[18] A *Human Rights* albumnak ez a fele egyúttal saját helyzetükre is reflektált. Emberi jogaik, a szólásszabadság joga csorbításaként fogták fel a véleményük kimondását követő megtorlást. Ennek adott hangot Bródy János az *Inkvizíció* című dalban:

> „Miért kínzol jó uram / engedj már el / elég volt / mindent visszavontam. / Miért kínzol jó uram / nem bírom már / bevallom, mindent elkövettem. / Miért kínzol jó uram / engedj már el / miért kell / mindent elviselnem. / Nem láthatom, már nem / Nem hallhatom, már nem / Nem mondhatom, már nem / Gondolhatom, igen."

17 ÁBTL 3.1.2. M-37332. 65–66.; ÁBTL 3.1.2. M-39755. 226–227. Radics Béla, Baksa-Soós János és Bródy János megfigyeléséről részletesen lásd Szőnyei 2005, 289–374. Az Illés szilenciumáról bővebben: Sebők 2002, 125–128.

18 A nyilatkozat elfogadásának 40. évfordulóján, az Amnesty International szervezésében, egy londoni és két párizsi este után és Torino előtt, 1988. szeptember 6-án Budapesten is megrendezték a *Human Rights Now!* (Emberi Jogokat Haladéktalanul!) című koncertet: az angol Sting és Peter Gabriel, az amerikai Bruce Springsteen és Tracy Chapman és a szenegáli Youssou N'Dour mellett a Hobo Blues Band és Bródy János lépett fel a Népstadion 80 ezer nézője előtt. A szórólapként osztogatott Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának mind a 40 pontját közölte az eseményről bő terjedelemben tudósító *Magyar Ifjúság*. Arról is beszámoltak, hogy a koncert másnapján a kormány közkegyelem megadását javasolta az 1956-os szerepük miatt elítélteknek (Göbölyös–Szőnyei 1988). Napi operatív információs jelentések szerint a BM tudta, hogy ellenzéki szervezetek (Lelkiismeret '88, Erdélyt Védők Független Bizottsága, Romania Libera) a tömegben terjeszteni készülnek követeléseiket (a katonai szolgálatmegtagadók szabadon bocsátásáért és a romániai falurombolás ellen). A rendbontás nélkül lezajlott rendezvény utáni jelentések szerint a Fidesz is terjesztette emberi jogokat követelő röplapjait, amelyek a nagymarosi vízlépcső elleni demonstrációra is hívtak, szeptember 12-re. ÁBTL 2.7.1. NOIJ, 1988. szeptember 6–7.

A Beatles 1968-as *White Albumának* tiszta fehér címlapjára emlékeztető, 1971-es *Human Rights* érdekessége, hogy a borító tasakjában egy képeslapot is elhelyeztek, rajta a bilincsbe vert Angela Davis. Neki ajánlották a korongot. Világszerte kampány folyt a fekete bőrű egyetemi tanár és polgárjogi aktivista, amerikai kommunista párttag szabadon bocsátásáért. Azért állították bíróság elé, mert egy fekete fiatalember gyilkosságot követett el az ő tulajdonában lévő pisztollyal. A nemzetközi mozgalomhoz csatlakozó szocialista országok között volt hazánk is. A KISZ hetilapja, a *Magyar Ifjúság* egy kivágható képeslapot közölt, hogy az olvasók elküldhessék a budapesti amerikai nagykövetségre.[19] E kampányhoz illeszkedett az Illés albuma is. A visszaemlékezések szerint a lemezkiadó vállalat popzenei részlegét irányító Erdős Péter ötlete volt az ajánlás és a szórólap. Két legyet egy csapásra. A pártos kecske is jóllakik, a zenés káposzta is megmarad.[20]

Az Illés 1971 márciusában az Egyetemi Színpadon és „saját" klubjában, a Fővárosi Művelődési Házban is színpadra lépett a *Human Rights*ra épülő új műsorával. Ez utóbbiról mozgókép is rendelkezésünkre áll, mert a norvég televízió stábja – aligha véletlenül – éppen akkorra időzítette forgatását a magyar fiatalokról. A norvégok elképzeléseiről a Magyar Televíziónál dolgozó, „Faragó" fedőnevű informátor tájékoztatta a III/III-at. Munkakörébe tartozott a Budapestre érkező külföldi tévések fogadása, munkájuk segítése (vagy éppen: hátráltatása). Ez esetben is jelentette, hol, miről forgatnának. Tartótisztje, Békési András alezredes szerint „különösen érdekes" volt az egyetemi ifjúsággal és az Illés együttessel kapcsolatos tervük. Az Illés koncertjét rögzítő riportfilm szerint a zenekar az egyetemes emberi jogok mellett egyúttal Angela Davis és a béke ügye mellett is kiállt. Bródy János angol nyelvű nyilatkozatában nem mondott olyasmit, amiből megint baj származhatott volna.[21]

Az 1971-es esztendő tiltakozáskrónikájához tartozik, hogy látóközelségbe került egy értelmetlen „vita" vége. Magyarországot nem lehetett hermetikusan lezárni a nyugati divatok elől. Legfeljebb lassítani ezek elterjedését. Áruhiánnyal,

19 *Magyar Ifjúság*. 1971. január 29. 1.

20 „Húztuk a szánkat, de végül abba belementünk, hogy nem a lemezen, hanem mellékletként adjuk a lemezhez ezt az ajánlást, a lemezen nem lehet nyoma" – emlékezett Bródy János. Kocsis 1999, 94–96. „Gyevekeeeeek! Nem vagasztjuk bele. Csak beletesszük. Könnyen kiesik ám az ilyesmi a tasakból" – idézte fel anekdotikus formában Erdős Péter beszéd- és gondolkodásmódját Szörényi Levente. Stumpf 2015, 105–106.

21 ÁBTL 3.1.2. M-41484/1. 30–37. Az Illést bemutató 37 perces norvég tévéfilm a YouTube-on: https://www.youtube.com/watch?v=EeS7vRlQvTo&t=1294s. (Utolsó letöltés: 2021. december 28.)

tilalmakkal. Az 1960-as évek ifjúságának közös nemzedéki élménye, hogy a túl hosszú hajúnak talált fiúkat a „hatalom" képviselője (a kőszívű atya, a türelmetlen tanár vagy a túlbuzgó rendőr) fodrászhoz küldte (rosszabb esetben cibálta). „Azt mondta az anyukám, hogy nem tetszik a frizurám, oóóh / Mondjátok meg, mit tegyek, ha levágatom, szenvedek, oóóh" – panaszkodott Kóbor János az Omega 1967-es slágerében. „Rendőr szólt, hogy így nem járhatok! / Hosszú hajjal nem világítok – igen / Hosszú hajam sötét folt, / Hát levágták hamar / Az ész a fontos, nem a haj" – dörgölte dörmögve a felnőttek orra alá a pofonegyszerű igazságot Szörényi Szabolcs az Illés 1969-es számában. A Budai Ifjúsági Parkba évekig nem engedtek be farmernadrágosokat. A „rend" abszurditása miatt Gyurkó László író, a *Valóság* című társadalomtudományi folyóirat szerkesztője (nem mellesleg: egy Leninről szóló történelmi esszé és egy majdani, interjúkra épülő Kádár-életútkötet[22] szerzője) országgyűlési képviselői minőségében, nyílt levélben szólította fel az Ifjúsági Park felettes szervét, a KISZ Központi Bizottságát, térjenek már észre: vessenek véget a hosszú hajú, farmernadrágos fiatalok kirekesztésének kedvenc szórakozóhelyükről.[23] (Csekély vigasz, de Csehszlovákiában tovább hódított az ollókultusz: az LGT tagjainak loboncát 1973-as prágai koncertjük előtt a rendezők által odarendelt fodrász nyírta fazonra az öltözőben, másképp nem léphettek volna színpadra. Az évben, Berlinben, az NDK fővárosában, a Világifjúsági Találkozón hallhatták szónokolni az 1972-ben minden vádpont alól felmentett Angela Davist.[24])

Tárgyalások

Természetesen bizonyos szituációkban a fiatalemberek is ismerik az illemet, képesek alkalmazkodni. Erről tanúskodik „Gara" 1970. decemberi jelentése: a turnébuszban a Metró basszusgitárosa, Frenreisz Károly elmesélte neki, hogy Illés Lajos „feltűnően megnyiratkozva és kimosakodva", öltönyben, fehér ingben, nyakkendőben „kihallgatáson" járt Aczél Györgynél. „Felejtsük el, Illés elvtárs" – mondta állítólag a politikus. A jelentést értékelő Kis Géza hadnagy szerint a „3/a" ellenőrzés megerősítette információjukat a zenész behívásáról a pártközpontba. A „3/a" kód a telefonlehallgatást jelölte. Aligha az Aczél-titkárságot hallgatták le,

22 Gyurkó 1982.

23 Gyurkó 1971.

24 Presser 2020, 460–469.

inkább a vonal másik végén lévő készüléket. Illés Lajosét vagy a zenekar valamely bizalmasáét. Bródy János utólagos közlése szerint a zenekarvezetőnek „informálisan megüzenték", hogy a szilencium feloldása érdekében kérjen „személyes meghallgatást" Aczél Györgytől.[25] (Illések a magyar beat első számú reprezentánsai voltak, ezért a politikus akár úgy is vélhette, hogy velük magát a műfajt is bevonta a munkamódszerére jellemző technika alkalmazásába: alá- és fölérendeltségi viszonyok éreztetése, korbács és mézesmadzag, egyedi kegyosztás.)

Akárhogy történt, e „tárgyalás" volt az előzménye annak, hogy 1971-ben újra normálisan működhetett az Illés. Koncertezhettek, lemezt készíthettek. *Elvonult a vihar* című daluk, amellyel különdíjat nyertek a Táncdalfesztiválon, saját helyzetükre is vonatkoztatható.

1971 elején sor került egy bírósági tárgyalásra is. Az előzmény: 1970. július 26-án, Szentendre főterén néhány fiatalember spontán happeningbe fogott az általuk kitalált művészeti irányzat, az edwinizmus szellemében. Nem kértek engedélyt, és ellenszegültek a rendőri intézkedésnek. Ezért garázdasággal vádolták a képzőművész, zenész ef Zámbó (akkor, 20 évesen még csak Zámbó) Istvánt és társait. A közel fél évig tartó nyomozás befejezéséről Benkei András belügyminiszter tájékoztatta a politikai vezetést: „Valamennyien [...] a nyugati »hippi« életfelfogást és magatartást követték. Rongyos ruhákban, elhanyagolt külsővel rögtönzött előadást tartottak, trágár szavakat kiabáltak, amellyel megbotránkoztatták az ott lévő kb. 200 fős tömeget." A tíz hónaptól felmentésig terjedő ítéletekről a sajtó is beszámolt.[26] Mégsem sikerült teljesen szétrobbantani a társaságot. Kiszabadulva, új barátokkal kiegészülve folytatták. Belőlük nőtt ki a Vajda Lajos Stúdió és a Bizottság együttes. Mindez ma már a művészettörténet része – állambiztonsági árnyalatokkal.

Távozások

„Radics a »Syrius« ausztráliai vendégszerepléséről tárgyalt Országczkyval, és felvetette azt a lehetőséget, hogy Országczkyék szerezzenek neki meghívást valamelyik nyugati országba" – jelentette „Farsangi" 1970 októberében, miután

25 ÁBTL 3.1.2. M-37332. 100–101. Lásd még: Szőnyei 2005, 330–334.; Csatári 2017, 45–50.

26 ÁBTL 2.7.2. 41-9-174/1970. 07. 27. és 41-9-285/1970. 12. 05. Szitnyai, 1971.; Ítélet a Próféta-ügyben. Happeningesek a bíróság előtt. *Pest Megyei Hírlap*, 1971. február 13. 8.; Bedecs 1971, 9. A cikkek címeiben szereplő Próféta ef Zámbó Istvánra, az E/4 pedig az edwinizmusra utalt.

a Royalban együtt sörözött Radics Bélával. Az ügynök már júniusban is beszámolt arról, hogy a gitáros külföldre vágyna. Így idézte fel a szavait: „őt ezek a sz...ok nem engedik ki külföldre zenélni, mert ő nem jönne vissza, és ő ott érvényesülhetne, és nagy zenész lenne."[27]

Radics Bélának valóban nem adatott meg, hogy képességeit külföldön is próbára tehesse. Országzky Miklós és zenekara, a Syrius azonban a legtöbbet kihozta a számukra adódó lehetőségből. 1970 novemberében indultak Ausztráliába, 1971 végén tértek haza. Útjukat egy Budapesten megismert, Ausztráliában élő, magyar származású fiatalember szervezte meg. Charlie Fisher írta a kint rögzített és kiadott nagylemezük, a *Devil's Masquerade* dalszövegeit is. Ottani magyarok rendezvényein és kis helyeken kezdtek, de a rock és a jazz innovatív fúzióját megvalósító zenéjükkel egyre szélesebb közönség előtt bizonyíthattak. Fesztiválokra hívták őket, jó sajtójuk volt, tévéműsorokban szerepeltek.[28]

Eleinte úgy tűnt, hogy ausztráliai sikereik itthon – és majd újra külföldön – is folytatódhatnak. 1972-ben a Hungaroton kihozta a nagylemezüket, változatlan tartalommal, de magyar címmel: *Az ördög álarcosbálja*. Meghívták őket egy 1972-es angliai rockfesztiválra. Az ügyintézést hivatalosan csak az Interkoncert, a nemzetközi koncertiroda végezhette. A Syriust vezető Baronits Zsolt szerint az Interkoncert munkatársa számukra kifizethetetlenül magas összegű „jutalékot" kívánt a hivatali munkája elvégzéséért.[29] Nem is utazhattak el. Volt egy Los Angeles-i meghívásuk is, az interkoncertes ügyintéző azonban úgy intézte, hogy ebből se lett semmi. Mindez kedvét szegte a Syrius muzsikusainak. A továbblépés lehetetlensége felőrölte a zenekart. A következő években külföldre távozott az énekes, basszusos Országzky és a fúvós Ráduly Mihály.

1971-ben hagyta el az országot Baksa-Soós János, a Kex énekese és Bajtala János zongorista, a nevét viselő trió vezetője is. Bajtaláék rhythm & blues és soul hatásokat mutató repertoárjának legismertebb darabja, a *Cigánylány* 1965-ben kislemezen jelent meg. Bajtala János magánszolgálati útlevéllel kelt útra, ennek érvényességét 1973 októberéig meghosszabbították, de ezután hiába szólították fel hazatérésre, kint maradt.[30]

27 ÁBTL 3.1.2. M-37864. 77–78., 220–222/b.

28 Mindehhez lásd még: Zoltán–Nemes Nagy–Budai 2006; Wagner 2018, 163–171.

29 Dám 1987, 3–36, 273–309. A Great Western Express című fesztiválon végül a Locomotiv GT képviselte a kontinentális Európát. Szántó 1985, 41–43.

30 ÁBTL 3.1.5. O-15604. Jogellenesen külföldön tartózkodó személyek, 14–16. E sorok írója 1983-ban, Londonban találkozott vele, látta is játszani egy zenekarban.

Baksa-Soós János 1971-ben, húga és édesanyja társaságában, látogató útlevéllel Ausztrián keresztül az NSZK-ba utazott. Mindhárman ott maradtak.[31] Bajtala és Baksa disszidálása időben nagyjából egybeesett, de közöttük lényeges eltérések vannak. Bajtala esetében nem hallani politikai motivációról. Sok zenészhez hasonlóan ő is úgy érezhette, jobban boldogul majd Nyugaton, mint itthon. Baksa távozásának viszont súlyos előzményei voltak. Állambiztonsági iratokból megállapíthatóan huzamosabb időn át, több hálózati személy informálta róla a belügyet. 1970-ben bírósági ügye is akadt: a Kassák Klubba kutyás rendőrök léptek be, félbe akarták szakítani a műsort, mire ő egy jelenetet rögtönzött a színpadon. A rendőrök szerint sértegette őket, a mellette tanúskodók szerint csak parodizálta. Hivatalos személy megsértése miatt három hónapra ítélték. Napi 50 forintos pénzbüntetésre átszámítva úszta meg a börtönt. További jelenlétét nem tartották kívánatosnak. Barátai visszaemlékezései szerint fenyegető jelleggel követték, előfordult, hogy agyba-főbe verték.[32] Aztán útlevelet adtak neki. Kívül tágasabb. Odakint sem hagyta teljesen abba a zenét (a Cabine 6 együttesben az egykori Kex-billentyűs, Doleviczényi Miklóssal játszott együtt), de elsősorban képzőművészettel foglalkozott. Múltjának hátat fordítva soha nem vett részt a Kex legendájának éltetésében.[33]

Számos magyar zenész döntött a távozás mellett. Orszáczky Miklósról és Ráduly Mihályról már esett szó, de a Locomotiv GT tagjai közül kint maradt Barta Tamás (1974) és Laux József (1976), a táncdalénekesek közül pedig Dobos Attila és felesége, Mary Zsuzsi (1970), Wittek Mária (1971) és Szécsi Pál is (1973) – igaz, Wittek 1972-ben férjhez ment Olaszországban, Szécsi pedig hamar meggondolta magát, és visszatért az NSZK-ból. (Mellesleg Szécsi első albuma is 1971-ben jelent meg: *Hagyjuk, szívem.*)[34]

31 ÁBTL 3.1.5. O-15031 Jogellenesen külföldön tartózkodó személyek, 35–41. Baksa-Soós János anyagában található egy levél is, amelyet Budapesten maradt édesapjának küldött 1972-ben. Azt írja, szeretne évente több hónapot itthon tölteni, de egyelőre ennek több akadálya van.

32 Kisfaludy 2021, 154–169, 284–288.

33 A Kexnek egyetlen kislemeze jelent meg: *Család / Elszállt egy hajó a szélben* (Hungaroton, 1970). Az eredeti felvételeikből és más énekesekkel (Földes László Hobo, Somló Tamás) utólag rekonstruált számaikból álló album: *Kex* (Mega Records, 1999).

34 Csak jelzésképpen: az 1970-es évtizedben számos értelmiséginek engedték meg vagy ajánlották fel a Nyugaton – s így, a párt és a politikai rendőrség reményei szerint: nyugton – maradás lehetőségét. Így kaptak útlevelet az ún. Budapesti Iskola „kiátkozott" filozófusai (például Heller Ágnes, Fehér Ferenc és mások), *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című, elkobzott tanulmány szerzői (Konrád György és Szelényi Iván), az underground művészeti szféra

Tipikus?

Vajon tipikus kádári év 1971? Kádár János épp elég hosszú időn át volt az első ember ahhoz, hogy igencsak eltérő korszakokhoz lehessen kötni a nevét. Megtorlás. Konszolidáció. Új gazdasági mechanizmus. Megtorpanás. Enyhülés. Eladósodás. Átalakulás. Dióhéjban, így hajóztunk el 1956 végétől 1989-ig. E harminchárom év mind-mind Kádár kora. Közülük egyetlenre, 1971-re fókuszálva érdemes látóterünkbe engedni a közvetlenül azt megelőzőket és követőket is – mondjuk 1968-tól 1973-ig –, mert úgy jobban kirajzolódnak az adott év történéseit is jellemző folyamatok. Akár magát a populáris zenei életet, akár ennek állambiztonsági árnyékát nézzük.

A zenei élet egyik legjelentősebb változását jelezte, hogy 1967 után az addigi, legfeljebb három-négy dalt elbíró kislemezeken kívül immár több mint 40 perc játékidőt lehetővé tevő nagylemezeket is készíthettek a beat és rock előadói. A hőn áhított nagylemezhez azonban csak a rendszer kultúrpolitikai irányelveit meghatározó 3 T koordinátái között juthattak – miként más nyilvános megszólalások lehetőségéhez is. Miközben maga a „könnyű műfaj" inkább a megtűrt kategóriába tartozott, s így az előadók többsége is megtűrtnek érezhette önmagát, egyeseknek jelentős támogatás, másoknak, időnként, enyhébb vagy szigorúbb tiltás járt. Egyikből át is lehetett esni a másikba. A zenével foglalkozó intézmények apparátusaiban együtt élt a pártfegyelem és a jóindulatú lazaság, az önzetlen segítőkészség és a szemérmetlen korrupció, a nagyvonalúság és a kicsinyesség. A zenészeknek mindehhez alkalmazkodniuk kellett. Eközben – főként vám- és pénzügyekben – könnyen jogszabálysértésbe csúszhattak. Ez alkalmat adott az állambiztonsági apparátusnak, hogy a zenei közegben tevékenykedő hálózatát a piszkos anyagiak miatt kompromittálódott személyekkel bővítve még több mindenről tudomást szerezhessen. Az efféle információk birtokában folytatták titkos műveleteiket a politikailag károsnak tartott művészek ellen. Az operatív eszközök gazdag tárházát igénybe vevő akciók is hozzájárultak egyesek életpályájának kibicsaklásához. Vagy ahhoz, hogy az ország határain kívül keressék egyéni boldogulásukat. Miként 1971-ben, úgy előtte és utána is.

Akárhogy nézzük, mindez: tipikus.

reprezentánsai (például Szentjóby Tamás, Halász Péter, Najmányi László) vagy épp az első magyar art-punk zenekar oszlopai (Molnár Gergely, Hegedűs Péter).

Hivatkozott források és irodalom

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)
2.7.1. Napi operatív információs jelentések
2.7.2. Belügyi tájékoztató jelentések
3.1.2. Munkadossziék
M-37332. „Gara"
M-37864. „Farsangi"
M-39271/1. „Huszti László"
M-39755. „Papp Ferenc"
M-41484/1. „Faragó"
3.1.5. Objektumdossziék
O-15031. Jogellenesen külföldön tartózkodó személyek
O-15604. Jogellenesen külföldön tartózkodó személyek
3.2.1. Beszervezési dossziék
Bt-2168/1. „Pósfai"

Nyomtatásban és online megjelent források

Aczél 1971 — Aczél György: *Eszménk erejével.* Kossuth, Budapest, 1971.

Ságvári–Vass (szerk.) 1973 — Ságvári Ágnes – Vass Henrik (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1956–1962.* Kossuth, Budapest, 1973.

Sajtó

Bedecs 1971 — Bedecs Éva: Nalaja happening Szentendrén. Bolondozásnak indult, bíróság előtt végződött. *Magyar Ifjúság*, 15 (1971) 9. sz., 9.

Göbölyös–Szőnyei 1988 — Göbölyös N. László – Szőnyei Tamás: Koncert az emberi jogokért. *Magyar Ifjúság*, 32 (1988) 39. sz., 36–37, 44–46.

Gyurkó 1971 — Gyurkó László: Nyílt levél a KISZ Központi Bizottságának *Valóság*, 14 (1971) 7. sz., 72–73.

Pamlényi 1971 Pamlényi Ervin: Eszménk erejével – Aczél György írásai. *Magyar Nemzet*, 1971. január 10. 5.

Szitnyai 1971 Szitnyai Jenő: Próféta és az E/4-es gyülekezet. *Pest Megyei Hírlap*, 1971. január 17. 6.

Magyar Ifjúság, 1971. január 29.

Pest Megyei Hírlap, 1971. február 13. 8.

Hivatkozott irodalom

Bérces 2007 *Cseh Tamás – Bérczes László beszélgetőkönyve*. Új Palatinus Könyvesház, Budapest, 2007.

Csatári 2017 Csatári Bence: *Nekem írod a dalt – A könnyűzenei cenzúra a Kádár-rendszerben*. Jaffa, Budapest, 2017.

Dám 1987 Dám László: *Rockszámla*. Ifjúsági Rendező Iroda, Budapest, 1987.

Gyurkó 1982 Gyurkó László: *Arcképvázlat történelmi háttérrel*. Magvető, Budapest, 1982.

Havas 2020 Havas Henrik: *Benkő Laci – A legendás billentyűs és az Omega története*. Alexandra, Pécs, 2020.

Kisfaludy 2021 Kisfaludy András: *Elszálltunk egy hajóval a szélben*. Magyar Napló – Dokufilm Kft., Budapest, 2021.

Kocsis 1999 Kocsis L. Mihály: *Illés – Énekelt történelem*. Zikkurat Kft., Budapest, 1999.

Koltay 1980 Koltay Gábor: *Szörényi–Bródy – Az első 15 év*. Zeneműkiadó, Budapest, 1980.

Mester 1996 Mester Ildikó: *Bereményi Géza életműinterjú*. Seneca, Budapest, 1996.

Mihály 2014 Mihály Tamás: *Basszus! Omega! Ez egy életre szól*. Noran Libro, Budapest, 2014.

Presser 2020 Presser Gábor: *Presser könyve*. Helikon Kiadó, Budapest, 2020.

Rajk 2019 Rajk László: *A tér tágassága*. Magvető, Budapest, 2020.

Sebők 2002 Sebők János: *Rock a vasfüggöny mögött – perek, ügyek, doszsziék*. GM & Társai Kiadó, Budapest, 2002.

Stumpf 2015 — Stumpf András: *Szörényi – Rohan az idő*. Helikon Kiadó, Budapest, 2015.

Szántó 1985 — Szántó Péter és az LGT: *És ilyen a Boksz? – Az LGT sztori*. Magánkiadás, h. n., 1985.

Szőnyei 2005 — Szőnyei Tamás: *Nyilván tartottak – Titkos szolgák a magyar rock körül 1960–1990*. Magyar Narancs, Tihany-Rév Kiadó, Budapest, 2005.

Wagner 2018 — Wagner Sára: 'Five tough Hungarians hit Sydney – A Syrius (1970–1973) ausztrál útja. In: Murzsa Tímea (szerk.): *„Keletről jön a legújabb rockszenzáció" – A magyar könnyűzene külföldi jelenléte a Kádár-korszakban*. Hangfoglaló Program Könyvek, Budapest, 2018, 163–171.

Wiener 2000 — Wiener, Jon: *Gimme Some Truth – The John Lennon FBI Files*. University of California Press. h. n., 2000.

Zoltán–Nemes Nagy–Budai 2006 — Zoltán János – Nemes Nagy Péter – Budai Ervin: *Széttört álmok – A Syrius együttes története*. Staen Hungária Kft., Budapest, 2006.

Állambiztonsági történetek

Novák Attila

„Csodarabbik útja?"

Ortodox zsidó zarándoklatok (és állambiztonsági kontrolljuk) a Kádár-korban

Általános tudnivalók a zsidó zarándoklatokról

A zsidó zarándoklat nagyon régi eredetű intézmény. Vannak a keresztény zarándoklatokhoz hasonló és azoktól eltérő vonásai, de a közös jellemző az, hogy a szent életű ember és/vagy tanító/rabbi közbenjárásáért, segítségéért imádkoznak a hívek a sírjaiknál. A jámborok végső nyughelyének a meglátogatása a Szentföldön már jelen volt a középkorban is. A zsidó vallásgyakorlatban Pészach (a zsidó „húsvét", Niszan 15–21.), Savuot (ideje: Sziván 6.: Sinai-hegyi törvényadás ünnepe) és Szukkot (ideje: Tisri 15–21., a Sátrak ünnepe) voltak azok a zarándokünnepek, amelyek Jeruzsálem, a Második Szentély pusztulása óta megszűntek konkrét értelmükben is azok lenni, hiszen a zsidók nem zarándokolhattak fel immár a Szentélyhez. Ilyen értelemben a modern zsidó zarándoklatok nem „zarándokünnepek", és nincsen olyan vallási jelentőségük sem, mint például a katolikus búcsújárásnak. A Szentély pusztulása utáni zarándoklatok gyakorlatilag azt jelentik, hogy a hívek kiemelkedő rabbik sírjait látogatják meg, a sírokon gyertyákat gyújtanak, meg és imádkoznak (szokásos ilyenkor Tehilimet/Tilemet, azaz Zsoltárokat mondani). A hívők kéréseket fogalmaznak meg, (ezeket tartalmazó) cédulákat (kvitliket) hagynak a rabbik sírjain. A látogatás/zarándoklat időpontja az elhunyt (zsidó naptár szerinti) halálozási napja, ezt az évfordulós napot pedig Jahrzeitnek (Jórcájt – jiddisesen) nevezik hagyományos helyeken mind a mai napig, ekkor keresik fel a sírokat.

Északkelet-Magyarországon azért voltak ilyenek (és az országban máshol nem), mert a történelmi Magyarországon a haszidizmus (mely mozgalom általában nagy rabbik/rebbék/cádikok/alakjai köré szerveződött) földrajzi kiterjedésében idáig jutott el, ezek a rabbik az országnak ebben a szegletében éltek és tevékenykedtek, hatásuk viszont ennél jóval kiterjedtebb volt. Az ország más helyein

lévő rabbisírokat is látogatnak, de ez a típusú zarándoklat máshol nem volt tapasztalható. A népi vallásosság legtisztább megnyilvánulásai voltak érzékelhetőek az elhunyt és nép felé forduló, velük folyamatosan párbeszédet folytató haszid csodarabbik sírjainak látogatásainál és (tágabban véve) a kultusz gyakorlásánál.

Magyarországon három fontos zarándokhely van (bár emellett több más helyet is látogatnak, például Mádon, Tokajon, Olaszliszkán). Az egyik *Eizik (Jichak) Taubé* (1751–1821) sírja Nagykállóban, a mai Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. Neki tulajdonítják a „Szól a kakas már..." kezdetű dalt. Sírját a zsidó naptár szerint Adar hó 7-én keresik fel, ez a Zajin Adar, amely egyben (a hagyomány szerint) Mózes születésének és halálának is az emléknapja. Ez az időpont lehetőséget adott a szocializmus évtizedei alatt arra, hogy a nagykállói sírlátogatás része legyen a nap ünnepi körének. Ráadásul általában Zajin Adarkor tartotta a Chevra Kadisa (a temetkezési egylet) az éves közgyűlését, melyet (a tagok számára egész napos böjt után) vacsora követett.

A második ilyen zarándokhely *Mose Teitelbaum* (1759–1841), a magyarországi haszidizmus megalapítójának sírja Sátoraljaújhelyen, (a mai Borsod-Abaúj-Zemplén megyében), aki a zsidó naptár szerinti Tammuz hó 28-án hunyt el. Ő a lublini rabbi tanítványa volt, és nem is volt eredetileg haszid. Hozzá fűződik az a monda, hogy már gyermekkorában megjövendölte Kossuth Lajosnak leendő nagyságát. Ennek a történetnek több változata él máig is, az egyik szerint gimnazista korában járt Kossuth a rabbinál, aki megjósolta kiemelkedő szerepét. Vannak, akik úgy tudják, hogy Kossuth Lajost gyermekkorában és betegen az anyja vitte el a rabbihoz, aki azt mondta, hogy felnőttkorában az ország vezetője lesz. Teitelbaum nagyon nagy hatású személyiség volt, a trianoni területvesztés után, halálának évfordulójakor annyian akartak a sírjához járulni, hogy az 1920-as években a határt is megnyitották Csehszlovákia és Magyarország között, azaz Jahrzeitok idején határátlépő nélkül lehetett utazni az egyik országból a másikba.

A harmadik *Jesaja (Saje) Steiner* (1851–1925) sírja Bodrogkeresztúron (szintén a mai Borsod-Abaúj-Zemplén megyében), a zsidó naptár szerinti Ijjár 3-án. Steiner Zboróban (ma Zborov/Szlovákia) született, Büdszentmihályon (a mai Tiszavasvári) tanult. Alakját legendák vették körül, keresztények is felkeresték őt segítségért. Dobos Ilona néprajzkutató (aki sokat foglalkozott a helységgel és csodarabbija alakjával is) egyik közlője ezt mondta az 1970-es években: „Úgy a kereszténység, mint a zsidóság, bárki mehetett hozzá tanácsért. Nem kért érte pénzt. Kisegítette bár akármilyen szegénységben ... Kis Dávid városa vót ez. A zsidókból éltek. Voltak olyan szegény asszonyok, akik özvegyek voltak. Elhívta takarítani, meszelni, vizet vinni, fát vágni. Annak a papnak olyan szíve, olyan

lelke volt, mint Jézus Krisztusnak a lelke, ö mindenkinek adott. Külföldről jött vagonnal a liszt, cukor, pulyka. Ha valamelyik szegény megszorult, mindenkinek segített. Ő amit kapott, el is osztotta..." „Volt egy nagyon szegény ember, vett neki egy kis lovat. Keresztény ember volt. Csak vitt neki egy kis vizet, aztán már ebből megélt. Adott az egész családjának enni. Pénteken egész hétre kifizette."[1]

A csodarabbik némileg „szakosodtak", voltak olyanok, akik gyógyításban voltak „erősek", mások például (mint a bodrogkeresztúri) az anyagi/üzleti jellegű ügyek „elintézésében" jeleskedtek. A második világháborúig – amikor az ortodoxiának nagy tömegei voltak – ezeken a zarándoklatokon sok ezer ember vett részt, külföldről és Magyarországról is. A környező városokból a vasút különjáratokat indított, sok esetben kedvezményeket adott, de buszokkal és magánautókkal is jöttek az emberek. A hivatalos ortodox képviselet, az Ortodox Központi Iroda több vezetője is képviseltette magát a zarándoklatokon, hiszen ez a fajta népi vallásosság, benne a rabbik kiemelt tisztelete fontos volt (még a nem) haszid ortodoxia számára is.[2]

A zarándoklatok vallási megítélése nem volt egységes a zsidóságon belül sem: akadtak olyan ortodox vallási tekintélyek, akik ellenezték a cádikok sírjainak felkeresését különféle okok alapján, de a magyar relációban is nagy tekintélynek örvendő pozsonyi rabbi, a magyarországi (nem haszid) ortodoxia szempontjából kiemelkedő jelentőségű Hatam Szofer (1762–1839) is kritikával illette a szokás elterjedését, ugyanakkor az ő sírja is zarándokhellyé vált az idők folyamán. Mint ahogyan a zarándoklatok a modern korban – a haszidizmus második világháború utáni mainstreammé válásával – maguk is teljesen elfogadottá váltak. A zarándoklatoknak létezett és létezik egy sajátos szokásrendszere, ennek a korszakra vonatkozóan is van lenyomata: többen írtak vallásjogi útmutatót,[3] valamint a haszid rabbik környezetében is éltek olyanok, akik beszámoltak ezen szokások gyakorlásáról, illetve a sírok meglátogatásairól.

A vészkorszak gyakorlatilag majdnem megszüntette ennek a népi vallásosságnak a magyar vidéki társadalmi bázisát, és ehhez járult az elvallástalanodás is. A nagy haszid rabbidinasztiák távoztak Magyarországról, hogy az Egyesült Államokban, Kanadában és Izraelben telepedjenek le.[4] Bár 1946-ban enyhe ortodox túlsúly volt a hitközségek számát tekintve, az 1949-es népszámlálásra ala-

1 Dobos 1990.
2 Glässer 2006.
3 Zinner 2001.
4 Frojimovics 2008.

pozott adatok szerint az ország vallásos zsidó közösségeinek közel 80 százaléka volt neológ (1930-ban 66%), míg a többiek 18,3 százalékban voltak ortodoxok (1930-ban 30%), illetve a status quo anté-hez tartozók (1930-ban 4%).[5]

Az 1949 után beállt állapotok, a kommunista hatalomátvétel sem tette alkalmassá a körülményeket arra, hogy a csodarabbik tisztelete – legalábbis a nyilvánosságban – a korábbiakhoz hasonló szinten megmaradjon. A magyarországi ortodoxia 1950-es (kényszer)egyesülése a neológiával szintén nem ezt a típusú vallási hagyományt erősítette. A hivatalos zsidó képviselet, a Magyar Izraeliták Országos Képviselete (MIOK) lapja, az *Új Élet* az 1960-as évek elejéig egyáltalán nem számolt be sírlátogatásokról. A témával Róth Ernő foglalkozott (1908–1991), a Rabbiképző egyébként igen nagy tudású tanára (és Löwinger Sámuel [1904–1980] 1950-es emigrálása után évenkénti váltásban Scheiber Sándor professzor-főrabbival [1913–1985] igazgatója) 1956-os kivándorlásáig a bodrogkeresztúri csodarabbi – bár elismerve azt, hogy áhítattal imádkozott – vallási tudását jelentéktelennek nevezve.[6] Rajta kívül Hegedűs Nándor (1884–1969) közíró érintette a témát az 1950-es évek elején, az előbbi (Róth Ernő) gúnyosan, az utóbbi pedig több cikkében is rávilágított arra, hogy a szatmári rabbit (Rebbét) – aki egyébként a Kasztner-vonattal hagyta el Magyarországot 1944-ben – mennyire szeretik a nyugati imperialisták.[7] Mindenesetre a hivatalos felekezeti sajtóban az 1950-es évek végéig a zarándoklatok témája fel sem merült, nem csak az általános vallásellenesség miatt (mintha a zsidó vallási gyakorlatot is kissé szégyellte volna a központi felekezeti sajtó), hanem a szűkös terjedelem mellett egyfajta téves bel- és külpolitikai krédó is jellemezte az *Új Élet*et, világpolitikát akart magyarázni és ennek mentén orientálni az olvasóit. Ennek a szemléletnek az alapján az egész zsidó vallás, ráadásul a különféle szokások/népi hagyomány irracionálisnak és korszerűtlennek minősült, ezért a lap igyekezett negligálni ezeket.

A magyarországi ortodoxiát a kivándorlások is gyengítették, 1956-ban a maradék maradéka is elment, még a vallási funkcionáriusok közül is kevesen maradtak. 1956 után kb. 10 rituális metsző volt Magyarországon, pedig előtte 59-en végez-

5 Zeke 1990. 152. Idézi és a korábbiakról lásd Frojimovics 2008.

6 Vallásunk nagy mesterei. II. (A bodrogkeresztúri rebbe). *Új Élet*, 1949. december 1. 5–6. Így gúnyosan jegyezte meg Róth, hogy a felszabadulás után találkozott a pesti utcán egy híres prozelitával (mármint a Rebbéével), aki a zsidótörvények következtében véglegesen visszatért „ősei hitére".

7 Lásd Hegedűs Nándor két 1952-es cikkét az *Új Élet*ben. „Teitelbaum és Eisenhower (július 5. 3.) és „Teitelbaum Joel Londonban" (augusztus 28. 5.).

ték ezt a tevékenységet.[8] A zsidó vallási élet ráadásul az egyházakra nehezedő erős pártállami kontroll alatt működött, a transznacionális kapcsolatokat pedig már az 1940-es évek végétől gyengítette a határok bezárása, a szigorított beutazási szabályok, a politikai blokkok képződése az államok között és magának az államnak a gyanakvása a beutazó (nyugati) külföldiek iránt jelentősen megnehezítette.

1956 után azonban valami megváltozott: egyre több írásos/levéltári forrás tanúskodik arról, hogy a csodarabbik sírjait ebben az időben látogatták. Természetesen az 1950-es években is folyhattak ilyen látogatások, de az biztosnak mondható, hogy még félhivatalos támogatásban és reprezentációban sem részesülhettek. A nyíregyházi hitközség 1961-ben levélben kért pénzt (ötezer forintot) a nagykállói temető rendbehozatalára. Schück Jenő főrabbi (1895–1974), az egységes szervezeten belüli Ortodox Rabbitanács elnöke (és egyben miskolci főrabbi) levelében megírta, hogy arra való tekintettel, hogy a „Nagykállói Szent" (rabbi)temetkezési helyéről van szó, indokoltnak tartja az összeg sürgős kiutalását, természetesen a gondos ellenőrzés betartásával.[9] 1962 márciusában a MIOK vezetői – Debrecenben és a város környékén tett látogatásukkor – már a nagykállói imaház restaurálásáról tárgyaltak helyben,[10] míg Schück áprilisi mádi (Niszan 9.= április 13.) zarándoklatáról az *Új Élet* május elején beszámolt.[11]

Kicsit bővebben kell foglalkoznunk Schück Jenő személyével, aki a történések egyik főszereplőjévé vált.[12] Schück a háború utáni ortodoxia jeles (és méltatlanul elfeledett) képviselője volt. Ónodon született, apja (Mayer) is rabbi volt, Mádon, Tolcsván és Sebeskellemesen, az ottani jesivákban tanult, majd rabbi-oklevelét (szmicha) 1917-ben kapta Pozsonyban, a híres Schreiber Akiba (1878–1959) főrabbi, Hatam Szofer leszármazottja kezéből.[13] Morvaországban kezdte a pálya-

8 Schück Jenő: Az orthodoxia a felszabadulás után. *Új Élet Naptár 1959 (5719/5720)*. Budapest, 1959. 156–162.

9 „Arra való tekintettel, hogy a Nagykállói Szent temetkezési helyéről van szó, indokoltnak tartom az összeg sürgős kiutalását, természetesen a gondos ellenőrzés betartásával." MAOIH Levéltára Schück-hagyaték.

10 A MIOK vezetőinek látogatása Debrecenben, Nyíregyházán és Nagykállón, március 7. *Új Élet*, 1962. március 15. 4.

11 1962. Niszán 9. Egyik násza a csengeri szent életű Mönüchász Osér Jungreisz volt. Századik Jahrzeitján, dédunokája, Schück Jenő miskolci főrabbi vezetésével a hegyaljai zsidóság tagjai közül számosan zarándokoltak el a nagy cáddik sírjához. *Új Élet*, 1962. május 1. 3. (Rabbi Nathan Feithel mádi gaon századik Jahrzeitje).

12 Oberländer 2016.

13 Schück Jenő, a magyarországi Ortodox Rabbitanács elnöke (Benedek Pál). *Új Kelet*, 1963. október 16. 4. A cikk (mely a beszélgetésen alapul) Schück egyik izraeli útján készült.

futását, majd Budapestre került, és elvette Reich Koppel (1838–1929) pesti ortodox főrabbi unokáját. Ez a háttér (és egyben) házasság a magyar ortodoxia köreiben az elitbe emelte Schück főrabbit, akinek sajnos nem volt saját gyermeke. 1942 és 1944 között munkaszolgálatosok rabbijaként is működött, majd a felszabadulás után ismét tábori lelkész, és egyben a családjogi bét din (rabbinikus bíróság) tagja 1950-ig. A kényszerű zsidó unifikáció után az ortodox ügyek előadója lesz (irodája a Síp utcában található), majd Czitron József (1895–1957)[14] halála után az Ortodox Rabbitanács elnöke. 1958-tól miskolci főrabbivá is megválasztják, mely az akkori viszonyok közepette egyáltalán nem volt súlytalan pozíció.

Az 1960-as évek elejétől immár rendszeressé válnak a fő felekezeti sajtót is elérő hivatalos beszámolók. Az *Új Élet* immár hírt ad a nagykállói és sátoraljaújhelyi zarándoklatokról,[15] Schück Jenő pedig 1964-ben (Kulcsár Imre debreceni hitközségi elnöknek) arról írt egy levélben, hogy a debreceni főkántor egy külföldi zarándokot kísért Nagykállóra.[16] 1964-ben az *Új Élet* egy eléggé eldugott hírben, a lap végén számolt be arról, hogy a bodrogkeresztúri rabbi halálának negyvenedik évfordulójára, az észak-magyarországi községkerületi elnök, Kálmán Miklós kezdeményezésére, a MIOK elnökségének anyagi támogatásával újjáépült az ohel (ajhél), a zsidó sír köré épített kis épület, és három híres brooklyni rabbi is jelen volt az avatáson.[17] Az avatóbeszédet Schück Jenő tartotta. A rövid kis cikk – melyben a névtelen szerző leírta, hogy az eseményre az egész országból odazarándokoltak – amúgy világosan mutatta a hangnem teljes megváltozását. Az 1940-s évek végének, 1950-es évek elejének népi zsidó vallásosságával, a haszidizmussal kapcsolatos lesajnáló, lenéző, gunyoros és politikailag olykor támadó attitűd (mely egyébként nem tartozott az *Új Élet* fősodrába, hiszen azért nem sokszor közöltek ilyen jellegű cikkeket) eltűnni látszott az egyetlen zsidó sajtótermékből: immár nagy tisztelettel írnak a rabbi életútjáról, megpróbáltatásairól. Az 1964-ben európai útján járó Sao Paulo-i főrabbi,

14 Czitron József főrabbival Bacskai Sándor szép cikkben foglalkozott, lásd Bacskai 1997. Leírja, hogy a Czitron által elnökölt ortodox rabbitanácsi ülésen (1951. július 12.) a kivándorlás, valamint a kitelepített zsidók szociális és lelki segélyezéséről is beszéltek.

15 Például 1963 márciusában számolt be (*Új Élet*, 1963. március 15. 1.) az országszerte zajló Zájin Ádár ünnepségek keretében, hogy „az ország különböző hitközségeinek ortodox hívői zarándoklatot rendeztek a nagykállói cádik sírjához". Arról is hírt adott, hogy július 21-én, vasárnap tartják (*Új Élet*, 1963. július 1. 6. Hírek) Sátoraljaújhelyen Teitelbaum Mózes Jahrzeitját (Jarcaját).

16 1964. november 2. MAOIH Levéltára Schück-hagyaték.

17 *Új Élet*, 1964. május 1. 6. A bodrogkeresztúri rabbi emlékezete. A három jelenlévő amerikai (Brooklyn-i) rabbi: Glancz Akiba, März Ezekiel és Eichenbaum.

Yoel Beer Sátoraljaújhely, Bodrogkeresztúr, Olaszliszka, Nagykálló, Nyírbátor és Újfehértó rabbisírjait látogatta meg, de európai útja során ugyanebből a célból a Szovjetunióba, Csehszlovákiába és Romániába is ellátogatott, erről pedig az *Új Élet* szintén beszámolt.[18]

1965 júniusában pedig mi sem tűnt természetesebbnek annál, mintsem hogy a MIOK vezetői, Sós Endre elnök (1905–1969), Kulcsár Imre községkerületi elnök, Gábor Dezső községkerületi főtitkár és Leitner Mihály debreceni ortodox községkerületi titkár Nyírbátor, Nyíregyháza, Kisvárda és Mátészalka zsidó közösségeinek meglátogatása közben elzarándokoljon Nagykállóba, „a nagy cadik sírjához".[19] Úgy tűnt tehát, hogy a külső, állami nyomás csökkenésével a helyi és országos zsidó vezetők is készen álltak arra, hogy az egyébként a Kádár-rendszerre politikailag teljesen veszélytelen, Északkelet-Magyarországra koncentrálódó, a vészkorszak és az 1956–1957-es kivándorlások után számában és jelentőségében jelentősen „elvékonyodott" helyi zsidó társadalomra épülő csodarabbikultuszt a magyar zsidó hagyomány fontos jelenségeként újból integrálják a (egyébként nagyon szűk mezsgyén mozgó) felekezeti köztudatba is.

Új szempont: a vallási turizmus lehetőségének megjelenése

Schück Jenő ortodox főrabbi 1965. április 8-a és május 24-e között az Egyesült Államokba látogatott, és ott érintkezésbe lépett a szatmári haszidok közösségének vezető tagjaival. Magát a látogatást a New York-i Yeshiva University kezdeményezte még tavasszal, felkérték Schücköt, tartson előadásokat az egyetemen.[20] A főrabbinak – akinek engedélyezték a kiutazást – rokonai is éltek New Yorkban, és ottani tartózkodásakor széles körű „diplomáciai" tevékenységet is kifejtett, a magyar nagykövettel való (amúgy természetes) beszélgetésén kívül

18 A Sao Paulo-i főrabbi látogatása. *Új Élet*, 1964. november 15. 2.

19 *Új Élet*, 1965. július 1. 4.

20 Schück levele (Magyar Izraeliták Ortodox Rabbitanácsa Budapest fejléccel) Prantner Józsefhez (ÁEH elnöke). Budapest, 1965. március 22. „Mélyen tisztelt Elnök Úr! A New-Yorkban működő Yeshiva University, talmudtudományokkal foglalkozó főiskola meghívott előadások tartására. Az oda-vissza szóló repülőjegyet is beküldte már. Testvéröcsémnek válságos egészségi állapota és boldogult testvérbátyám első unokájának április 10-én tartandó konfirmáció-ünnepe arra bátorít, hogy illő tisztelettel kérjem Elnök Urat, szíveskedjék lehetővé tenni, hogy legközelebb április 7-én kiutazhassak." Schück Jenő aláírása és neve. Hátoldalán: Prantner javasolja a kiutazást IV. 9. Intézkedés megtörtént. Megkapta az útlevelet. 1965. IV. 9. Értesítették a külügyet IV. 10. MNL OL XIX-A-21-a- K-2-30/a/1965.

számos amerikai ortodox vezetővel és rabbival is találkozott, valamint előadást tartott a Bnai Brith-ben, a zsidó szabadkőműves szervezetben is. Az Állami Egyházügyi Hivatalnak írott feljegyzésében, melyet 1965. május 31-re datált a főrabbi, még nem beszélt másról, csak a létrejött találkozóról.[21] „Jelentősebb látogatásaim a következők voltak: Elsőül Teitelbaum Jóélt, volt szatmári főrabbit, a chászid ortodoxia világhírű agg vezetőjét látogattam meg. Az ő lojalitása a magyar népi demokrácia iránt közismert" – írta az ÁEH-nak írott jelentésében, szimpátiát akarván kelteni a szatmári Rebbe iránt.[22] Schück egyébként is ügyes diplomata volt, a beszámolóban – legalábbis ezt írta – úgy védte meg (egy sajtókonferencián, újságírói kérdésre válaszolva) a magyar kormány hitoktatást anyagilag támogató álláspontját (természetesen a korábbi államosítások és perek nem kerültek szóba), hogy egyrészt Teitelbaum rabbira (aki „élén" áll az ortodox tábornak) hivatkozott, mint aki hasonlóképpen vélekedik az amerikai kormány hasonló irányultságú javaslatáról. Másrészt szembeállította ezt az ortodox álláspontot egy amerikai reformrabbi (Joachim Princz) véleményével is. Schück látogatásáról – egy kézzel írott ÁEH-s feljegyzés szerint – a magyar külügyminisztérium kedvező tapasztalatokat szerzett, ÁEH-s beszámolóját elküldték a KÜM amerikai referatúrájának is.[23]

Schück látogatásáról interjú készült vele az *Új Élet*ben 1965 nyarán,[24] ahol *már* arról beszélt, hogy Teitelbaum, (akivel két hosszú éjszakai beszélgetést is folytatott) a szatmári főrabbi New Yorkban a „szent magyarországi rabbisírok" iránt érdeklődött, mire ő megnyugtatta, hogy a zsidó képviselet (a MIOK) ezeket (legalábbis az olaszliszkai, bodrogkeresztúri és nagykállói temetőkben található rabbisírokat) gondozza és rendben tartja.

Schück álláspontját folyamatosan erősítette az, hogy a vallási turizmus térképére felkerült rabbisírok már külföldieket is vonzottak, ugyanebben az évben az *Új Élet* sem felejtette el megemlíteni, hogy „szokatlanul nagy számban" zarándokoltak el a hívek Nagykállóba, akik között sok külföldi rabbi és „hittestvér" is volt.[25]

21 MNL OL XIX-A-21-a- K-2-30/a/1965. Beszámoló Schück amerikai útjáról a KÜM kedvező tapasztalata (Turai? Prantnernek) VI. 3. Megküldik a KÜM amerikai referatúrájának. VI. 3. (Prantner egyetért) Beszámoló Schück Jenő főrabbi észak-amerikai útjáról (1965. április 8. – május 24.) Schück kézzel május 31-én írta alá. MNL OL XIX-A-21-a- K-2-30/a/1965.

22 Uo.

23 Uo.

24 Az amerikai ortodoxia körében. Beszélgetés Schück Jenővel, az Orthodox Rabbitanács elnökével. *Új Élet*, 1965. június 15. 4.

25 Nagykállói Jahrzeit. 1966. március 15. 6. A zarándoklat 5726 Adar 7-én, azaz (1966.) február 27-én volt. „Kéver óvausz"-nak, az Atyák sírjainak meglátogatásának írják le az eseményt,

Schück azonban nem állt meg itt, hanem továbblépett. 1966. március 28-án levelet írt az Állami Egyházügyi Hivatal egyik csoportvezetőjének (Telepó Sándor), melyben arra a megkeresésre válaszolt, hogy – a Zsidó Világkongresszusra vonatkozóan – mely külföldi zsidó szervezetet és személyiséget kellene meghívni. A levélben Schück kiemelte a főrabbi azon kívánságát, hogy a sátoraljaújhelyi csodarabbi, Teitelbaum Mózes (Mose) halálának 125. évfordulójára hivatkozva a magyar állam hívja meg leszármazottját, a jelenlegi szatmári főrabbit, Yoel Teitelbaumot Magyarországra.[26] Arra is utalt, hogy éppen a Jahrzeit idejére (abban az évben: július 16.) kellene meghívni a híres rabbit, és a beutazó zarándokok a környék egyéb rabbinikus szempontból fontos helyeit is meglátogatnák. Ahogyan Schück fogalmazott: „Ortodox szempontból különösen fontosnak, de legalább érdekesnek tartanám Teitelbaum Joél, volt szatmári főrabbi, jelenleg a Williamsburg-i (N.Y.) ortodox-chasszid főrabbi meghívását. Szószerinti értékeléssel világszenzációt jelentene az ő Budapestre jövetele... Napjainkban, különösen a turistaforgalom növekedése óta is erősen látogatják a sírját a bel- és külföldi hívek. Teitelbaum Mózes, a dinasztiaalapító dédapa 1841 nyarán hunyt el. Ezidén – érdekes! – 1966. július 16-án szombaton, a zsinagógai időszámítás szerinti újhold-hirdetés napján lesz halálának 125. évfordulója. Ez a nevezetes dátum méltó lenne Teitelbaum Joél főrabbi beinvitálására, a halhatatlan dédapa sírjához való jubiláris zarándoklásra. Az ő idejövetele az egész világ ortodox zsidóságát fellelkesítené. A zarándokok sokszáza jönne tengerentúlról... ez alkalomból Magyarországra. Az idő rövidsége miatt ezt a turisztikai adottságot gyorsan és szakszerűen kellene megszervezni. A főpapot személyének kijáró reverenciával kellene meghívni, a sátoraljaújhelyi temetőt koprára rendbe hozni illene, mert ennek a világhírű ortodox főpapnak a zarándokútja nemcsak most vonzaná ide a hívek százait, de újjáéledne általa az ősi zarándoklat a sátoraljaújhelyi, nagykállói és egyéb ortodox zsidó zarándokhelyekre."[27]

Az ortodox főrabbi biztosan komolyan gondolta a meghívást, mert megtalálták Askenazyhoz írott (Niszan 13-án), azaz április 3-án, Bécsben kelt héber nyelvű meghívólevelét. Másrészről azonban egy olyan magyar nyelvű távirat is előkerült, mely a meghívás tényét közölte és sürgette a belegyezését. Utóbbiban

amely egy hagyományos elnevezés. A debreceni Chevra osztály és az Orthodox Tagozat által szervezett eseményen Schück Jenő főrabbi is megjelent, valamint Leitner Mihály ortodox tagozati elnök, Sahn Imre rabbi és Deutsch Sándor rabbihelyettes.

26 MNL OL XIX-A-21-c. 89. d. 5.0. A Zsidó Világkongresszus. Feljegyzések a szervezet feladatáról és működéséről. 1966. március 28.

27 MNL OL XIX-A-21-c. 89. d. 5.0. uo.

világosan leírta, hogy Yoel Teitelbaum nyári látogatása idején avatnák fel a budapesti ortodox székházba, a Kazinczy utca 35. szám alá költöző Hanna Orthodox Szociális Konyhát.[28] A héber nyelvű levélben pedig arról számolt be Schück főrabbi Ashkenazynak, hogy az állami vezetők biztosították őt, hogy örülnének Yoel Teitelbaum látogatásának.

Nem tudjuk, hogy az Állami Egyházügyi Hivatal *valóban* reagált-e Schück levelére, de azt igen, hogy ugyanő április 28-án levelet írt Seifert Gézának, a MIOK újdonsült elnökének (Sós Endrét közben gyakorlatilag menesztették), melyben szintén a szatmári rabbi meghívását javasolta.[29] Érdekes módon Schück nem számolt be Seifertnek sem az ÁEH-nak küldött leveléről, de a Teitelbaum-„udvarral" történt egyeztetéseit sem taglalta, ugyanakkor itt is az olvasható, hogy „illetékes állami szervek" kedvezően fogadnák ezt a felvetést. Hivatkozott arra, hogy egyrészt ezzel kapcsolatosan „puhatolózó" levelet írt titkárának, Yosef Ashkenázynak (akit ő Józsefnek hívott), mire Askenazy azt válaszolta, hogy a szatmári Rebbe tanulmányozta a levelet és szeretne jönni. Újabb fejleményként tárgyalta levelében azt, hogy budapesti hivatalában felkereste őt egy amerikai haszid, egy bizonyos „Weisz úr", aki Askenazytól hozott üzenetet. Weisz úr szerint nagyon szeretnének a szatmári haszidok Magyarországra látogatni, és eddig már 400-an jelentkeztek a magyarországi útra. Ha megvalósulna a dolog, még többen fognak jönni. Askenazy aziránt érdeklődik, hogy a magyar politikai hatalom és a magyar zsidó vezetés, a MIOK és az ortodoxia mit szólna az utazáshoz. Schück – megelőlegezve a válaszokat – pozitívan reagált a felvetésekre, és már az IBUSZ bevonását is megtervezte.[30]

Biztosnak mondható az, hogy az Állami Egyházügyi Hivatal hivatalosan nem mondott igent a Schück által is megkomponált megkeresésre, így az egész inkább tekinthető Schück magánakciójának, mint hivatalos kezdeményezésnek. Az ÁEH 1966 májusában tudomásul vette, mint a magyar ortodoxia külön kérését, és megjegyezték, hogy „Teitelbaum Joél a mai ortodoxia nemzetközileg legelismertebb tekintélye, és kifejezetten anticionista".[31] Érdekes az, hogy a kom-

28 MAOIH Levéltára Schück-hagyaték. A Hanna konyha a Kertész utcában működött 1966-ig.

29 MAOIH Levéltára Schück-hagyaték.

30 „A zarándoklat július közepére esne. A kilátásos nagy tömegű zarándokok ideutaztatása, elszállásolása stb. ezzel járó munka megszervezése sürgős jelleggel bír. Haladéktalanul kellene Egyházügyi Hivatalunk közbejöttével az IBUSZ-t értesíteni. Ne várjuk meg amíg Amerikából jön a fix válasz, nekünk már a valószínűség állapota is feladatunkká teszi a szervezési munka előkészítését." Uo.

31 ÁBTL 3.2.5 O-8-301/1. 1966. május 16-án keletkezett feljegyzés 2. számú melléklete

munista állam által korábban egyáltalán nem preferált szatmári Rebbe „helyi" értéke jelentősen megnőtt azzal, hogy magyar állami tisztviselők realizálták azt, hogy ellenzi a cionizmust. Ez a felfogása összhangban állt a félhivatalos magyar külpolitikai felfogással is, amely – bár fenntartotta a diplomáciai kapcsolatot a zsidó állammal – bizalmatlan volt iránta: megfigyelte és korlátozta diplomatái mozgását Magyarországon. Az állambiztonság pedig nemcsak számon tartotta sokaknál a korábbi cionista múltat, de – beépülve a zsidó képviselet vezetésébe is – ügynökökkel is figyeltette a felekezetté változtatott közösség ezirányú „mozgolódásait".[32] Schück nyilvánvalóan önálló, a neológiától markánsan különböző ortodox külpolitikára törekedett, amely bár a magyarországi ortodox zsidóság létszáma tekintetében nem volt megalapozott, ám a világ zsidóságában betöltött ortodoxia aránya, valamint a külföldi magyar zsidó diaszpóra jellege, az ebben elfoglalt ortodox csoportok jelentősége tekintetében abszolúte legitim volt.

Végül nem jött létre a látogatás, ám a külföldi zarándokok csak egymás után érkeztek. 1966. július 9-én (a zsidó naptár szerinti Tammuz hó 28-án) több száz hazai és külföldi hívő látogatta meg a sátoraljaújhelyi sírhelyet, és Schück az ortodoxia képviseletében idézte fel a rabbi életét.[33] 1967–1968-ban javában zajlottak a külföldiek által is látogatott zarándoklatok.[34] 1968-ban Bodrogkeresztúrra

32 Jellemző az ellentmondásos korra, hogy Schück következő amerikai utazását már nem javasolták a hatóságok. 1965. november 16-án hívta meg a főrabbit az International Synagogue épületavatási szertartásra, illetve az avatási ebéden védnöki szerep betöltésére, 1966. február 6-ra. 1965. november 16-án Telepó Sándor azt javasolja, a BM-mel való előzetes megbeszélés alapján, hogy ne menjen ki (mert már többször volt tőkés országokban az utóbbi időkben, és mert nem olyan nagy jelentőségű eseményről van szó, „amelyen a csekély számú magyar ortodoxiának okvetlenül képviseltetnie kell magát. Nem arra gondolok, hogy határozottan meg kell tiltanunk az utazást, hanem inkább le kell beszélnünk Schück főrabbit a részvételről."). Amerikai és európai zsidó vezetők találkozója és konzultációja. Prantner: 65. november 22. egyetért. 65. XI. 25.: „Schück főrabbival megbeszélve. Egyetértett avval, hogy nem utazik USA-ba. Köszönő levelet küld." Telepó (kézzel) MNL OL XIX-A-21-a-K-2-115/1965.

33 „Az ortodox Tanházban a kegyeletes ünnepség alkalmából Misnájeszt tanultak nyilvánosan. Istentisztelet után a hitközség vezetősége hagyományos szijjumot rendezett, ahol Schück Jenő főrabbi, az Ortodox Rabbitanács elnöke elevenítette fel a Teitelbaum dinasztiát megalapító Rábbénu Mosche Teitelbaum nagyságát. A temetői ájtatosságon sok száz hazai és külföldi hívő jelent meg." *Új Élet*, 1966. augusztus 1. 6.

34 1967. Zájin Ádárkor, Mózes születésének és halálának ünnepén (abban az évben: február 17.) nagy számban jöttek Nagykállóra a hívek zarándoklatra és elhelyezték a sírboltban lévő koporsóra a „könyörgésüket tartalmazó" kvitliket. Debreceniek nagy számban vettek részt, de számos „bel- és külföldi hittestvér" is meglátogatta a nagy rabbi sírboltját, „amely teljes épségben áll". *Új Élet*, 1967. március 15. 6. 1968-ban is (március 7.) hasonlóan nagy számban jöttek el Zajin Ádárkor. *Új Élet*, 1968. április 1. 2.

megérkezett a zarándoklatra az elhunyt Steiner Sáje csodarabbi dédunokája, Jesaja Grosz rabbi Brooklynból is.[35] A rabbi Winkler Frida házában nagy „szijjumot"[36] rendezett, és innen zarándokolt dédapja sírjához.

Egy 1968 júliusában keletkezett levél, melyet Schück Seifert Gézához intézett, már ötven, Sátoraljaújhelyre érkező (valószínűsíthetően szatmári haszid) külföldi zarándok érkezéséről számolt be és arról, hogy a külképviselet mindenkinek megadta a beutazási engedélyt, a zarándokok ezenkívül még meglátogatták Bodrogkeresztúrt, Olaszliszkát és Nagykállót is.[37]

Hogy azért még sincsen minden rendben, arról nem csak az árulkodott, hogy ezek a változást mutató hírek bár megjelentek, de mégiscsak a szűk, egy sajtótermékre méretezett zsidó felekezeti nyilvánosság számára is csak a híradások végén, eldugva, de az is, hogy a sátoraljaújhelyi tanács 1968 májusában – a hitközségre, illetve annak Klein Lipót nevű elnökére ráoktrojálva – kisajátította a régi zsidó temetőt. Ugyanakkor beleegyezett abba – éppen a zarándoklatokra is tekintettel –, hogy Teitelbaum Mózes rabbi sírhelye (együtt a mellette nyugvó nagy rabbikkal és a temető bejáratát képező épülettel) megmaradjon eredeti formájában, ezért ezeket leválasztották.[38] A temető exhumálási költségeit, a kisajátításért járó összeget, valamint a leválasztásnál készítendő kerítés költségét a város magára vállalta.

Mindenesetre annyi biztosan megállapítható, hogy óvatos nyitás volt tapasztalható az állami szervek részéről, ami a korábbi évtized (pláne az 1950-es évek elejének) elzárkózása után haladásnak volt értékelhető. Kezdtek ráébredni az állam zsidó vallással foglalkozó adminisztratív erői arra, hogy a rabbisírok gondozását fontosnak tartó külföldi ortodoxia (melyek közé tartoztak a kifejezetten anticionista szatmári haszid Rebbe és követői is) egyrészt magyar ügyekben apolitikus, tehát veszélytelen az államhatalomra, másrészt jelenlétük turisztikai/gazdasági szempontból is fontos lehet, bevételt jelenthet a magyar népgazdaság számára. Ez pedig a gazdasági racionalitás szempontját hozta be egy korábban irracionális világba, azonkívül illeszkedett a Kádár-rendszer „nyitottságát" igazoló tényezők sorába is.

35 Két híres rabbi emlékezete *Új Élet*, 1968. május 15. 4. Az Ijjar 3-i zarándoklat abban az évben május 1-re esett.

36 A szijjum (siyum) vagy „befejezés" valamilyen Tórai, Misnai/Talmudi rész befejezése, melyet általában kisebb ünnepség követ.

37 1968. július 25. MAOIH Levéltára Schück-hagyaték.

38 1968. május 8. Jelentés a sátoraljaújhelyi régi temető exhumálása tárgyában. (Schück Jenő írása valószínűleg Seifert Géza MIOK elnöknek.) MAOIH Levéltára Schück-hagyaték. Schück „kiszállt" a helyszínre és a tervrajzot is felterjesztette.

Az állambiztonság beavatkozik

A csodarabbik sírjait látogatók állambiztonsági megfigyelése 1969-re megy vissza, vélelmezhető, hogy az 1967-es arab–izraeli háború, a diplomáciai kapcsolatok felmondása, az ekkori szovjet mintájú anticionista kampány motiválta a magyar szervek igyekezetét, mert 1969 előttről nem találtunk ezzel kapcsolatos állambiztonsági dokumentumokat. Véleményünket megerősíti az, hogy az 1973-ban íródott (és még részletezendő) Értékelő jelentés – melyet a Borsod megyei Rendőr-főkapitányság III/II-es Osztálya adott ki – 1969-re datálja az első bodrogkeresztúri megjelenést, holott ezek – még a félállami, ezért kontrollált felekezeti sajtó szerint is – évekkel korábban, külföldiek jelenlétében is már régebb óta zajlottak. Azaz az állambiztonság korábban nem volt kíváncsi ezekre a zarándoklatokra, ám amikor (ráirányuló megfigyelés során) észlelte a jelenlétüket, a jelenséget, a vallási szokás megélését nem önállóan értékelte, hanem beillesztette az aktuális állambiztonsági-politikai trendbe.[39]

A csodarabbik sírjának megfigyelése ugyanis nem önálló témája volt az állambiztonságnak, hanem egy olyan megfigyeléssorozat része, melyet a miskolci zsidó közösség egyes tagjai, köztük Schück Jenő (1958-tól miskolci) főrabbi ellen folytattak a borsodi állambiztonsági tisztek. A fő célpont ezeken kívül egy tervezett zsidó ifjúsági klub volt, mely felvetést nem nagyon nem kedvelte a politikai rendőrség, hiszen kivitte volna a zsidó életet a zsinagóga ellenőrizhető falai közül. A „Segélyezők" fedőnevű ügyben keletkezett megfigyelések az 1970-es évek közepéig folytatódtak, és alapvetően a borsodi helyzetről szóltak.[40] A különféle „cionisták" ellen folytatott nyomozás a hitközségi köröket és egy miskolci egyetemi tanársegédet érintettek kezdetben, ám később kiterjedtek másokra is. A borsodiak világosan utaltak izraeli diplomaták (David Giladi nagykövet és Eytan Bentsur beosztott diplomata) miskolci látogatására is – 1967 januárjában –, melyet már akkor szoros figyelemmel követtek.[41] Még az állambiztonság is megállapította, hogy a követségi látogatók a Hitközség által felállítandó kóser üzemi konyhával kapcsolatban tárgyaltak Miskolcon: ugyanis a miskolciak külföldi anyagi forrásokat is be akartak vonni ennek a létreho-

39 ÁBTL 3.1.5. O-15943/1. 1973. február 26. Értékelő jelentés, Borsod megyei RK III/II.

40 Itt felhasználtam Csatári Bence történész egy korábbi és publikálatlan írását is, amely a „Szemelvények a magyarországi zsidóság pártállami történetéből" munkacímet viseli (és a Mazsike számára íródott), és amelyet rendelkezésemre bocsájtott. Köszönet ezért.

41 ÁBTL 3.1.5. O-13612.

zásához.[42] A későbbi események tükrében ez a látogatás más jelentést nyert, hiszen a megyei állambiztonság cionisták után nyomozott, amely azt jelentette konkrétan, hogy minden utalás gyanús lett, amelynek köze volt vagy lehetett Izraelhez.[43] Mivel a rabbisírok vonzották a külföldi látogatókat, a látogatók között pedig szóba kerültek a zsidó állam ügyei is, tehát ez a vád elég rövid úton megerősítést nyert és lassan más megyére is kiterjedt.[44]

1969 júniusában összefoglaló jelentés („Segélyezők" fn. Operatív doszszié) született a BAZ megyei helyzetről (Borsod megyei Rendőr-főkapitányság, II/II-a. Osztály), melyben leírták azt, hogy vidéken is számon kell tartani a cionista mozgalmat. A fő problémájuk az volt, hogy állításuk szerint a budapesti izraeli követségről (amíg fennállt) 1967-ben egyre sűrűbben utaztak le Miskolcra (amely így persze nem volt igaz), propagandaanyagot hoztak és a hitközségi összejöveteleken – vallásos mezben – ellenséges tevékenységet folytattak, ráadásul a hitközségi vezetők többször találkoztak a görögkeleti egyház vezetőivel és ellenséges kijelentéseket tettek (ez Heves- és Szabolcs-megyei vezetőkre is kiterjedt). Az 1969-es bodrogkeresztúri Jahrzeitot, az ott megjelenő külföldi rabbikat már megfigyelték, „Galambos Tivadar" fn. ügynök volt a fő informátor, aki más megyében zajló zarándoklatot is szemmel tartott. A nyomozás során több ember lakására vagy munkahelyére – így Schück rabbiéba is – lehallgatókészüléket (állambiztonsági nyelven: III/e rendszabályt) telepítettek.

Amíg az *Új Élet* – még az 1970-es évek elején is – általában nem a lap elején, de rövid hírként, és hátsóbb oldalakon beszámolt a zarándoklatokról (1971–1972: Nagykálló), és az odalátogató külföldi (főleg amerikai) állampolgárok legálisan utaztak be Magyarországra, a Borsod megyei állambiztonság anyagait olvasva egy egészen más világ tárul elénk, mintha visszaléptünk volna az időben. Az 1973. február 26-án írt (és már idézett) Összefoglaló jelentés azt írta Bod-

42 ÁBTL 3.1.5. O-15943/1. „Galambos Tivadar" fn. ügynök 1967. január 26-i jelentése. Borsod megyei Rendőr-főkapitányság III/II-a. Alosztálya.

43 Amikor 1959. március 27–28-án a miskolci Avas szállóban szálltak meg Menashe Ben Slomo és Joszef Givol izraeli diplomaták (feleségeikkel együtt), még a III/E rendszabályt is bevetették. ÁBTL 3.1.5. O-11421. 1959. április 2. BM Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozó Osztálya (Miskolc) jelentése Éliás András rendőr őrnagy (II. alosztályvezető) és Kiss József alezredes (Politikai osztályvezető) aláírásával.

44 Közben az állambiztonság Budapesten is megfigyeléseket folytatott. Néhány zsidó vezető (Scheiber Sándor, Borsa Mihály) és a felekezeti vezetés ellenőrzése mellett egy zsidó fiatalokból álló társaságot is szemmel tartottak és róluk „Jubilálók" címmel dossziét vezettek. A „Keddista" (keddenként találkoztak a budapesti Moszkva Étteremben) csoport fő célja az ismerkedés, párkeresés volt. Lásd Kovács 2003.

rogkeresztúr kapcsán, hogy „...az ott megjelenő külföldi rabbik az ott résztvevő zsidó személyek részére politikai jellegű ellenséges célú előadásokat tartanak. Ezzel igyekeznek felkelteni az ott megjelenő személyekben a cionista tendenciákat és szítani a szovjetellenességet..." Winkler Friderika lakásán szoktak összejönni (erről beszámolt az *Új Élet* is), és többen hallgatják az izraeli rádió magyar nyelvű adását – írta az értékelő.[45] 1973. március 7-én a borsodiak azt jelentették, hogy Bodrogkeresztúron és Nagykállón is nagyszabású „izraelita" összejövetel készülődik, ez utóbbiról külön is értesítették a Szabolcs-Szatmár megyei Rendőr-főkapitányságot, hiszen a település az ő területükön van.[46] A hangnem veszélyt és pánikot tükrözött: „Hasonló összejöveteleket tartottak a korábbi években megyénk területén Bodrogkeresztúr községben is, ahol a vallásos összejövetel leplezésével az ott résztvevő amerikai és angol állampolgárságú személyek ellenséges célú, Népköztársaságunk ellen izgató jellegű, szovjetellenes előadásokat tartottak. Ennek keretében méltatták Izrael katonai és gazdasági fölényét, majd az ott résztvevő magyar állampolgárokat Izraelbe való disszidálásra és annak szervezésére kérték fel. Kérjük lehetőség szerint az ellenőrzés megszervezését annál is inkább, mert kerületünkről több aktív ellenséges cionista tevékenységet folytató személy fog ott megjelenni, akiket ügyszerű feldolgozás alatt tartunk."[47]

Március 15-én „Galambos Tivadar" ügynök számolt be a 11-i nagykállói zarándoklatról és a miskolci hitközség vacsorájáról. Még ebben a jelentésben is mellékszál a zarándoklat megfigyelése, a fő szempont a magyar állampolgárok Izraelbe jutása, vagy éppen fordítva, izraeliek és amerikaiak Magyarországra való „bejuttatása" volt. Egészen bizarr szál, ahogyan az ügynök leírta, az egyébként megfigyelt hitközségi vezetők (főleg Schück főrabbi) köszönetet mondtak a hejőcsabai (ez Miskolc egyik városrésze) temető felszámolásáért a Városi Tanács építési osztályának, főmérnökének, és magának az Építésügyi Minisztériumnak is. „Galambos Tivadar" – átnyúlva egy másik megye területére – egész pontosan leírta a kállói zarándoklat helyszínét és magának a zarándoklatnak a dramaturgiáját. Ahogyan fogalmazott, a „...sír a városban van egy betonkerítéssel bekerített udvarban van egy épület, aminek van egy pince-lejárata és a pincealjában van a sír, a helyiségben egyszerre 20-30 személy fér el, ahol gyertyát gyújtanak

45 ÁBTL 3.1.5. O-15943/1. 1973. február 26. Értékelő jelentés, Borsod megyei RK III/II. O.

46 ÁBTL 3.1.5. O-15943/1. 1973. március 7. Borsod megyei Rendőr-főkapitányság a Szabolcs-Szatmár megyei Rendőr-főkapitányság Vezetőjének. Kovács Tibor rendőr alezredes osztályvezető írta alá.

47 ÁBTL 3.1.5. O-15943/1.

és imádkoznak szervezett összejövetel nincs, jönnek-mennek a kocsik..."[48] Beszámolt arról is az ügynök, hogy sokan voltak, és Nyíregyházáról, Debrecenből, Kisvárdáról, Vásárosnaményból, Budapestről is érkeztek a látogatók. Az ügynök ott hallotta, hogy már egy héttel előtte megkezdődött a zarándoklás, és hogy folyó hó 8-án egy negyvenfős amerikai csoport érkezett, akik „külön repülőgéppel" érkeztek Budapestig, és onnan külön busszal mentek Nagykállóba. A csoportot a volt pápai rabbi kísérte, aki az Egyesült Államokban élt. Ezzel a csoporttal érkezett Schück rabbi is Miskolcról, és még több miskolci hitközségi vezető.

A felekezeti sajtó – mintha egy másik, normális univerzumban élne – az évek folyamán (persze a szokásos, marginális helyen) beszámolt a helyekhez fűződő zsidó vallásos és tudományos ragaszkodásról. 1970-ben jelent meg héberül Szilágyi-Windt László könyve, *A kállói cádik. A nagykállói zsidóság története* a magyar kiadás (1960, Tel Aviv) után, melyhez előszót Scheiber Sándor írt, és erről beszámolt az *Új Élet*.[49] 1971-ben pedig tudósítottak a debreceniek Nagykállóba való zarándoklatáról (Zájin Ádár).[50] 1972-ben szintén leírták a nagykállói zarándoklatot Zájin Ádárkor, és a külföldi látogatókról sem feledkeztek meg. Ez utóbbit kiemelte a lap, és az elhunyt rabbit „nagy cádiknak" nevezi.[51] Az 1973-as évből sem hiányozhatott a zarándoklat, sőt a szokásos Zájin Ádár-i beszámolóban azt is olvashatjuk, hogy a nagykállói híres rabbi sírboltját a MIOK elnöksége „teljesen rendbe" hozatta.[52] Ugyanakkor – megfogalmazásuk szerint – a debreceni hitközségből és „az ország minden részéből" keresték fel a sírt, a külföldi résztvevők kimaradtak a tudósításból.

Ebben a helyzetben, amikor egyfajta stagnáló és békés állapot képe derült ki a rendkívül szűk körű felekezeti sajtótudósításokból, a Szabolcs-Szatmár megyei Rendőr-főkapitányság III/II-es osztálya jelentett a borsodiaknak az 1973. március 11-i zarándoklatról.[53] A Serfőző Ernő rendőr alezredes és osztályvezető által aláírt jelentésben leírták, hogy a nagykállói rabbisírok látogatása délelőtt volt, a vendégek kocsikkal jöttek (egy autóban 3-4 ember volt, főleg férfiak). Külföldi kocsival nem jött senki sem, bár külföldiek ültek magyar rendszámúakban. Ahogy a

48 ÁBTL 3.1.5. O-15943/1. 1973. március 16.

49 *Új Élet*, 1970. szeptember 1. 2. „Magyar–zsidó történelmi munkák külföldön".

50 *Új Élet*, 1971. április 1. 6. „Zájin Ádár".

51 *Új Élet*,1972. március 1. 3. „Zájin Ádár ünnepségek".

52 *Új Élet*, 1973. április 1. 2. „Zájin Ádár".

53 ÁBTL 3.1.5. O-15943/1. 1973. március 21. A Szabolcs-Szatmár megyei Rendőr-főkapitányság III/II. Osztály jelenti a Borsod megyei Rendőr-főkapitányság III/II. Osztály Vezetőjének (Miskolcra).

jelentésben olvasható: „A rabbi sírhelye felé vezető úton állt a CL 44-59 frsz. gépkocsi, amely az érkezőket irányjelzőjének villogtatásával valamire figyelmeztette. Az IL-23-92 frsz. gépkocsi Nyíregyháza és Nagykálló között többször is fordult."

25 autó rendszámát írták fel, a kocsik tulajdonosainak többsége debreceni volt (8 autó), őket követte Miskolc 3, Budapest 3, Kisvárda 2 autóval, de több kisebb és nagyobb helység (Nyíregyháza, Esztergom, Hidas, Kömörő, Kisvárda, Tiszafüred, Bodrogkeresztúr, Szarvas, Kétsoprony, Kántorjánosi) is szerepelt azon a listán, melyet a rendőrök összeállítottak az autók rendszámai alapján. Az autók a korban elérhető Wartburg, Trabant, Skoda és Moszkvics típusúak voltak, ám Fiat, Volga és NSU is szerepeltek köztük. Másnap is mozgást észleltek, illetve egy (korábbi) adat szerint „1973. március 3-án és 8-án egy-egy turista panoráma busz szállított turistákat a szent rabbi sírjához." A rendőri jelentés, ahol ügynökök nevei nem szerepeltek, részletesen leírta a zarándokok viselkedését: nagyon rövid időt töltöttek el a helyszínen, a szertartáshoz „szükséges dolgot intézték el 5-10 perc alatt", és Nyíregyháza irányába hajtottak el. A rendőrök konspirációt véltek felfedezni a helyi cukrászdában, ahová a többség rövid időre betért.[54] Az egymást fejbiccentéssel üdvözlő, de egymással nem beszélgető zarándokok közül többen betértek a helyi OTP-be is, ahol kisebb összeget (1000-2000 Ft) vettek fel, melyet Fischer Lajos kisvárdai lakoshoz vittek. Fischer a kisváros zsidóságának vezető alakja lehetett, egy pár évvel korábbi (1970) budapesti sírkőavatáson, a Gránátos utcai ortodox zsidó sírkertben ő „vezette" a jelenlévő kisvárdai zsidókat.[55]

A már említett, 1973. február 26-án kelt Összefoglaló jelentés, melyet a Borsod megyei Rendőr-főkapitányság III/II. Osztálya állított össze, olyan szempontból érdekes, hogy világosan mutatja, a korábbi évek megfigyelései és információszerzései után a csodarabbik sírjainak látogatása (a bodrogkeresztúri és nagykállói sírokról van szó) milyen kontextusban vált érdekessé az állambiztonság számára.[56] Schück főrabbit az izraeli követség rabbijának nevezi (a múltra nézve), aki a követség „vezető diplomatáival, hírszerző tisztjeivel" kapcsolatot tartott. A borsodiak információja nem volt igaz, Schück nem volt a diplomáciai

54 „...A betérők egy része ismerte a vezetőnőt, Berger Mórnét. Aki nem ismerte, a következőket mondta: »Franciska néni lábadozik« – erre kezet fogtak. Bergerné megkérdezte: »megkínálhatom egy kávéval?« »Igen, bírja a szívem« – volt a válasz. »Rumot tölthetek bele?« – kérdezte tovább Bné. [Kézzel írva – N. A.] A leírt beszélgetés konspirációra utal tekintettel, hogy ugyanezt a szöveget három esetben különböző személyeknek mondta el Bergerné, ill. ugyanígy szólították meg." ÁBTL 3.1.5. O-15943/1.

55 *Új Élet*, 1970. december 1. Hírek rovat.

56 ÁBTL 3.1.5. O-15943/1.

testület „rabbija". Volt olyan izraeli diplomata (így Akavia Hanan kereskedelmi attasé, 1927–2012), akinek korábban (1966) Schückkel komoly konfliktusai voltak, óvta ugyanis Schücköt a Kárpátaljára szánt ima- és kegytárgyak kivitelétől (mert lebukhatnak a szovjet határon, és ezzel kellemetlenséget okozhatnak a „feladók" számára), amelyet a rabbi beavatkozásként értékelt, és ezért nem is vett jó néven.[57] A jelentésben „Schreiber" (valójában Scheiber Sándor professzor is) „irányítóként" lett megnevezve. Schück főrabbit – mivel miskolci zsidó fiatalokkal foglalkozott – 3/E rendszabály alá vonták, ez ún. szobalehallgatást jelentett. Konkrétan felmerült, hogy fiatalok izraeli „disszidálásában" segédkezik (ennek tisztázásában a már említett „Galambos Tivadar" ügynök segédkezett). A miskolci „csoport" külföldi, főleg bécsi cionistákkal és a HIAS-szal[58] van kapcsolatban (akik meg a helyi izraeli kirendeltséggel). Ennek kapcsán került feljegyzésre a szintén külföldi rabbik által látogatott bodrogkeresztúri zarándoklat, amikor az ellenséges előadásokkal cionizmust és szovjetellenességet akarnak „szítani".[59] Az állambiztonsági szövegből kitetszik az aggodalom, hogy „az operatíve bizonyított ellenséges tevékenység jogerejű bizonyítása nem lehetséges, vagy nehézségekbe ütközik. Ez idő szerint olyan tevékenységtől óvakodnak, mely alapján büntetőjogilag eljárást tudnánk kezdeményezni."[60] Az állambiztonság két állandó „vonallal" épült be (3/E rendszabály), bár az egyiket időközben megszüntették. A „csoport" ellenőrzésére a K-ellenőrzést is felhasználták.

Az ugyanebben az évben zajló május 6-i bodrogkeresztúri zarándoklatról a Borsod megyei Rendőr-főkapitányság III/II. Osztálya készített jelentést – „Galambos Tivadar" fn. ügynök beszámolója alapján.[61] Az ügynök feladata kifejezetten arra irányult, hogy a bodrogkeresztúri megjelentekről és „azok beszélgetéséről" jelentsen. A jelentés alapján (ismét) sokan voltak, az Egyesült Államokból

57 ÁBTL 3.1.5. O-13610. 1966. október 28-i jelentés.

58 HIAS (Hebrew Immigrant Aid Society): menekülteket segítő amerikai zsidó nonprofit szervezet.

59 Többen hallgatják az izraeli rádió magyar nyelvű adását is. Ellenőrzött adatok vannak arra nézve, hogy Jugoszlávia területén az utóbbi években ifjúsági tábort hoztak létre a szocialista országokból kiutazó zsidó fiatalok üdültetésére. „Ezt a tábort az izraeli hatóságok az amerikai cionista szervek finanszírozásával tartják fenn, és a tábor lakóit programmal látják el. ..." ÁBTL 3.1.5. O-15943/1.

60 ÁBTL 3.1.5. O-15943/1.

61 ÁBTL 3.1.5. O-15943/1. 1973. május 17. „Galambos Tivadar" fn. ügynök jelentése, május 18-án pedig az ehhez kapcsolódó Értékelés és Feladat Németh József rendőr őrnagy (kapcsolattartó) és Kondi László rendőr alezredes aláírásával. Borsod megyei Rendőr-főkapitányság III/II. Osztálya.

jelen volt egy Grósz nevű rabbi (és családja).[62] Sokan jöttek Budapestről, Nyíregyházáról, Debrecenből, Sátoraljaújhelyről, Tokajról, Kisvárdáról és Miskolcról. Több miskolci hitközségi vezető is jelen volt, így Spitzer Miksa, Klein Lipót és Kálmán Miklós is. Schück főrabbi és Spitzer Klein Ernő autójával voltak. „Galambos" ügynököt nem annyira a látogatás vallási kontextusa érdekelte, mint inkább a kinyerhető politikai „információ". Beszédbe elegyedett (a valószínűleg ugyanazon, már 1969-ben „felbukkant") Grósz rabbival, aki elmondta neki, hogy a jómódú amerikai zsidók mennyire támogatják Izraelt, gyárakat építenek a zsidó államban, ott fektetnek be, és így jól „működik" a cionizmus. Tágabb ügyeket is érintett a beszélgetés, hiszen – Grósz szerint – Kissinger moszkvai látogatásának fő témája éppen a szocialista országok zsidóságának Izraelbe való kivándorlása lesz. De beszélt az izraeli politikai ellentétekről is a szefárd vallásos párt és a Mapaj között.[63] Majd „Galambos" a rabbisír meglátogatásával is foglalkozott: „A rövid beszélgetés után az ottlévők felmentek a hegyen lévő temetőbe, a rabbi sírjához, és ott imádkoztak. Az ottlétem alatt kb. 40 személygépkocsi volt, de egész nap jöttek az ország minden részéről."[64]

A jelentés ezután számos jelenlévő családi kapcsolataira, utazásaira terjedt ki, amely témánk szempontjából nem annyira fontos. „Galambos Tivadar" szorgalmasan feljegyezte azt, hogy ki küldött pénzt Izraelben élő rokonának vagy ki szeretné meglátogatni Izraelben élő fiát. A jelentésből nem csak az derül ki, hogy konkrétan mire figyelt az állambiztonsági ügynök, hanem az is, hogy a maradék északkelet-magyarországi zsidóság helyzete milyen volt: ebből egy vallásos és főleg idősebbekből álló (kóser háztartást és szombatot tartó) mag,[65] és egy ehhez

62 A jelentés megjegyzi, hogy: „Többen azért nem jöttek az USÁ-ból, mivel előtte szombat volt, és akkor nem utazhatnak. Grósz rabbi még előtte csütörtökön jött el." Uo.

63 „Grósz elmondotta még, hogy Izraelben nagy ellentét van a Szefárd vallásos párt és a MAPÁJ munkáspárt között, valamint a kormánypárt között a vallás be nem tartása miatt úgy, hogy a vallásos párt tagjaira nem vonatkozik a kötelező katonai szolgálat, csak önkéntes alapon, de azok is olyan helyen kapnak szolgálatot, hogy a szombatot és egyéb vallási ünnepeket otthon tarthatják..." ÁBTL 3.1.5. O-15943/1. Nem igazán világos, mely pártot tartotta Grósz szefárd vallásosnak, és hogy nem a Nemzeti Vallásos Pártra gondolt-e. A hetedik Kneszet (1969–1973) nagyon stabil volt a többihez képest, és Golda Meir volt a nemzeti egységkormány feje.

64 ÁBTL 3.1.5. O-15943/1.

65 „Klein Ernőnek kb. 4 héttel ezelőtt egy pár napig vendégük volt Kanadából egy házaspár, Kleinné barátnője, a Lidó Szállóban voltak megszállva. Tibor és Lili a keresztnevük. Tibor 1956-ig taxisofőr volt, Lili a TÜZÉP-nél dolgozott együtt Kleinnével. Klein Ernő vallásos kóser háztartást vezet, minden szombaton megy a templomba, nagyon jó viszonyban van Schück főrabbival és Spitzer Miksával. Tibi és Lili 1956-ban disszidáltak, később szülei és testvérei is kivándoroltak Kanadába." ÁBTL 3.1.5. O-15943/1.

kötődő (például hitközségi adót fizető), de a vallásgyakorlat kötelező és elvárt elemeit nem tartó réteg jelenléte is érzékelhető volt.[66] Nagyon sokaknak élnek rokonaik Izraelben, az Egyesült Államokban és másutt, ezenkívül ki is akartak jutni ezekhez a rokonokhoz.[67] Számosan ismerték egymást, a megmaradtak közötti kapcsolatok kiterjedtek a házasságok menedzselésére is.[68] A rokonoknak kijuttatandó összegek technikája változatos, magyarországi „fekete" valutaszerzés és Bécsen, Londonon keresztüli (helyi állampolgárok révén) postai feladás Izraelbe – ezek szerepelnek a listán. A tervezett miskolci zsidó ifjúsági klub fő alakja (Farkas Anikó) is előkerült, ez a generáció már nem a vallás révén kötődik a zsidósághoz.

A borsodi rendőrök értékelésükben megállapították, hogy az ügynök „értékes" adatokat szerzett a bodrogkeresztúri „összejövetelről" és „a 3 USA beutazó tevékenységéről, akik az elmúlt évben is itt jártak és aktív ellenséges propaganda tevékenységet folytattak."[69] Világosan megfogalmazzák, hogy mind a beutazók, mind a jelenlévő magyar állampolgárok „több esetben felmerültek, mint cionista tevékenységet folytató személyek."[70]

A borsodi állambiztonság 1973. május 26-án összefoglaló jelentést készített a „Segélyezők" ügyben, melynek részét képezte a csodarabbik sírjainak meglátogatása.[71] Az eseményeket visszavezették Giladi és Bentsur izraeli diplomaták látogatására 1967-ben, akik a miskolci hitközségen megbeszélést folytattak Kálmán Miklóssal, Zeisler Endrével és Forgács Imrével „lakásain". Az ezután következő sorba felvették Schück főrabbi vezetésével megvalósuló interkonfesszionális megbeszélést 1968 decemberében és 1969 februárjában. Szintén a „bűnlajstromon" szerepelt az, hogy 1969 áprilisában az USA-ból három rabbi

66 „Kluger László a Kárpitos Szövetkezet elnöke jó zsidónak tartja magát, templomba ritkán jár, funkciót nem vállal, de ha kell, szívesen adakozik, hitközségi adót fizet. A felesége részt vesz a Női Egylet munkájában. 1945 előtt szovjet területen volt munkaszolgálatos." ÁBTL 3.1.5. O-15943/1.

67 „Beszélgettem Gellért Lászlóval, aki elmondotta, hogy a lánya férjhez ment az USÁ-ba, a fia Izraelben megnősült, és ő is júniusban megy nyugdíjba, s mindent elkövet, hogy kijusson Izraelbe." Uo. Gellért László mezőcsáti lakos volt.

68 „Beszéltem Lang Lacival, aki elmondotta, hogy június hónapban lesz az esküvője, a debreceni Kacz nevű kántor lányát veszi el, az esküvője Debrecenben lesz, és Miskolcon fognak lakni." Uo.

69 Uo.

70 Uo.

71 ÁBTL 3.1.5. O-15943/1. 1973. május 26. BMRFK II/II. Osztálya összefoglaló jelentése „Segélyezők" fn. csoportos ügyben.

érkezett (Rosenbaum Israel, Landau Sándor és Taub Ludovic), akik a miskolci ortodox hitközség elnökségi tagjaival való megbeszélést követően Bodrogkeresztúrra mentek, ahol „cionista személyekkel ellenséges célú megbeszélést tartottak".[72] Ezt a három rabbit javasolták tiltólistára venni.

A „Segélyezők" dossziét 1975-ben zárták le, a csodarabbik sírjához látogatók megfigyeléséről nincsen több információnk. Ugyanakkor a felekezeti sajtóból és a levéltári forrásokból világosan látható az, hogy a zarándoklatok ugyanúgy folytak tovább, erről 1974-ből és 1976-1977-ből is vannak adatok.[73] 1974-ben is leszögezte az *Új Élet* névtelen újságírója, hogy a MIOK Elnöksége „tavaly rendbe hozatta" a kállói sírt.[74] Az 1974-es kállói hírre jól rímelt az 1976-os bejegyzés Bodrogkeresztúrról, ahol – a krónikás szerint – Reb Stáje Steiner Jahrzeitjén „...jelen voltak bel- és külföldi hívek".[75] Az imádkozás utáni „szijjumot" az állambiztonság által is megfigyelt fontos helyi erő, Winkler Frida rendezte, akit (ezek szerint) komoly retorzió nem ért. 1977-ben (február 27.) Debrecenhez kötődően írnak a nagykállói zarándoklatról a zsidó lapban.[76] 1979-től kezdve – ahogyan Magyarország is próbált erősebb nyugati kapcsolatokra is szert tenni – új szintre emelkedik az egész ügy, Zvi Kesztenbaum amerikai (magyar származású) és amerikai politikai körökkel is jó kapcsolatot ápoló befolyásos szatmári haszid (1922-ben született Újfehértón) a MIOK vezetőinél tett személyes látogatása során próbálja még kiemeltebb fontosságúvá tenni nemcsak a rabbisírok, de a vidéki zsidó sírok és temetők ügyét azzal, hogy gyűjtést akar szervezni.[77] Kesztenbaum (akinek a szervezetét 1980-as évek közepén már a Zsidó Temetők Megóvására Alakult Társaságnak nevezték) a jeruzsálemi nagykállói gyülekezetet kísérte le Nagykállóra 1984. március 11-én, ezenkívül pedig megbeszélést folytatott (9-én) dr. Seifert Gézáné MIOK-főtitkárral és Bakos Lajos MIOK-alelnökkel a sátoraljaújhelyi temető

72 Uo.

73 1974. március 1-jén és 3-án Nagykállóban jelentek meg Debrecenből és „távoli vidékekről" „nagy számban" hívők Zájin Ádárkor a „nagy rabbi sírboltjánál". *Új Élet*, 1974. március 15. 4. „Zájin Ádár ünnepségek"

74 *Új Élet*, 1974. március 15. 4. „Zájin Ádár ünnepségek"

75 *Új Élet*, 1976. május 15. 6. „Hírek"

76 A debreceni hitközség ekkor tartotta Mózes születésének és halálának évfordulóját. „Előzőleg a hitközség számos tagja elzarándokolt Nagykállóba" a kállói cádik sírjához, akinek Zájin Ádárkor van a Jahrzeitja. *Új Élet*, 1977. április 1. 6. „Zájin Ádár ünnepségek"

77 MNL OL XIX-A-21-c ÁEH 89. doboz. 551 39-192. 1979. február 2.

felújításáról.[78] A nagykállói gyülekezet a helyi rabbi tanítványainak, azok leszármazottjainak és családjainak Izraelben élő utódait jelenti, mint ahogyan más magyarországi városokból származó rabbiknak is voltak, lehettek hasonló gyülekezetei Izraelben, az Egyesült Államokban és Kanadában.

Az 1980-as években már a fokozatos nyitás tapasztalható meg: 1987. októberében Miklós Imre, az ÁEH elnöke az Egyesült Államokban járt a szatmári rabbi unokatestvérénél (Moses Teitelbaum), és meghívta Magyarországra. A rabbi elfogadta a meghívást, és 1988 novemberében háromnapos magyarországi látogatásra érkezett szatmári főrabbit 14-én Grósz Károly, a Minisztertanács elnöke is fogadta.[79] Teitelbaum ekkor már az USA és Kanada ortodox rabbikongresszusának elnöke volt, a vele való kapcsolatépítés már a politikai elit külföldi kapcsolatainak újrahangolását is szolgálta.

Összegzés

A magyarországi zsidóság egy kis csoportja a diktatúra ellenére folyamatosan megtartotta a szokásokat és (főleg lokális jelleggel) látogatta a néphagyomány által csak csodarabbinak nevezett nagy rabbik sírjait. Állandónak mondható az a jelenség is, hogy ezeken a zarándoklatokon jelen voltak (az 1960-as évek második felétől biztosan) legálisan beutazó (vízumot szerző) külföldi zarándokok, főleg amerikai haszidok. Ezek a látogatások mindig több csodarabbisír meglátogatásával jártak, tehát eleget tettek a vallási turizmus „kívánalmainak". A hivatalos zsidó érdekképviselet – mely messzemenően lojális volt a fennálló rendszerhez – észlelte a kihívásokat, és az 1960-as években felújíttatták a nagykállói sírt. Schück ortodox főrabbi sajátos diplomáciai kísérlete ennél tovább ment, és Magyarországra akarta hívni a szatmári haszidok világszerte ismert vezetőjét, Yoel Teitelbaum rabbit (azaz a szatmári Rebbét) is, egyben saját valláspolitikai céljaira is fel kívánta használni ezt a látogatást. Bár ez a kísérlet végül – nem bizonyított, hogy milyen okokból – elakadt, ám világosan jelezte azt, hogy a politikán kívüli – gazdasági és vallásdiplomáciai szempontok – megjelentek a Kádár-korban.

[78] MNL OL XIX-A-21-c ÁEH 89. doboz. Feljegyzés. 1984. március 9. Kestenbaum a Commission for the Preservation of America's Heritage Abroad alelnöke is volt a nyolcvanas évek második felében.

[79] *Népszabadság*, 1988. november 15. 3.

Amit a korszak alsó és felső hatalmi szerveinek eltérő attitűdje, érdek- és értékkonfliktusai mellett még el lehet mondani, az az összehasonlító vallástörténetre tartozik, így meg lehetne vizsgálni azt, hogy ez az ügy mennyiben tért el vagy hasonlított a más felekezeteket érő vegzálási ügyekhez, ezeknek milyen eltérő regionális különbségei voltak (és vannak), illetve, hogy a zarándoklatok szokásrendjét mennyiben befolyásolta a létező szocializmus világa.[80]

Nem önmagában a vallási szokás gyakorlása keltette fel a politikai rendőrség érdeklődését, hanem az 1967 utáni, a kelet-európai országokban végigsöprő anticionista hullám (ez megfigyelhető a jelentésekben) jelentette az indítóokot a hatósági vegzálássorozathoz, amikor az állambiztonság helyi erői – leginkább a Borsod megyei állambiztonság tisztjei, de a Szabolcs-Szatmár megyeiek is – megfigyelték (főleg 1973-ban) Nagykálló és Bodrogkeresztúr belföldi és külföldi zsidó zarándokait. Ugyanakkor a vegzatúra nem a rabbik sírjainak látogatása ellen irányult, hanem az ott megjelenő külföldi és magyar személyeket akarták ellenőrizni és – a cionizmus elleni harc ürügyén – a zsinagógán kívül szerveződő helyi zsidóság önszerveződési folyamatainak akartak gátat szabni.

Annyi bizonyos, hogy az egyébként konzervatívnak mondható Borsod és Szabolcs megyei állambiztonsági képzelőerő túltengésein kívül a jámbor zarándokok beutazása a Kádár-kor kimondatlan, ám nagyon is létező konszenzusait sem érintette.

Hivatkozott források és irodalom

Levéltári források

MAOIH (Magyarországi Autonóm Orthodox Izraelita Hitközség) Levéltára
Schück-hagyaték
Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)
3.1.5. Operatív dossziék
O-11421. Joszef Givol
O-13612. Giládi Dávid.

80 Például katolikus eseteket is feldolgoztak. Lásd például Varga 2014; Csibi–Varga 2015. A jásdi ügyről legrészletesebben Horváth 2018. Az ottani történet konfliktusmagja az volt, hogy Jásdon volt egy szent kút, és a Vízművek el akarta zárni a vizét, erre a katolikus hívek tiltakoztak. Ezekre az esetekre Petrás Éva hívta fel a figyelmemet, segítségét köszönöm.

O-13610. Akavia Hanan
O-15943/1. „Segélyezők fn. operatív dosszié
3.2.5 O-8-as dossziék
O-8-301/1. „Herzl Tivadar" – Cionista szervezetek
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
Állam- és Egyházügyi Hivatal Elnöki iratok
XIX-A-21-a
XIX-A-21-a
Állam- és Egyházügyi Hivatal Adattár
XIX-A-21-c

Sajtó

Bacskai 1997 — Bacskai Sándor: „A rabbik nem csak tapsoltak". *Gut Sábesz*, 1997. július 18. https://zsido.com/a-rabbik-nem-csak-tapsoltak/ (Utolsó letöltés: 2022. február 19.)

Dobos 1990 — Dobos Ilona: A csodarabbi alakja a néphagyományban. *Szombat*, 2 (1990) 7. sz., 27–29. https://www.szombat.org/archivum/a-csodarabbi-alakja-a-nephagyomanyban (Utolsó letöltés: 2022. február 5.)

Oberländer 2016 — Oberländer Baruch: Egy elveszett rabbigeneráció nyomában – Ortodox rabbiavatások Magyarországon 1945–1989-ig. *Zsido.com*, 2016. október 6. https://zsido.com/egy-elveszett-rabbigeneracio-nyomaban-ortodox-rabbiavatasok-magyarorszagon-1945-1989-ig/ (Utolsó letöltés: 2022. február 5.)

Kovács 2003 — Kovács András: Magyar zsidó politika a háború végétől a kommunista rendszer bukásáig. *Múlt és jövő*, 14 (2003) 4. sz., 5–39.

Népszabadság, 1988
Új Élet, 1949, 1952, 1962–1977
Új Kelet, 1963

Irodalom

Askenazy-Yarden 1965 — Askenazy, Shmuel-Yarden, Dov: *Otzar Rashei Tevot*. K. n., Yerushalayim, 1965.

Bacskai 1997 — Bacskai Sándor: *Egy lépés Jeruzsálem felé*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 1997.

Cseh 2021 — Cseh Viktor: *Vidéki zsidó hitközségek Magyarországon*. Magyar Zsidó Kulturális Egyesület, Budapest, 2021.

Csibi–Varga 2015 — Csibi Norbert – Varga Szabolcs: „Máriát dicsérni jöjjetek". A máriagyűdi búcsújárás története. Pécsi Egyházmegye, Pécs, 2015.

Dobos 1988 — Dobos Ilona: *Bodrogkeresztúri mesék és mondák*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.

Féner–Scheiber 1984 — Féner Tamás – Scheiber Sándor: *És beszéld el fiadnak. (Zsidó hagyományok Magyarországon.)* Corvina Kiadó, Budapest, 1984.

Frojimovics 2008 — Frojimovics Kinga: *Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868–1950*. Balassi Kiadó, Budapest, 2008.

Glässer 2006 — Glässer Norbert: A zsidó búcsúk ma. A magyarországi csodarabbikhoz folytatott zarándoklatok átstrukturálódása az ezredfordulón. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 18 (2006) 3–4. sz., 69–94.

Glässer 2014a — Glässer Norbert: *Találkozás a Szent Igazzal. A magyar nyelvű orthodox zsidó sajtó cádik-képe 1891–1944*. (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 40. MTA–SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport A vallási kultúrakutatás könyvei 8.) Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged, 2014.

Glässer 2014b — Norbert Glässer: The Holy Priest of Kálló: A Reform Jewish Integration Narrative in Interwar Hungary. In: Barna, Gábor (szerk.): *Religion, Culture, Society: Yearbook of the MTA–SZTE Research Group for the Study of Religious Culture*. Szeged, 2014, 155–175.

Glässer 2017 — Glässer Norbert: Orthodox zsidó zarándoklatok vasúton. Az utazás izraelita gyakorlataihoz 1944 előtt Magyarországon. In: Barna Gábor – Gyöngyössy Orsolya (szerk.): *Kü-*

lönvonaton: A vasút szerepe a vallási életben és a turizmusban. SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, MTA–SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, Szeged, 2017. 53–68.

Horváth 2018 — Horváth Gergely Krisztián: *Szovjetizálás és ellenállás a Veszprémi Egyházmegyében: Dr. Kőgl Lénárd pályája az 1940–1960-as években.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2018.

Kovács 2019 — Kovács András: *A Kádár-rendszer és a zsidók.* Corvina, Budapest, 2019.

Scheiber 1984 — Scheiber Sándor: Asztalból koporsó. Egy zsidó szokás történetéhez. In: Uő: *Folklór és tárgytörténet I–III.* MIOK, Budapest, 1984, 348–357.

Varga 2014 — Varga Szabolcs: *A magyaregregyi Mária-kegyhely és búcsú története.* 21. Századi Magyaregregyért Alapítvány, Magyaregregy, 2014.

Zeke 1990 — Zeke Gyula: Szakadás után... Adalékok a magyarországi zsidóság felekezeti irányzatainak társadalomtörténetéhez (1868–1949). In: Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál (szerk.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében. I. rész.* (Vallástudományi tanulmányok, 4.) MTA Filozófiai Intézet, Budapest, 1990, 145–161.

Zinner 2001 — Zinner, Gavriel: *Nitei Gavriel. Hilchot avelut. Helek bet. Tsuvot le-halacha. Perek cadek. Ohel – halichah le-kivrei tzadikim.* Congregation Nitei Gavriel, h. n., 2001.

Vörös Géza

Regnumosok és sasfiókák

Az utolsó egyházi perek éve az állambiztonsági iratok tükrében

Bevezető

„A Magyar Népköztársaságban az állam, a társadalom és – a társadalom részét alkotó – ifjúság alapvető érdekei és céljai azonosak. Az ifjúság a felnőtt nemzedékkel együtt építi a szocializmust, küzd a társadalmi haladásért, kész szocialista hazája és a béke védelmére. A Magyar Népköztársaság társadalmi céljai megvalósításában bizalommal számít és támaszkodik az ifjúságra, különös gondot fordít fejlődésére, oktatására és nevelésére, szocialista világnézetének állandó fejlesztésére, következetesen védelmezi érdekeit. A társadalom elvárja, hogy az ifjúság a magyar nép forradalmi hagyományainak méltó örököse, a szocialista társadalom felépítésének áldozatkész munkása, a szocializmus és a kommunizmus megvalósításának résztvevője legyen" – olvasható az ifjúságról szóló 1971. évi IV. törvény bevezetőjében.[1] A preambulum szövegéből egyértelműen kiderül a törvényalkotó szándéka: az ifjúságot szocialista szellemben kell nevelni. A törvény a pártállam érdekeinek megfelelően szabta meg azokat a kereteket, amelyek között létezhetett az ifjúság, és hogy mely szervezetek foglalkozhattak az ifjúság nevelésével.

Ifjúságnevelés és az egyházak

Minden politikai hatalom jól ismeri – és előszeretettel használja – azt a mondást, miszerint akié az ifjúság, azé a jövő. A második világháborút követő időszakban sorra alakultak meg vagy kezdtek újra működni a különböző ifjúsági szervezetek, amelyek a 15 és 24 év közötti 1,2 milliós korosztály majd felét, körülbelül

1 Törvény 1971, 3.

ötszázezer fiatalt tudhattak soraikban. Ezek a közösségek részben a pártokhoz, részben a világháború előtti civil társadalom valamely csoportjához, elsősorban pedig az egyházakhoz kötődtek.[2] A Magyarország irányítását fokozatosan magukhoz ragadó kommunisták is a saját kezükbe akarták venni az ifjúság nevelését, hogy ezzel is növeljék tömegbázisukat és biztosítsák utánpótlásukat.[3] Ezért igyekeztek minden olyan, nem kommunista pártkötődésű szervezet működését ellehetetleníteni, amelyik e kérdéssel foglalkozott.[4]

Az ifjúság nevelésével évszázadokon keresztül szervezett keretek között főként az egyházak foglalkoztak. Éppen ezért a kommunisták szerint – a marxista eszme széles körben történő terjesztése érdekében – a népi demokrácia egyik fő feladata a társadalom szövetébe beágyazódott egyházak kiszakítása, eltávolításuk a hívők tömegeitől, a működésük ellehetetlenítése, a hitélet és a vallásgyakorlás lehetőségének megszüntetése. Ez a politikai élet meghatározó tényezőjévé váló kommunisták irányította végrehajtó hatalom az egyházakkal, elsősorban a katolikus egyházzal szembeni „klerikális reakció" elleni harcként fogalmazódott meg.[5]

A kommunista párt irányítása alá kerülő állam nemcsak jogszabályokkal korlátozó, működési lehetőségeiket szűkítő módszereket alkalmazott az egyházak megtöréséhez, hanem hatalmi eszközökkel is igyekezett a „klerikális reakcióval" felvenni a harcot. Mindazok, akik szembementek a pártállam marxista ideológiai nevelésével, kemény megtorlásra számíthattak. Jóllehet a családok zöme nem a hivatalos marxista ideológiai, sokkal inkább a keresztény szellemiségű nevelésben hitt, de ezek tereit a kommunista hatalom részben felszámolta, a megmaradtakat pedig szigorú ellenőrzése alatt tartotta.[6] Ugyan különbséget lehet és kell tenni az 1948 és 1956 közötti Rákosi-korszak és a szabadságharc bukását követő Kádár-éra egyházpolitikája között – az előbbi megsemmisíteni, az utóbbi népfrontpolitikájával hatalma eszközévé kívánta tenni az egyházakat –, de abban mindkettő megegyezett, hogy a vallás gyakorlásának lehetőségét igyekeztek minden eszközzel akadályozni.[7] Ezt erősítette az a folyamat, ami egész Európában megfigyelhető volt ebben az időszakban – részben talán az egyre gyorsuló modernizációnak is köszönhetően –, nevezetesen az, hogy bár a vallásosság nem, de az egyházi szer-

2 Nagy 2007, 204.

3 Gergely 2012, 166.; Ólmosi 2016.

4 Kühn 1985, 14–23.; Gergely 2012, 163–172.

5 Balogh 1997, 387.

6 Vörös 2010, 138–159.; Vörös 2013, 19–30.

7 Köbel 2005, 109–146.

vezetekhez és előírásokhoz való kötődés jelentősen gyengült, ami a magyarországi felekezetekre, a Magyar Katolikus Egyházra is hatással volt.[8]

Ennek eredményeképpen az 1951 és 1985 közötti időszakban nemcsak a katolikus egyházban lelkipásztorkodással foglalkozó papság létszáma csökkent 3966 főről 2630 főre, de a hívők körében – akár a megtorlásoktól való félelem, akár az érdektelenség miatt – a keresztelők, az egyházi esküvők és temetések számának folyamatos csökkenése is megfigyelhető, ami egyértelmű jele annak, hogy különböző okokra visszavezethetően, de megindult a társadalomnak a vallástól való elfordulása.[9] Mindezt az állampárt, a Magyar Szocialista Munkáspárt több határozatában is deklaráltan a tudományos materialista világnézet sikeres terjesztésének tudta be.

Épp e folyamat megállítása vagy legalábbis lassítása érdekében több egyházi személy vagy közösség próbálta a vallásos embereket a hitük megőrzésében segíteni, és a nem hívőket a keresztény tanításokkal megismertetni. A pártállam mindazokkal szemben, akik ilyen vagy ehhez hasonló tevékenységet folytattak, keményen fellépett: rendőrségi eljárások indultak ellenük, bíróság elé állították őket.[10] Tanulmányomban két ilyen közösséget szeretnék bemutatni: az egyik a Regnum Marianum, a másik a Regőczi István vezette Sasfiókák.

A Regnum Marianum közösség

A Regnum Marianum a 19. század végén esztergomi egyházmegyés papok és hittanárok által életre hívott, a szerzetességhez hasonló, de fogadalom nélküli közösség, amely fő feladatának a gyerekek és fiatalok katolikus szellemű nevelését tartotta.[11] A közösség 1901-ben – amikor Majláth Gusztáv Károly gyulafehérvári püspök által a részükre megvásárolt Damjanich utca 50. szám alatti ingatlanba költözhetett – vette fel a Regnum Marianum nevet.[12] Rómában 1902-ben jegyezték be őket a Szeplőtelen Fogantatásról elnevezett kongregáció néven a Mária Kongregáció anyakönyvébe. Az ifjúsági pasztorációval foglalko-

8 Tomka 1996. 165.

9 Tomka 1988, 533–538, 563.

10 Mikó 2010, 99–108.; Szabó 2012, 851–862.

11 A Regnum Marianum közösség történetéhez alapmunka Emődi László atya könyve, akit annak vezetőjeként a közösségért végzett munkája miatt a kádári diktatúra alatt kétszer is bebörtönöztek. Emődi 2016.

12 Dobszay 1991, 9–11.

zó atyák szoros kapcsolatot ápoltak a Magyar Cserkészszövetséggel. 1912-ben, a középiskolából kikerülő fiatalok további vallásos és erkölcsi nevelésére létrehozták a Regnum Marianum Egyetemi Szövetséget. A közösség a cserkészet gyakorlati oktatását ötvözte a Mária Kongregáció vallásos nevelési elveivel. Így vall erről, a regnumi éveiről, visszaemlékezéseiben Borbándi Gyula, a magyar emigrációban élő értelmiség egyik jeles alakja, a Szabad Európa Rádió munkatársa: „a regnumi papoknak nemcsak alapos felkészültségük volt, de kitűnő pedagógiájuk is. A személyes példaadással neveltek. Eréllyel és határozottsággal, de ugyanakkor megértéssel és türelemmel. A katolikus hitelveket és erkölcsi normákat úgy plántálták belénk, hogy az oktatást, nevelést, a szellemi és lelki irányítást egy pillanatig sem fogtuk fel nyűgnek vagy tehernek. Magunk közé valónak éreztük őket, velünk éltek a Regnum udvarán, a komoly összejöveteleken, a nyári táborokban, a vasárnapi kirándulásokon vagy vízicserkész korunkban a dunaparti hétvégéken. Tekintélyüket nem erőszakolták ránk, egyszerűen elfogadtuk. Nem hivatalokkal vagy címekkel alapozták meg, hanem személyiségük természetével. Ösztönösen is különbnek, eszmény- és példaképnek éreztük őket. A szeretet, a megértés és a türelem vezérelte munkájukat, ezért hallgattunk rájuk és követtük őket. Sok mindenre megtanítottak minket, olyasmire is, ami egyébként az iskola feladata lett volna."[13]

Serédi Jusztinián esztergomi érsek is támogatta a regnumos atyákat, 1931-ben a Damjanich utca és a Városliget sarkán álló templomukat szentelte fel, majd 1935-ben a szabályzatukat is jóváhagyta.

Az atyák a második világháború után – bár visszahúzódva várták, hogy merre indul tovább az ország szekere, de miután sem a katolikus egyesületek feloszlatásáról szóló 1946-os, sem az szerzetesrendek működését megvonó 1950-es rendelet nem vonatkozott rájuk –, többszöri fenyegetés ellenére is tovább folytatták tevékenységüket, amivel magukra vonták a kommunista hatalom figyelmét. 1951-ben több házat elvettek tőlük, csak titokban tudták megélni közösségi létüket, templomukat az épülő felvonulási tér miatt felrobbantották, a romokat elbontották. A kommunista politikai rendőrség 1952-től folyamatosan megfigyelte a közösséget, „Regnum" fedőnéven csoportdossziét nyitottak a keletkezett iratok gyűjtésére.[14] A közösség tagjai ekkor még elkerülték a bírósági felelősségre vonást.

13 Borbándi 2003. 46.

14 Az egyik legkorábbi egyházi vonatkozású csoportdosszié, a Regnum Marianum papi közösség működésének felderítéséről szóló 1952. február 15-én nyitott négykötetes dossziésorozat: ÁBTL 3.1.5. O-11516/1-2a.

Az 1956-os forradalom és szabadságharc leverését követően az államhatalom igyekezett minél hamarabb visszavenni elveszített pozícióit.[15] 1958-tól a korábbi direkt sztálinista módszereket fokozatosan a kifinomultabb eszközök váltották fel, és a kialakuló népfrontpolitika sikerének jegyében az egyházakon belül egyre inkább az állam iránti lojális irányvonal került előtérbe.[16] A harcot már nem az egyház, hanem a vallásos világnézet ellen kellett megvívni, ami által még hangsúlyosabbá vált az ideológiai oktatás, ahogy fogalmaztak „a proletárdiktatúra államának egyik fő feladata az egész nép szocialista átnevelése".[17]

Kizárták annak a lehetőségét, hogy az egyházak a meglévő jogi kereteken túl az ifjúság nevelésével is foglalkozhassanak. A pártállam direktívája alapján a vallásszabadság „csupán a templomban gyakorolható vallásosságot" jelentett.[18] E szabályt be nem tartó személyekkel, közösségekkel szemben – pártállami direktívák alapján – adminisztratív eszközökkel is felléptek.[19] Az 1961 és 1970 közötti időszakban egyházi személyek ellen az állambiztonság államellenes szervezkedés, összeesküvés gyanújával összesen kilenc ügyben járt el, 376 fő ellen kezdeményeztek eljárást. A nyomozó szervek állítása szerint ezen „szervezkedések" céljai a rendszerváltoztatás, a magántulajdon visszaállítása, a fiatalok vallásos nevelése és a lojális békepapság lejáratása voltak.[20] E fenti időszak alatt a regnumi atyák ellen háromszor indítottak nyomozást, az ügyek minden esetben a bíróság elé kerültek és többéves börtönbüntetés kiszabásával végződtek.[21]

Az 1971-es per és előkészületei

A Regnum közösség és a börtönbüntetés letöltése után kiszabadult atyák ott folytatták közös életüket, ahol az a per miatt félbeszakadt. Azonban az állambiztonság nyomozó szervei folyamatosan figyelemmel kísérték tevékenységüket. 1969-ben „Ellenállók" fedőnéven csoportdossziét nyitottak működésük feltérképezésére. A titkos nyomozati eszközök használatával összegyűjtött adatok alapján megállapították, hogy a „szabadlábon maradt és az azóta sza-

15 Balogh–Gergely 2005, 981–982.; Tomka 2005, 116–117.; Balogh 1997, 392.

16 Balogh 1997, 392–394.

17 Köbel 2005, 133.

18 Mészáros 1994, 202.

19 Vass–Ságvári 1973, 237.

20 ÁBTL 4.1. A-3829/15. 11–12, 14–15.

21 Emődi 2016, 105–109, 132–135, 145–152.

badult megrögzött ellenséges beállítottságú működéstől eltiltott papi és világi vezetők újra aktivizálódtak. Illegálisan fiatal papi és világi személyek elitnevelésével, apáca utánpótlással foglalkoznak, mely célból összejöveteleket és kirándulásokat szerveznek. A fiatalok részére saját szerkesztésű, géppel sokszorosított egyházi jellegű, de helyenként ellenséges tartalmú anyagokat készítenek. Tevékenységüket fokozatos 'nevelés', 'ráhatás' útján, főleg fiatal értelmiségiek körében fejtik ki."[22] Mivel a titkos nyomozás során igazolást nyert, hogy a csoport tevékenyégével megsérti a korabeli jogszabályokat, ezért az ezt igazoló vizsgálat lefolytatására az ügyet továbbadták a nyílt nyomozást végző állambiztonsági szerveknek.[23]

Az utolsó, az egyesülési joggal való visszaélés bűntettének alapos gyanúja miatt a Belügyminisztérium III/1. Vizsgálati Osztálya által elrendelt nyílt nyomozás 1970-ben indult.[24] Az ügyészségnek átadott javaslat szerint sikerült bizonyítani, hogy az 1951-ben feloszlatott Regnum közösséget az atyák folyamatosan újjászervezték, ifjúsági nevelő munkájuk során a fiatalokat idealista világszemlélettel tanítva szembeállították a szocialista államrenddel, keresztény elitnevelést végeztek. A vizsgálati eljárás befejezését követően az összegyűjtött bizonyítékok alapján a nyomozó szerv már összeesküvés tényállását állapította meg.[25] Ennek eredményeképpen a Fővárosi Főügyészség összeesküvésben való részvétel és egyesülési joggal való visszaélés vádjával 1970. szeptember 9-e és 15-e között hat fő: Hagemann Frigyes, Tury Lajos, Somogyi Sándor, Katona István, Doskár Balázs és Hegyi Veronika őrizetbe vételét, majd néhány nappal később letartóztatását rendelte el.[26] Az 1971. április 26-a és május 31-e között megtartott zárt tárgyaláson a Fővárosi Bíróság Bimbó István vezette tanácsa bizonyítottnak fogadta el a vádiratban leírtakat, ezért ítéletében összeesküvésben való részvétel bűnével Hagemann Frigyest öt, Tury Lajost három, Somogyi Sándort négy, Katona Istvánt két év hat hónapi szabadságvesztésre ítélte. Doskár Balázst és Hegyi Veronikát egyesülési joggal való visszaélés bűntette miatt tíz,

22 ÁBTL 3.1.5. O-14846/1. 7. Javaslat előzetes csoportdosszié nyitásra, 1969. június 5.

23 ÁBTL 3.1.5. O-14846/1. 267–271. Javaslat Hagemann Frigyes és társai ügyében nyomozás befejezésre, 1970. augusztus 11.

24 ÁBTL 3.1.5. O-14846/1. 279. Javaslat Hagemann Frigyes és társai ügyében nyomozás befejezésre. 1970. december 1.

25 ÁBTL 3.1.5. O-14846/1. 284. Javaslat Hagemann Frigyes és társai ügyében nyomozás befejezésre. 1970. december 1.

26 ÁBTL 3.1.9. V-158886/7. 126–127. Vádirat az összeesküvés miatt Hagemann Frigyes és társai ellen indított bűnügyben. 1971. január 28.; Dobszay 1996, 35.

illetve hat hónapi börtönbüntetéssel sújtották, amelyet Hegyi Veronika esetében három év próbaidőre felfüggesztettek.[27]

Az ítélet ellen benyújtott fellebbezéseket a másodfokon eljáró Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bíróságának Vágó Tibor vezette tanácsa az 1972. január 19-én hozott végzésben elutasította és az elsőfokú ítéletet helybenhagyta, mivel úgy látta, hogy „az elsőfokú bíróság a büntetés kiszabása során értékelhető bűnösségi körülményeket a lényeget illetően helyesen állapította meg és azokat kellő súllyal értékelte is. Hágemann Frigyes I. r. vádlott esetében mellőzte az irányító szerepnek sulyosítókénti megállapítását, minthogy e tény a vádlott cselekményének minősítésénél értékelést nyert. Egyébként az elsőfokú bíróság a cselekmény társadalomra veszélyességére helyesen mutatott rá és a vádlottak cselekményeinek egyenkénti értékelése alapján is kellően differenciált, amikor a büntetéseket kiszabta. A Legfelsőbb Bíróság a változott minősítés ellenére sem látott kellő alapot az elsőfokú bíróság által kiszabott büntetések enyhítésére egyik vádlott esetében sem. A vádlottak mindegyikénél megállapítható volt a konok kitartó magatartás, az a szívós makacsság, hogy az előző bűnvádi eljárások ellenére újabb és újabb bűncselekmény elkövetésével törekedtek bűnös céljaik elérésére. Velük szemben szigorú büntetések szükségesek ahhoz, hogy őket a jövőben hasonló és más bűncselekmények elkövetésétől hathatósan vissza lehessen tartani."[28]

Hogy mennyire hiábavaló volt a másodfokú ítélet indoklásában megfogalmazott bírói szigor, azt nemcsak az elítéltek későbbi életpályája mutatja jól, hanem az is, hogy a közösség tagjai a vegzálások, letartóztatások ellenére továbbra is úgy próbálták folytatni az életüket, mint a peres eljárás előtt. A közösség és a közösségi lét, a táborozások tovább éléséről olvasható beszámoló egy Lele becenévre hallgató regnumi tag visszaemlékezésében. Így ír erről: „Semmi gyűlölet a kihallgatók iránt, semmi ideges kapkodás. Csak még elmélyültebb imádság, még komolyabban vett munka. Tudtuk, mikor viszik foglyainkat kihallgatásra – megbilincselve – a Markó folyosóján. Csapatosan álltunk ott sokszor, míg a smasszerek el nem zavartak. De azok a pillanatok, amíg egymásra néztünk... A kirándulásokra hajnali 5-kor indultunk, hogy még sötét legyen, és alkonyat után jöttünk haza. Útközben azon viccelődtünk, hogy a másnapra behívottak

[27] ÁBTL 3.1.9. V-158886/7. 146–149. A Budapesti Fővárosi Bíróság Hagemann Frigyes és társai ellen indított bűnügyben meghozott ítélete, 1971. május 31.

[28] ÁBTL 3.1.9. V-158886/7. 224–225. A Budapesti Fővárosi Bíróság Hagemann Frigyes és társai ellen indított bűnügyben meghozott ítélete, 1972. január 19.

miket mondanak majd. Azután elcsendesült minden – megtudtuk, ki menynyit kapott, kit vágtak ki az egyetemről, kit kezdtek helyezgetni plébániáról plébániára."[29]

Regőczi atya sasfiókái

A másik, hasonló sorsú ifjúsági közösség, a Regőczi István által szervezett Sasfiókák voltak. Regőczi István 1915-ben a Somogy megyei Látrány községben egy szegény ötgyermekes család legkisebb tagjaként látta meg a napvilágot. Hamar eldöntötte, hogy egyházi pályára lép. Az 1930-as években többször járt Belgiumban, ahol a papi hivatás mellett szegény, árva gyermekek nevelésével kezdett foglalkozni.[30] 1943-ban, pappá szentelését követően hazatért Magyarországra, és Pétery József váci püspöktől kérte az egyházmegyébe való felvételét. Így került Pestszenterzsébetre hitoktató káplánnak. Itt, a háborús körülmények közepette folytatta a Belgiumban megkezdett munkát. Összegyűjtötte az árva gyermekeket, akiknek Prohászka Ottokár egyik karácsonyi elmélkedése alapján ekkor adta a *sasfiókák* elnevezést.[31] A bombázások közepette a környék lakóinak támogatásával 15 árva gyermekről gondoskodott, sőt a nyilas uralom alatt menedéket biztosítva számukra több zsidó családot is megmentett a pusztulástól.[32]

A háború befejeződését követően, 1945. szeptember 8-ával Pétery püspök Regőczit Kis-Vácott plébániaszervezéssel bízta meg.[33] Ő pedig az árva gyerekek közül azokat, akik követni szerették volna, magával vitte új helyére. A Rákóczi téren egy elhagyott óvoda épületében leltek otthonra Regőczi és sasfiókái, majd növekvő létszámuk miatt a téren üresen álló házakat vették birtokba. Az elhelyezendő, gondoskodásra szoruló gyermekek száma nemsokára száz fölé nőtt. Az árvák gondozásában Regőczit csak néhány önkéntes segítette, anyagi gondjain a Belgiumból érkező segélyek könnyítettek.[34] A lassan kétszáz

29 Dobszay 1996, 35.

30 Regőczi 1991, 200–204.

31 Regőczi 1991, 217.

32 Özv. dr. Kálmán Mihályné, Oestreicher Emilné, Lehr Ferenc és Sötét József budapesti lakosok nyilatkozatai, 1949. november–december. ÁBTL 2.5.2. 301045/1950. Regőczi István.; Regőczi 1991, 221–222.

33 ÁBTL 3.1.9. V-55328. 64. Önéletrajz, d. n.; Regőczi, 1991, 240.

34 ÁBTL 3.1.9. V-55328. 9. Tanúkihallgatási jegyzőkönyv, 1949. június 22.

fölé emelkedő létszám miatt új otthon kialakításába fogott, amelybe 1947 végén tudtak beköltözni, ez lett a Sasi Otthon.[35] Azonban a politikai változások rövidesen elérték őket is.

1949 tavaszán felszólították Regőczit, hogy változtasson nevelési módszerein, és fogadja el az állami felügyeletet. Ezt azonban ő elutasította. Ezért néhány hónappal később, augusztus 5-én rendőrségi eljárás keretén belül a hatóságok felszámolták a Sasi Otthont, az eljárás ellen tiltakozó Regőczit pedig internálták.[36] 1953-ban szabadult a kistarcsai táborból.[37]

Hazatérését követően igyekezett újra összefogni kallódó árváit, de egyházi elöljárója, Kovács Vince segédpüspök többszöri diszpozícióval, vagyis más beosztásba helyezéssel próbálta ezen tevékenységét ellehetetleníteni. Az 1956-os szabadságharc bukását követően Regőczi egy brosúrát állított össze *Sasik a viharban* címmel, amit elküldött Belgiumba is. Ebben az írásban a harcokban részt vett fiataloknak, különösképpen a saját „fiókáinak" kívánt emléket állítani, amellyel viszont kiváltotta a rendőri szerveknek a tevékenysége iránti érdeklődését.[38] Mivel a hatósági figyelmeztetések ellenére továbbra sem hagyott fel a sasfiókák nevelésével, hosszas nyomozást követően 1962-ben vették őrizetbe izgatás és egyesülési szabadsággal elkövetett visszaélés bűntettének gyanújával.[39] Az 1962. július 18-án megtartott tárgyaláson a budapesti II-XI-XII. kerületi bírósága a Regőczi elleni bűnvádi eljárást – elévülés miatt – megszüntette, egyúttal szabadlábra helyezéséről, valamint az ingó és ingatlan vagyonára elrendelt zár alá vétel feloldásáról rendelkezett.[40]

A bírósági tárgyalás lezárulását követően az egyházi hatóságok ismételten úgy gondolták, hogy jobb lesz, ha Regőczit időről időre kisebb településekre diszponálják, így akadályozva, hogy az árvákkal foglalkozni tudjon. Regőczit mindez nem tántorította el, sasfiókáit látogatva biciklivel bejárta szinte az egész országot. Mindemellett *Mi nem hallgathatunk* címmel könyvet írt az őt támo-

35 Regőczi 1991, 264–265.

36 Regőczi 1991, 300.; ÁBTL 2.5.2. 301045/1950. Regőczi István. Véghatározat, 1949. november 12.

37 ÁBTL 3.1.9. V-55328. 58. Határozat, 1953. szeptember 21.

38 Regőczi 1991, 356–358.; ÁBTL 3.1.9. V-147432. 65. Jegyzőkönyv Regőczi István 6. kihallgatásáról, 1962. április 25.

39 ÁBTL 3.1.9. V-147432. Regőczi István. 12–13. Határozat őrizetbevételről és házkutatásról, 1962. március 26.

40 Regőczi 1991, 382–383.; ÁBTL 3.1.9. V-147432. 159-160. A II., XI. és XII. kerületi bíróság végzése, 1962. július 18. Az indoklás szerint az elkövetéstől, azaz 1956-tól számított öt év eltelte miatt elévülés okán megszüntették az eljárást.

gató egyik belga pap közelgő ezüst miséjére, amely 1969-ben megjelent Belgiumban.[41] Ez a könyv volt az, amely utolsó cseppként újból mozgásba hozta az állambiztonság gépezetét.

Az 1971-es eljárás

Az 1960-as években többször, utoljára 1968-ban részesítették rendőrhatósági figyelmeztetésben, hogy hagyjon fel az ifjúsággal való foglalkozással. Azonban Regőczi mindezeket figyelmen kívül hagyta. A politikai rendőrség – tevékenysége miatt – 1968-tól tartotta szoros megfigyelés alatt, személyére októberben figyelődossziét nyitottak.[42]

Az 1970-ben megindított vizsgálati eljárás során már nem is a sasfiókák vallásos gondozását hozták fel ellene, hanem a fent említett kötetet, amely – ahogy azt a nyomozók megállapították – „gyűlölet keltő, izgató tartalmú. Alkalmas a Magyar Népköztársaság, a szocialista társadalmi viszonyainkkal, a Szovjetunióval, a kommunistákkal szembeni gyűlölet keltésre".[43] A nyomozás lezárását követően a Fővárosi Főügyészség a sokszorosítás útján, nagyobb nyilvánosság előtt elkövetett izgatás bűntettének vádjával állította Regőczit bíróság elé, a Budapesti I. és III. kerületi Bíróság pedig 1971. február 19-én meghozott döntésében főbüntetésül két év kettő hónapi szabadságvesztésre, és mellékbüntetésül öt év közügyek gyakorlásától való eltiltásra ítélte.[44] A szabadságvesztést a bíróság ítélete alapján *szigorított börtönben* kellett végrehajtani. Regőczi és védője fellebbezéssel élt, így az ügye fellebbviteli eljárásban folytatódott tovább. Az 1971. augusztus 17-én kihirdetett ítélet alapján a Fővárosi Bíróság – bár alapvetően elfogadta az elsőfokú bíróság ítéletét – a büntetés kiszabásánál több enyhítő körülményt figyelembe vett, ezért Regőczi szabadságvesztésének időtartalmát másodfokon egy év nyolc hónapra, a közügyek gyakorlásától való eltiltását három évre mérsékelte.[45]

41 Regőczi 1991, 390, 402.

42 ÁBTL 3.1.9. V-154925. 26. Intézkedési terv Regőczi István ügyében, 1970. szeptember 4.

43 ÁBTL 3.1.9. V-154925. 25. Javaslat Regőczi István F. dossziés személy ügyének realizálására, 1970. július 13.

44 ÁBTL 3.1.9. V-154925. 461. A Budapesti I. III. kerületi bíróság ítélete, 1971. február 19.

45 Regőczi 1991, 431–433.; ÁBTL 3.1.9. V-154925. 47. A Budapesti Fővárosi Bíróság ítélete, 1971. augusztus 17.

Összegzés

Az ifjúság vallásos nevelésével foglalkozó és emiatt börtönbe került papok sorsa a Vatikán figyelmét is magára vonta. 1972. október 3–8-a között magyar állami vezetők tárgyalásokat folytattak a Szentszék diplomatáival. A megbeszéléseken Agostino Casaroli érsek előadta azt a pápai kérést, hogy a magyar kormány „gyakoroljon kegyelmet 3 börtönben lévő pap – Tabódy István, Rózsa Elemér, Regőczi István – ügyében".[46] A magyar delegáció mindössze annyit reagált erre, hogy megvizsgálják ennek lehetőségét.

Regőczi István és a regnumos atyák sorsa jól példázza, hogy az egyház kötelékébe tartozók a pártállami diktatúra által szinte minden más társadalmi rétegnél jobban ellenőrzött „célszemélyek" voltak.[47] Az 1970-es évek elején a fiatalok vallásos nevelése miatt még papokat tartóztattak le és ítéltek többéves börtönbüntetésre, azonban az egyházpolitika változásának, a Vatikánnal folytatott tárgyalásoknak, a Mindszenty-kérdés megoldódásának, a helsinki folyamatnak köszönhetően a pártállam kénytelen volt Regőczit 1972-ben, Hagemannékat 1974-ben, és az utolsó egyházi személyt, Lénárd Ödön piarista atyát 1977-ben kiengedni a börtönből.[48]

Hivatkozott források és irodalom

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

2.5.2. Szervezeti egységekhez nem kapcsolódó, személyes szabadságot korlátozó intézkedések iratai, Országos Rendőr-főkapitányság internálási iratai

301045/1950. Regőczi István

3.1.5. Operatív dossziék

O-11516/1-2a. Regnum

O-14846/1. „Ellenállók"

[46] ÁBTL 3.2.5. O-8-552/11. 83. Jelentés a Vatikán képviselőivel folytatott tárgyalásokról, 1972. október 3–8.

[47] Vörös 2009, 3–19.

[48] Szabó 2012, 862.

3.1.9. Vizsgálati dossziék
V-55328. Szukics József és tsa
V-147432. Regőczi István
V-154925. Regőczi István
V-158886/7. Hagemann Frigyes és tsai
3.2.5. A BM III/I. Csoportfőnökség és jogelődei által kezelt operatív dossziék
O-8-552/11. „Nérók". Vatikáni Államtitkárság.
4.1. Államvédelmi, állambiztonsági szervek gyűjteményei
A-3829/15. Geréb Sándor: Az ellenség tanulmányozása. A klerikális reakció helyzete és tevékenysége. Budapest, BM Tanulmányi és Propaganda Csoportfőnökség, 1972.

Nyomtatásban megjelent források

Balogh – Gergely 2005 — Balogh Margit – Gergely Jenő: *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005. II. kötet.* História – Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet, Budapest, 2005.

Regőczi 1991 — Regőczi István: *Az Isten vándora.* Szent István Társulat, Budapest, 1991.

Törvény 1971 — *Törvény az ifjúságról.* Országos Ifjúságpolitikai és Oktatási Tanács, Budapest, 1971.

Vass–Ságvári (szerk.) 1973 — *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–62.* Második, bővített kiadás. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1973

Irodalom

Balogh 1997 — Balogh Margit: Egyházak a szovjet rendszerben (1945–1989). In: Kollega Tarsoly István (főszerk.): *Magyarország a XX. században. II. kötet.* Babits Kiadó, Szekszárd, 1997.

Borbándi 2003 — Borbándi Gyula: *Két világban. Életem és pályám.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 2003.

Dobszay 1991 — *Így – vagy sehogy! Fejezetek a Regnum Marianum életéből.* Korabeli dokumentumok, visszaemlékezések, interjúk fel-

használásával írta: Dobszay János. Regnum Marianum, Budapest, 1991. http://www.ppek.hu/konyvek/Dobszay_Janos_Igy_vagy_sehogy_Fejezetek_a_Regnum_Marianum_eletebol_1.pdf (Utolsó letöltés: 2022. január 12.)

Dobszay 1996 — Dobszay János: *Mozaikok a Regnum életéből a hetvenes évektől napjainkig.* Corvinus Kiadó, Budapest, 1996. http://www.ppek.hu/konyvek/Dobszay_Janos_Mozaikok_a_Regnum_eletebol_1.pdf (Utolsó letöltés: 2022. január 12.)

Emődi 2016 — Emődi László: *A Regnum Marianum története 1900–1970.* Regnum Marianum, Budapest, 2016. http://ppek.hu/konyvek/Emodi_Laszlo_A_Regnum_Marianum_tortenete_1900_1970_konyv.pdf (Utolsó letöltés: 2022. január 12.)

Gergely 2012 — Gergely Ferenc: A magyar ifjúság a 20. században. *Neveléstörténet*, 9 (2012) 11–12. sz. 152–187. https://folyoiratok.oh.gov.hu/sites/default/files/article_attachments/upsz_2012_11-12_10.pdf (Utolsó letöltés: 2021. november 4.)

Köbel 2005 — Köbel Szilvia: *„Oszd meg és uralkodj!": Az állam és az egyházak politikai, jogi és igazgatási kapcsolatai Magyarországon 1945–89 között.* Rejtjel Kiadó, Budapest, 2005.

Kühn 1985 — Kühn János: *A 70-es évek magyar ifjúságpolitikája.* Doktori értekezés. Szeged, 1985. http://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/3790/1/1985_k%C3%BChn_janos.pdf (Utolsó letöltés: 2021. november 4.)

Mészáros 1994 — Mészáros István: *Kimaradt tananyag. II. köt. A diktatúra és az egyház 1957–75.* Márton Áron Kiadó, Budapest, 1994.

Mikó 2010 — Mikó Zsuzsanna: Jogszolgáltatás és egyházüldözés. In: Soós Viktor Attila – Szabó Csaba – Szigeti László (szerk.): *Egyházüldözés, egyházüldözők a Kádár-korszakban.* Luther Kiadó – Szent István Társulat, Budapest, 2010.

Nagy 2007 — Nagy Ádám: Az ifjúságügy története Magyarországon. In: Nagy Ádám (szerk.): *Ifjúságsegítés. Probléma vagy lehetőség az ifjúság?* Belvedere Meridionale – Palócvilág – Új Mandátum, Budapest–Szeged, 2007. http://acta.bibl.u-szeged.hu/67719/ (Utolsó letöltés: 2021. november 3.)

Ólmosi 2016 Ólmosi Zoltán: Az egyedüli gyermekszervezet kikényszerítése. Hetven éves az úttörőmozgalom. *Archívnet*, 16 (2016) 3. sz. https://archivnet.hu/politika/hetven_eves_uttoromozgalom.html (Utolsó letöltés: 2021. november 4.)

Szabó 2012 Szabó Csaba: A katolikus egyház elleni koncepciós perek Magyarországon (1946–1972). In: Baráth Magdolna – Molnár Antal (szerk.): *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére.* Magyar Országos Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára et al., Budapest–Győr, 2012.

Tomka 1988 Tomka Miklós: A magyarországi katolicizmus statisztikája és szociológiája In: Turányi László (szerk.): *Magyar Katolikus Almanach: A Magyar Katolikus Egyház élete, 1945–1985.* Szent István Társulat, Budapest, 1988.

Tomka 1996 Tomka Miklós: A vallásszociológia új útjai. *Replika*, (1996) 21–22. sz. 163–171. https://www.replika.hu/system/files/archivum/replika_21-22_15_tomka.pdf (Utolsó letöltés: 2022. március 18.)

Tomka 2005 Tomka Ferenc: *Halálra szántak, mégis élünk! Egyházüldözés 1945–1990 és az ügynökkérdés.* Szent István Társulat, Budapest, 2005.

Vörös 2009 Vörös Géza: Állambiztonság és egyházak. *Egyháztörténeti Szemle*, 10 (2009) 4. sz., 3–19.

Vörös 2010 Vörös Géza: Hálózat, hálózatépítés az egyházakon belül. In: Soós Viktor Attila – Szabó Csaba – Szigeti László (szerk.): *Egyházüldözés, egyházüldözők a Kádár-korszakban.* Luther Kiadó – Szent István Társulat, Budapest, 2010.

Vörös 2013 Vörös Géza: Az állambiztonság hálózaton kívüli információszerző technikái a levéltári források tükrében. *Levéltári Szemle*, 63 (2013) 1. sz., 19–30.

Szekér Nóra

Állambiztonsági manőverek egy Nobel-díjas tudós körül

Gábor Dénes állambiztonsági megfigyelése

„1969 és 1973 közt a New York Medical College vendégprofesszoraként dolgoztam, és rendszeresen kapcsolatban voltam a CBS stanfordi laboratóriumában ugyancsak ez időben dolgozó Gábor Dénessel. 1971. október végén egy reggel kimentem hozzá, hogy bizonyos kérdéseket megbeszéljünk. Azzal fogadott, az előző éjjel kapta a hírt arról, hogy az 1971. évi fizikai Nobel-díjat neki ítélték oda, s most várja az újságírókat, de azért én csak maradjak ott a sajtókonferencián. Türelmesen válaszolt az újságírók kérdéseire, és arra, hogy angol-e vagy amerikai, azt felelte, hogy ő angol állampolgárságú magyar (nem »magyar származású«!), »sőt – tette hozzá – a holográfia is magyar tudománynak számít, hiszen akik továbbfejlesztették, Kozma,[1] Greguss[2] és többen mások, szintén magyarok vagy részben magyar származásúak«"[3] – emlékezett vissza Dr. Greguss Pál Gábor Dénes első, Nobel-díjasként tartott sajtótájékoztatójára.

Gábor Dénes friss Nobel-díjasként annak ellenére szükségét érezte, hogy hangsúlyozza magyarságát, valamint a felfedezése mögött húzódó tudományos háttér magyar vonatkozásait, hogy a gyermekkori éveket leszámítva alig töltött időt Magyarországon, tudományos pályafutása pedig külföldi egyetemekhez és intézményekhez kapcsolódik. Ugyanakkor az ő sikertörténete is része egy olyan tudománytörténeti jellegzetességnek, amit „magyar jelenségként" szokás ele-

1 Kozma Ádám fizikus, elektromérnök, a londoni Imperial College professzora, a holográfia optikai alkalmazásának kutatója.

2 Greguss Pál (1921–2003) a Budapesti Műszaki Egyetem Alkalmazott Biofizikai Laboratóriumának igazgatója. Az ultrahangterek láthatóvá tételére alkalmas szonokémiai reakciók láthatóvá tételén dolgozott, sikerült az első ultrahang hologramot megalkotnia.

3 Greguss 1984, 88.

mezni.[4] A 20. századi tudományos fejlődésben meghatározó szerepet játszottak a magyar származású tudósok. A 15 Nobel-díjas[5] mellett a legkülönfélébb tudományos és kulturális területen a pszichoanalízistől a fotóművészetig számos korszakalkotó személyiség szülőhazája volt Magyarország, a világviszonylatban is kiemelkedő, sok esetben egészen új tudományos irányvonalakat útnak indító eredményeiket azonban Gábor Déneshez hasonlóan szinte kivétel nélkül külföldön érték el. A „magyar jelenség" tudósai a századforduló környékén született generációhoz tartoztak. Többségük középosztálybeli, jelentős részük zsidó családból származott, a középiskoláikat általában valamelyik budapesti elit gimnáziumban[6] végezték. Magyarországról való távozásuk első lépéseként – még nem a kitelepedés, hanem a tanulás szándékával – főként a két világháború közötti tudományos élet fellegvárai, a német egyetemek jelentettek vonzóerőt. Végleges távozásukat (legtöbb esetben Európából is) politikai okok indokolták: a hitleri törvények, a háború és a nácizmus, majd pedig a kommunista diktatúra kiépülése.[7] A Magyarországról kivándorolt tudósok – függetlenül attól, hogy ismeretségük visszanyúlt-e a magyarországi évekre – egymással szoros kapcsolatokat építettek ki. Ahol tudták, segítették egymást, miközben intenzív tudományos eszmecsere folyt közöttük, sokszor elméleteik, találmányaik közös gondolkodásuk eredményei voltak.[8] E tudósoknak a világ számos szegletébe vezetett az útja, de a magyar gyökerekre épülő kapcsolatrendszer egy emberöltőn át élő maradt. A magyarországi gyermekévek, a kultúra, a neveltetés nemcsak eredeti és korszakalkotó gondolkodásnak voltak élesztői, de megalapoztak egy erős összetartozástudatot. A 20. század történelmi viharai között a magyarországi „meghatározottság" sok esetben azonos érzékenységeket, válaszokat generált

4 A magyar jelenség tudománytörténeti elemzését lásd Palló 2004a; Marx 2000; Czeizel 2002; Frank 2012; Hargittai 2006; Nagy 1995; Staar 1991. A téma nemzetközi feldolgozását lásd Marton 2006; Stinner 1997, 518–622.; Wolff 1992, 229–245.; McCagg 1972; Fermi 1968, 53–62.

5 Lénárd Fülöp, Bárány Róbert, Zsigmondy Richard Adolf, Szent-Györgyi Albert, Hevesy György, Békesy György, Wigner Jenő, Gábor Dénes, Milton Friedman, Carleton D. Gajdusek, Polányi János, Wiesel Elie, Harsányi János, Oláh György. Bödők 2009.

6 E korszak neves magyar tudósaira jellemző, hogy az emigrációban is hangsúlyozták a középiskolai élményeik jelentőségét. Wigner Jenő a Nobel-díja átvételekor a köszönőbeszédében is szentelt pár mondatot iskolájának, a Fasori Gimnáziumnak és Rátz László matematikatanárának. A középiskolai képzés és a Nobel-díjas magyar tudósok gondolkodásának összefüggéséről lásd Palló 2004a, 97–128.; Frank 2012, 45–62.

7 Németországi kivándorlásról lásd Palló 2004a, 37.

8 Palló 2004a, 95–98. E szellemi együttműködésre szemléletes példát ad Bay Zoltán és Neumann János levelezése. Részletesen lásd Nagy 1989, 82–96.

és hasonló sorsfordulatokat irányzott elő számukra. „Hiába vitatkoztak sokat egymással, valahogy mégiscsak ugyanabban a cipőben jártak: sok szempontból hasonló kerekeken forgott az agyuk. Hasonló stílusú, gyors, szellemes, originális érveket használtak, mégpedig [...] bámulatosan széles műveltségre támaszkodva és persze nagyon hasonló, levethetetlen kiejtéssel. Összekötötte őket a humor, az alig definiálható, apró, inkább ízlésből fakadó hasonlóságok, életmód, modor"[9] – fogalmazott Palló Gábor „a magyar jelenség" tudománytörténeti elemzője. A kreativitásról szóló tanulmányában e tudósok eredményességének magyarországi hátterét is és az összetartozásuk intenzitását is tudományon kívül eső okokkal, a magyar századforduló sajátos atmoszférájából fakadó jelenségekkel magyarázza.[10] „Sikereik magyarországi komponense az esetek többségében szakterületükön kívül keresendő: családi inspirációkban, intellektuális körökben (például Galilei Kör), irodalomban (Ady, Madách), a politizáló, világmegváltó légkörben, filozofáló hajlamban és hasonlókban. A későbbi tudósokat körülvevő főleg budapesti légkör, modernség, frivolság, versenyszellem, erős sikerorientáltság, jövőtől való félelem, azaz számos tudományon kívüli elem."[11]

E gondolatokkal összecseng a Nobel-díjas Harsányi János személyes élménye: „Az angol iskolai képzés nagyon egyoldalú. Ismerek nagyon jó közgazdászokat, de meglepett, amikor kiderült róluk, hogy fogalmuk nincs, mit csinál a vese vagy a máj. Az amerikai orvosok is nagyon jók, de semmi mást nem olvasnak, mint orvosi szakkönyveket. [...] Budapesten volt egy speciális intellektuális tradíció, a kávéházi kultúra. Ennek volt a terméke Karinthy Frigyes is, akit sok minden érdekelt, sok mindenben volt tájékozott. Ha az ember egy magyar mérnökkel vagy orvossal beszél, nem meglepő a zenei vagy filozófiai érdeklődés. Akár Schopenhauert is olvasott. Amerikában az ilyen nem fordul elő. [...] A magyarok általában nem tisztelik az egyes tudományok határait. [...] Érdekes több dologgal foglalkozni; ez izgalmasabbá teszi az életet, és saját kutatási területünkön is hasznunkra lehet."[12]

A hidegháború időszakában, amikor két hatalmi pólus tudományos világa között kiélezett versenyfutás zajlott, a tudományos hírszerzés kiemelt jelentőségűvé vált. A világraszóló felfedezéseikről híres magyar származású tudósok is ott álltak a keleti blokk hírszerzésének a célkeresztjében. A magyar gyöke-

9 PALLÓ 2004a, 96–98.

10 FRANK 2012, 21–62.; FRIDECZKY 2005, 719–758.

11 PALLÓ 2004b, 249.

12 HARSÁNYI 1995, 318.

rekből és kapcsolatrendszerből adódóan az ő megfigyelésük során a magyarországi titkosszolgálatok nélkülözhetetlen tényezők voltak. Igazolja ezt e tudósok számbavételéhez és megfigyeléséhez kapcsolódó több ezer oldalnyi, a magyar állambiztonság által keletkeztetett dokumentum, egy-egy személyhez való közelebb jutás céljából kidolgozott operatív akciók sokasága. A magyarországi szervek azonban az egész blokkot szolgáló tudományos hírszerzésen túl „öncélú" magyar érdekek okán is igyekeztek közelebb férkőzni e nagynevű kutatókhoz: az emigráció ellen szerveződő állambiztonsági munka során is célszemélyekké váltak, ugyanakkor mint nemzetközi szinten nagy tekintélyű személyiségek a Magyar Népköztársasággal való bármiféle együttműködés, akárcsak egy hazautazás formájában óriási presztízsértékkel bírt, ebbe az irányba történő befolyásolás, háttérszervezés ugyancsak az állambiztonság feladatkörébe tartozott. A magyar titkosszolgálat Gábor Déneshez kapcsolódó tevékenysége jól érzékelteti e hármas feladatkör (tudományos hírszerzés, emigrációs politika, hivatalos kapcsolat kiépítése) összetettségét. A személyére szabott titkosszolgálati munka érdekessége mindemellett, hogy az nagymértékben épített azokra a jellegzetességekre, amit később a tudománytörténet „a magyar jelenség" tudósainak jellemzéseként megfogalmazott.

Gábor Dénes, a tudós

Gábor Dénes 1900. június 5-én született Budapesten. A család 1919-ben tért át a zsidó vallásról az evangélikus hitre. Édesapja, az Általános Kőszénbánya Rt. igazgatója, fiatalkorában mérnöki ambíciókat dédelgetett, de a biztosabb megélhetés a tisztségviselői állás felé vitte. Fiai (Dénes, György,[13] Endre) ez irányú érdeklődését azonban mindenben támogatta. Tudományos folyóiratokat járatott, saját laboratóriumot rendezett be számukra a Lipótvárosban lévő Falk Miksa utcai tágas lakásában. Gábor Dénes tanuló 1910-ben aeroplan-körhinta néven nyújtotta be első találmányát a Szabadalmi Hivatalhoz.

Az apa gyermekei művészeti nevelésére is nagy hangsúlyt fektetett, az irodalom, a képzőművészet, a zene szeretete a család mindennapjainak részét jelentette. Gábor Dénes már kisdiákként rajongója volt az operáknak, és később a humán tantárgyak oktatóit is kiemelte, amikor azt kérdezték tőle, milyen élményeket őriz a gimnáziumi tanárairól (a Markó utcai Főreáliskola diákja volt):

[13] Gábor György 1932-ben vérszegénység következtében meghalt.

„A középiskolából a legeslegjobbakat. Akkor Magyarország nagyon szegény ország volt, de gazdag volt tehetségekben. Középiskolai tanáraink közül legalább három igazi egyetemi rangú volt: dr. Galamb Sándor, Földessy Gyula – Ady legjobb barátja, felejthetetlen ember – és Szemere Samu,[14] a filozófus. [...] Ezek első rangú emberek voltak."[15] A család baráti köréhez tartoztak a kor művész- és tudósvilágának jeles személyiségei. A budapesti értelmiségi köröknek, mint például a Polányi Mihály édesanyja által vezetett szalonnak gyakori vendégei voltak, ahol megfordult a századforduló szellemi életének szinte minden kiemelkedő személyisége. Ady, Karinthy, Kaffka Margit, Ignotus a modern irodalomról, Liebermann Leó kémiáról, Tangl Ferenc a helyes táplálkozásról, Fejér Lipót[16] a matematikáról, Goldziher Ignác az orientalisztikáról tartott előadást.[17] Ignotus Pál, a gyermekkori barát 1960-ban hosszú interjút készített Gábor Dénessel,[18] az ott elmondott szavai is érzékeltetik, hogy milyen meghatározó szerepet játszott a fiatal fiú öntudatosodásában a kultúra a maga teljességében, minden szakirányú vagy természettudományos hangsúly nélkül: „...csodálatos, hogyan produkálhat egy kis ország ennyi tehetséget! Szent-Györgyi próbált egy kis tudományos magyarázatot; Magyarországon nagy volt a fajkeveredés és az első kereszteződés eredménye gyakran egy bizonyos „hibrid erő". De a legtöbben [...] abban hittek, amiben én is: Magyarországon az első világháború előtt olyan izzó, szenvedélyes áhítattal imádta a polgári középosztály a kultúrát, amire még nem volt példa. Annyira nem rossz a világ, hogy az ilyen fokú szerelmet ne viszonozza!"[19]

Az első világháború a sokféle megrázkódtatásával megtörte a dualizmus világának ezt a sokszínű szellemi életét. 1917-ben a hadi érettségi után Gábor Dénest

14 Szemere Samuval Gábor Dénes az 1950-es évek végén levelezésben állt, leveleiket az állambiztonság levélellenőrzés (K-ellenőrzés) során elolvasta. „Gábor Dénesnek [...] »K« ellenőrzés során [...] két alkalommal ellenőriztük anyagát. Az egyik Szemere Samu volt tanára, akiről az 1959 őszén a magyarországi matematikus kollokviumon járt Vermes Pál matematikustól szerzett tudomást." ÁBTL 3.2.4. K-464. Andre Gábor Nottingham-i lakos levelezése. Budapest, 1959. november 25. aláírás: Hidegkuti Gábor r. őrgy., Kórusz Gyula r. őrgy. 7.

15 IGNOTUS 1960, 3.

16 Fejér Lipót különleges személyiségét és előadásainak meghatározó erejét Ottlik Géza, egyetemi hallgatója örökítette meg: „...a nyolcad- vagy tizenhatod-figyelemmel előadott igen nehéz tárgyat még az is erőfeszítés nélkül rögtön megértette, aki esetleg szintén csak félig figyelt a szavaira. [...] Kívülállónak nem lehet elmondani, hogy milyen volt Fejér Lipót. Óriási volt. Földöntúli vigasztalás a puszta lénye. Aki nem ismerte, az valamit nem tud a világról, és sohasem is fogja megtudni." OTTLIK 1980, 30.

17 Polányi édesanyjának szalonjáról lásd PALLÓ 2004a, 174–175.; VEZÉR 1986

18 Az interjú történetének hátterét lásd CZIGÁNY 2014, 1224–1240, 1225–1227.

19 IGNOTUS 1960, 3.

is besorozták katonának, de a kiképzést követően nem osztották be harctéri szolgálatra. 1918 őszén kezdte meg tanulmányait a Magyar Királyi József Műegyetem gépészmérnöki karán. Az egyetemi képzéstől már nem beszélt olyan elragadtatással, mint a főreálos tanárairól. 1920-ban, három év elvégzése után úgy döntött, a berlini műszaki egyetemen folytatja tovább tanulmányait. A politikai helyzet, a háború után felerősödő antiszemita hangulat is erősítették ebben a döntésében, de végleges elhatározásra akkor jutott, amikor katonai továbbszolgálatra hívták be.[20]

„Bár fénykorát élte a Technische Hochschule, mégsem nevezhetném eszményi tökéletességű intézménynek. Túl sok volt a hallgató, és alig alakulhatott ki igazi személyes diák–tanár kapcsolat. Olyan automata volt ez, amelyikbe az egyik oldalon bedobnak végtelen sok gépszerkezettervet és írásbeli vizsgálatot, hogy a másik oldalon végül kijöjjön a diploma"[21] – idézte meg a német egyetem légkörét Gábor Dénes. Berlinben, az akkori tudományos világ centrumában intenzív társadalmi életet élő magyar kolóniát talált, akiknek tagjai hozzá hasonló háttérrel és motivációval érkeztek. Hevesy György, akit 1943-ban tüntettek ki kémiai Nobel-díjjal, már önálló tanszéket vezetett Freiburgban, Vészi József, Wigner Jenő, Szilárd Leó és testvére Béla, Polányi Mihály, Neumann János, Teller Ede, Lánczos Kornél és még sokan a Magyarországról érkezettek, hamar felhívták magukra a figyelmet egyedi és kreatív gondolkodásukkal. De elsősorban nem az egyetemek főáramait jelentő körökhöz és a tudományos gondolkodás klasszikus elméleteihez csatlakoztak, hanem az akkor még forradalminak ható felvetéseket gondolták tovább, mestereiknek pedig az akadémiai világban még kívülállónak számító Einsteint, Planckot, Schrödingert tekintették. „Ez a csoport a tudomány akkori avantgárdját alkotta. A radikálisan új gondolatok első képviselőivé, a nagy újítók, Planck, Einstein, Bohr, Heisenberg, Schrödinger, Hilbert közvetlen követőivé, elgondolásaik rendkívülien eredeti továbbfejlesztőivé váltak"[22] – fogalmazott Palló Gábor.

Szilárd Leó felkérte Einsteint, hogy egy szűk társaságnak tartson statisztikus mechanikából szemináriumot, melyen a magyarok közül Wigner és Neumann mellett részt vett Gábor Dénes is, aki már akkoriban az elektronmikroszkópról álmodozott.[23] „Berlinben sem a műegyetemi fizikusoktól tanultam, hanem átmentem a tudományegyetemre, ahol Einstein-szeminárium folyt. Nem felejtem

[20] Sárközi 2000a, 710.

[21] Idézi Sárközi 2000a, 710–711.

[22] Palló 2004a, 60.

[23] Részletesen lásd Lanouette 1997, 56.

el soha, mind a mai napig fülemben van a hangja. Senki úgy nem élvezte a tudományt, mint Einstein. Valósággal elolvadt a szájában a tudomány. Einstein szemináriumán nyolc Nobel-díjas ült a Physikalisches Collokvium első padjában. Ezek voltak az igazi tanáraim"[24] – hangsúlyozta e szemináriumok jelentőségét Gábor.

Időközben főként Szilárd Leó és Polányi Mihály körül gyűltek össze a magyar jelenség akkoriban még főként diák tudósai. Összejöveteleik, mint például a szombati kör néven tartott rendszeres műhelyük a „tudományos avantgard" rangos találkozóhelyévé váltak, ahova eljárt többek között Walter Elsasser, Egon Orowan és Arthur Koestler. A találkozók a magyar szalonhagyományokat feleleventve nem csupán a természettudományról szóltak, hanem a közgazdaságtanról, művészetekről, politikáról.[25] Az itt kialakuló ismeretségek Gábor Dénes számára is életen át tartó kapcsolatokat jelentettek.

Gábor Dénes doktori címmel és komoly kutatási eredményekkel a háta mögött (doktori munkája és első nagy találmánya a 60 kilovolton működő oszcilloszkóp) fejezte be az egyetemet, és a Siemens & Halske cég kutatómérnöke lett. 1933-ban, Hitler hatalomra kerülésekor visszatért Magyarországra. Az Egyesült Izzó vendégmérnökeként a plazmalámpa[26] ötletén dolgozott. Itt lett közvetlen munkatársa Budincsevits Andor vegyésztechnikus, aki később is szerepet játszott Gábor életében, és ezt az ismeretséget évtizedek múlva az állambiztonság is igyekezett kihasználni. Az egészen más világból érkező Budincsevits ugyancsak kiemelkedő képességű ember volt.[27] 1905-ben ipari munkás családból született,

24 FÜSTÖSS 2000, 759.

25 PALLÓ 2004a, 92–94. E sokrétű, a tudományok határát nem tisztelő, a természettudományos elmélyültség mellett a társadalomtudományok felé való nyitott gondolkodás sajátja e magyar tudósok esetében, hogy számosan a filozófia és a társadalomtudományok területén meghatározó munkát is alkottak. Teller Ede rendszeresen értekezett a szabad akarat, Isten létezése és az emberi felelősség kérdéséről, a matematikus Pólya György elvégezte a filozófia szakot, tudományfilozófiai művei (*A gondolkodás iskolája, A problémamegoldás iskolája*) mai napig alapmunkáknak számítanak a területen. A kémikus Polányi Mihály életének második felében már filozófiát tanított az egyetemen, Neumann János az ókori nyelvek kutatója is volt, *A számítógép és az agy* című könyve a tudomány és a gondolkodás határát is elemzi, Szent-Györgyi *Az őrült majom* című könyve korának világáról és a jövő lehetőségeiről elmélkedik, Gábor Dénes számára is ez jelentette a fő kérdést idős korára. Részletesen lásd PALLÓ 2004a, 118–126.

26 Ez a fehér fényű lámpa a korabeli izzóknak egy lényegesen energiatakarékosabb alternatíváját jelentette. A harmincas években ez az igény nem volt még olyan hangsúlyos és a sorozatgyártásához sem voltak még adottak a technikai feltételek. Gábor Dénes találmányát ötven évvel később kezdték igazán értékelni, és a találmány tudományos hátterének jelentősége is ekkor kapott hangsúlyt. BUDINCSEVITS 1980, 330.

27 Budincsevits életútját lásd ÁBTL 3.2.4. K-2191/70. Dr. Budincsevits Andor személyi anyaga. 69.

géplakatos édesapja az első világháborúban hősi halált halt. A négy polgári elvégzése után nem volt lehetősége a továbbtanulásra, mint ipari tanuló kezdett gyárban dolgozni. Tehetségével azonban hamar kitűnt, javaslatokat tett a gyártási eljárások javítására, különböző vákuumtechnikai berendezéseket fejlesztett, és kidolgozott többek között egy higanydiffúziós szivattyút, amit a Szabadalmi Hivatal önálló találmányként el is ismert. A híre Bay Zoltánig jutott, aki 1930-ban felvette az Egyesült Izzó kutatóműhelyébe technikusként, ahol nélkülözhetetlen segítőtársa lett. A második világháború alatt tagja lett a Bay Zoltán vezette, titkosan működő lokátorbizottságnak, amely távolsági felderítőradar-kísérleteket végzett, 1946 elején pedig tudományos világszenzációként a háborús törmelékekből épített antenna segítségével sikerült mikrohullámú holdvisszaverődési méréseket végezniük, és a Hold–Föld távolságot (380 ezer km) olyan pontossággal bemérniük, amit az amerikai kutatólaborokban csak évekkel később értek el ismét.[28] A gimnázium felső négy osztályát, majd az egyetemi vegyészmérnöki karát Budincsevitsnek azonban csak a háború után volt lehetősége elvégezni.

A Gábor Dénessel való 1933-as együttműködésre Budincsevits Andor így emlékezett: „Gábor kérésének eleget téve elláttam őt a kísérletekhez szükséges lámpaalkatrészekkel, oxidkatódokkal és megoldottuk a lemezrács készítésének technológiáját. [...] Sajnos, Gábor Dénes kezdeti jó viszonya az elektroncső-laboratóriummal megromlott, a laboratórium akkori vezetője megtiltotta a további kísérleti munkát. [...] Megállapodtunk abban, hogy ezután csak délután 5 óra után keres fel a laboratóriumban és a munkaidő után zavartalanul megbeszélhetjük a további teendőket. A plazmalámpa problémája engem is nagyon érdekelt, Gábor Dénes emberi és tudós egyénisége pedig lenyűgözött."[29] Több tudományos nehézség áthidalása után sikerült több száz óra élettartamú plazmalámpát alkotni, azonban a gyártástechnika a sorozatgyártásra még nem volt alkalmas. Gábor Dénes egy éve dolgozott Magyarországon, amikor a British Thomson-Houston Company megkereste, hogy náluk folytassa kutatásait, és az ajánlatra igent mondott. „Elhatározását befolyásolta [...] a nácizmus előretörése, a rohamosan romló hazai politikai állapotok"[30] – kommentálta a döntést

[28] Részletekről lásd Ilonka 1996, 909–910.

[29] Budincsevits 1980, 331.

[30] Budincsevits 1980, 332. Gábor Dénes öccse, András 1938-ban vándorolt ki Angliába, a szülők 1938-as londoni útjuk után azonban visszatértek Magyarországra. Az édesapa, Bertalan 1942-ben meghalt, édesanyja átélve a vészkorszakot 1945-ben települt ki fiaihoz Angliába.

Budincsevits. Az Egyesült Izzó később megtámadta a plazmalámpa szabadalmi bejelentését, Budincsevitsnek köszönhetően azonban, aki nem volt hajlandó Gábor ellen tanúskodni és kiállt amellett, hogy az bizonyíthatóan Gábor Dénes találmánya, ejtették a pert.[31]

Gábor 1934 májusában érkezett meg a Birmingham közeli Rugbybe, a fizikai kutatások egyik központjába. Itt folytatta a gyártásra alkalmas plazmalámpa kidolgozását, de az általa lefektetett plazmaelmélet[32] gyakorlati érvényesítéséhez az akkori anyagismeret még nem volt elégséges. Húsz év múlva, 1951 elején tért vissza a plazmarezgések kutatásához és elméletének továbbfejlesztéséhez, ehhez kapcsolódóan pedig régi munkatársával, Budincsevitscsel is kereste a kapcsolatot.

A háború kirobbanásával Gábor Dénes helyzete nehézzé vált Angliában. A kutatások a hadiipar igényeire koncentráltak, ő azonban mint a német érdekszférából érkező külföldi nem élvezte a teljes bizalmat, a katonai szolgálatra való jelentkezését is visszautasították. A különleges szakképzettséggel rendelkező idegenek listájára került, az állását megtarthatta, kutatásait folytathatta, de csak azzal feltétellel, ha a munkahelye biztosítja, hogy nem jut bizalmas információk birtokába. Egy a repülőgép lokalizálására alkalmas eszközt így is sikerült kifejlesztenie, 1943-ban pedig enyhítették vele szemben a biztonsági intézkedések szigorát, a háború után pedig megkapta a brit állampolgárságot.[33] A nehézségek ellenére a háborús évek alatt is több irányban jelentős kutatómunkát végzett, az információelmélet területén elért eredményei, magnetronelmélete és elektronoptikai tanulmányai híressé tették. 1947-ben pedig áttörést jelentett az az elektronmikroszkóp fejlesztése során született találmánya, amely háromdimenziós, holografikus kép létrehozását tette lehetővé.[34] Tudományos eredményeinek elismeréseképpen 1947-ben felajánlották számára az Imperial College elektronikai tanszékének professzori címét, 1956-ban pedig felvették a Royal Society tagjai közé. „Végre a magam ura voltam"[35] – fogalmazott visszaemlékezésében

31 Részletesen lásd BUDINCSEVITS 1980. 332.

32 Gábor Dénes a plazmalámpa kifejlesztése során új plazmaállapotot fedezett fel: a kisnyomású plazma dinamikáját, amely eltér az ívkisüléses plazmaállapottól. Gábor ebben a felfedezésben látta kutatásának igazi eredményét. BUDINCSEVITS 1980, 332.

33 SÁRKÖZI 2000b, 775–776.

34 A megoldást jelentő alapötlet született meg a fejében 1947-ben, a találmányt 1948-ban publikálta a *Nature* tudományos folyóiratban.

35 Gábor Dénes visszaemlékezése a londoni Imperial College-ban eltöltött időre. Idézi FÜSTÖSS 2000, 764.

és az új, kedvező körülmények között számos szakterületen (fizikai optika, plazma- és gázkutatás, információelmélet, elektronsugarak stb.) vetette bele magát újabb és újabb kutatásokba, melynek eredménye a lapos televíziós képcsőtől az ultrahangkamerákon át az információ tárolására alkalmas mágnesszalagig bezárólag több mint száz szabadalmazott találmány.

1962-ben óriási áttörést hozott Gábor Dénes 15 éves találmányára, a holográfiára nézve, hogy lehetővé vált a lézerek koherens fényének alkalmazása. Ennek köszönhetően a tárgyak háromdimenziós megjelenítése, a holográfiája szabad szemmel is láthatóvá vált, és ezzel a tudományos és ipari hasznosíthatóságának egészen új dimenziója nyílt meg. Gábor Dénes 1948-as találmánya ezzel olyan szintre lépett, hogy Nobel-díjjal jutalmazták. „Azok az ambiciózus tervek, amelyek kiötlése velem született hajlam, rendszerint csak nagyon lassan valósíthatók meg. Szerencse kellett hozzá, hogy megértem a holográfiai elektronmikroszkópia megvalósulását, amin huszonnégy éve dolgozom. Mégis azon szerencsés fizikusok közé tartozom, akik láthatják, amint az általuk létrehozott elmélet lombosodni kezd, majd a fizika vaskos fejezete nő ki belőle"[36] – fogalmazott Gábor Dénes 1971-ben, a fizikai Nobel-díj átvételekor, amelyet „a holográfiai módszer feltalálásáért és továbbfejlesztéséért" ítéltek meg a számára.

Ignotus Pál az 1960-ban Gábor Dénessel készült, fentebb már idézett beszélgetést így kezdi: „Különösen imponál, ha egy tudós, mint Gábor Dénes, nem éri be a maga szakmájával, általában nem éri be a szakmaisággal, hanem művészet, irodalom, társadalom, történelem, lélektan, élettan iránt ugyanúgy érdeklődik, mint a fizikának, kémiának és matematikának tudományai iránt. Kevés embert ismerek, aki a gondolatköröket annyira egymásba kulcsolódva tudja látni és láttatni, mint ő."[37] Gábor Dénes idősebb korában, amikor már ideje engedte, hogy ne csak a munkájának szentelje a figyelmét, e holisztikus gondolkodásának lenyomatát is adta. „Nem félek a nyugdíjazástól, mert új hobbim van. Társadalmi témákról írok. Most, hogy a »jövőm« immár nagyrészt mögöttem van, szenvedélyesen izgat az, hogy mi lesz a világgal"[38] – mondta 1967-ben. Világéletében foglalkoztatta a kérdés, hogy a technikai fejlődés eredményeképpen született új világ milyen társadalmi problémákkal állítja szembe az emberiséget, és azokra milyen válaszokat képes adni. A tudós felelőségének tartotta,

36 Sárközi 2000c, 811.

37 Ignotus 1960, 3.

38 Sárközi 2000c, 808.

hogy azokat éppúgy mérlegelje, mint a szaktudományi problémákat. Nagyra értékelte a modern fizika, kémia, elektronika eredményeit, de ahogy azt az Ignotus Pállal való beszélgetésben is hangsúlyozta, „azt sem szabad elfelejteni, hogy a modern világ új arcát nem a modern tudomány formálta, hanem javarészt a régi, klasszikus tudomány, sőt a mesteremberek egyszerű józan esze."[39] 1963-ban *A jövő feltalálása* (Inventing the Future) címen filozófiai esszékötetben fejtegette a civilizációt fenyegető veszélyeket. 1968-ban alapítója az emberiség jövőbeli problémáinak elemzésére szerveződő Római Klubnak. A Gábor Dénes vezetésével működő munkacsoport *A pocsékolás kora után* című könyvben tette közzé megállapításait. „Az úgynevezett nyugati civilizáció rendkívül sikeres technológiára épül, de szellemileg gyakorlatilag semmi alapja. [...] Ha a [kreatív technológiának] a hátterében nem lesz legalább ugyanakkora politikai bölcsesség és kreativitás, ez a száz év nem lesz egyéb, csak ragyogás, és a végén nem marad egyáltalán ipari civilizáció. [...] Bízom benne, hogy a problémák megoldhatóak, noha elismerem, hogy reményeim inkább az optimizmusomon, mint a sziklaszilárd adatokon alapulnak. Én azonban mindig az optimizmust tartottam a felelős tudósok egyetlen munkahipotézisének"[40] – fogalmazott Gábor Dénes összegző tanulmányában.

„»Carter« a jövőben munkatervi ügyünk lesz"[41] – Gábor Dénes és az állambiztonság

Gábor Dénest életútja, tudományos eredményei, világhírneve arra predesztinálták, hogy személyének a magyar állambiztonság is figyelmet szenteljen. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában azonban a hidegháború első évtizedéből nem maradt fenn olyan dokumentum, ami arra utalna, hogy a szovjet blokkhoz tartozó titkosszolgálat bármiféle közelebbi információhoz jutott volna a professzort illetően. Erre a hiátusra kézenfekvő magyarázat lehet akár a nagyarányú iratmegsemmisítés. De sokkal valószínűbb, hogy a sztálini időkben nem születtek Gábor Dénesről állambiztonsági dokumentumok. A szovjet kontroll alatt álló magyar titkosszolgálat ebben az időszakban ugyan-

39 IGNOTUS 1960, 3.

40 Idézi RUDNAY 2000, 775.

41 „Carter" Gábor Dénesnek mint célszemélynek a fedőneve. ÁBTL 3.2.4. K-2191/70. Carter ügye. Budapest, 1961. április 21. aláírás: Szántó. 68.

is még erősen szűkre szabott fókusszal és mozgástérrel működött. A határon túli hírszerzés feladata 1951-től a VIII. (hírszerző) Főosztály hatáskörébe tartozott.[42] A Főosztály vezetője, Farkas Vladimir így értékelte saját feladatkörének jelentőségét: „Magyarországnak a klasszikus politikai hírszerzésre nem volt szüksége. Sem a nagysága nem igényelte, sem a rendkívül korlátozott külpolitikai szabadsága."[43]

A magyar emigráció megfigyelése is ehhez a főosztályhoz tartozott,[44] de nem foglalkozott annak egészével, a saját kommunistaszimpatizáns táborának támogatásán túl főként a katonai vagy a politikailag aktív „ellenséges" csoportok figyelésére, lejáratására és arra fókuszált, hogy az ellentétek kiélezésével minél inkább bomlassza az amúgy is megosztott külföldi magyarokat.[45] E munkához a bázist elsősorban a külképviseletek jelentették. A mondás: „nem minden belügyes külügyes, de minden külügyes belügyes" ebből az időből származik.[46]

A frissen brit állampolgársághoz jutott és megbízhatóságát a háborúban is bizonyító Gábor feltehetőleg gondosan ügyelt arra, hogy ezt a bizalmat Anglia felé megtartsa. Már csak ezért is került mindenféle kapcsolatot a hidegháború éles szembenállásának időszakában a Magyar Népköztársaság bármiféle intézményével, hivatalos vagy félhivatalos személyiségével. Erről a távolságtartásról egy 1959-es visszatekintő jelentés is tanúskodik, miszerint Gábor a követség korábbi meghívásait „nem fogadta el »kényes« helyzetére hivatkozva. (Mint a Mullard Ltd. hadianyaggyár tanácsadója titkos állami megrendeléseken is dolgozott.)"[47]

Az 1956-os forradalom éles fordulatot hozott a magyar emigrációs politikában és e mögött nem csupán az állt, hogy 200 000 kivándorolt magyar megnövelte az emigráció számát és jelentőségét. A kádári politika 1957-től arra

42 A hírszerzés szervezettörténetének részleteit lásd Baráth 2011; Tóth 2011.

43 Farkas 1990, 304.

44 1946-tól, a Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztályának megalakulásától az államvédelmi szervek önálló feladatkörként figyelték a magyar emigrációt, a különböző átszervezések során más és más szervezeti egység alá rendelve, de mindig külön osztály hatáskörében. Részletesen lásd Baráth 2011.; Tóth 2011.

45 Az ÁVH-nak a Nyugat-Németországban tevékenykedő katonai emigráció volt a fő célcsoportja. 1949-ben két prominens személyiséget sikerült is elrabolniuk. Ügynökök is főként a katonai és a politikai emigráció területén működtek. Részletesen lásd Radnóczy 1998, 728–744.; Baráth 2011.

46 Vö. Szabó 2009, 201.

47 Állambiztonsági szóhasználat, lásd ÁBTL 3.2.5. O-8-076/2. A loyális emigráció feltérképezése, London, 1959. június 3. II. 27.

törekedett, hogy kitörjön a nemzetközi elszigeteltségből. A pártvezetés úgy vélte, hogy a külföldön élő magyarok ebben a folyamatban akár mint hátráltató, akár mint segítő tényezők fontos szerepet játszhatnak. „A Magyar Népköztársaság külpolitikájában nem elhanyagolható szempont az emigrációval való foglalkozás"[48] – olvasható a Külügyminisztérium Kollégiumának 1957. októberi határozatában. Ennek fényében egy sokrétű, tervszerűen kidolgozott stratégiába kezdtek, amely egyrészt az emigráció semlegesítését, másrészt az „operatív szempontból hasznos társadalmi kapcsolatok"[49] felhasználását célozta. „Az eredmény: széles körű, költségeket nem kímélő, hosszú távú, offenzív, több intézményt foglalkoztató és végső soron igen hatásos politika volt"[50] – fogalmazott Szabó Juliet, a téma kutatója.

A munka irányelveit a pártdirektívák mentén a Külügyminisztériumban dolgozták ki, a Magyar Tudományos Akadémiától a Vöröskereszten át a Hazafias Népfrontig bezárólag nagy hangsúllyal építettek a különböző társadalmi, kulturális és tudományos intézményekre, a végrehajtásban pedig kardinális szerepet kapott az állambiztonság.[51] A Politikai Bizottság 1958. július 29-i határozata szerint titkosszolgálati eszközökkel megkezdődött a közel másfélmilliós magyar emigráció széles körű feltérképezése és csaknem minden rétegének tervszerű „kezelése".[52] A londoni magyar rezidentúra 1959-es jelentése így ír a meginduló munkáról: „Ahhoz, hogy az itt élő magyarokról egy megközelítőleg pontos képet kaphassunk és abból a fontosabbakat kiszelektálhassuk, igen nagy munkát kell elvégezni. Sem a követség, sem a rezidentúra eddig ilyen nyilvántartással nem rendelkezett. Ennek pótlására például számtalan többezer oldalas Who' s Who't, szakmai nyilvántartót kell átnézni. Emellett szükséges az ügynökség foglalkoztatása, [...] ügynöki úton különböző nyilvántartások

48 MNL OL XIX-J-1-o KÜM Kollégium Külföldi Magyarok Önálló Referatúrája, A magyar emigrációval kapcsolatos feladataink című előterjesztés. Idézi SZABÓ 2009, 185.

49 ÁBTL 3.2.5. O-8-076/2. A loyális emigráció feltérképezése, London, 1959. június 3. II. 30.

50 SZABÓ 2009, 189.

51 A magyar emigráció ügye, mint önálló tárgykör 1956 után a Belügyminisztérium II., Politikai Nyomozó Osztályához, majd 1963 után a BM III. Főcsoportfőnökségének I. számú Hírszerző Csoportfőnökségéhez tartozott. A csoportfőnökség 7-es számú csoportjának volt a feladata a lojális emigráció támogatása és az ellenséges emigráció bomlasztása. Az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottságának 1957. áprilisi határozata alapján többek között a Magyar Távirati Irodánál, az IBUSZ-nál, az MTA-nál, a MAHART-nál, az Országos Sporthivatalnál, a Magyarok Világszövetségénél hírszerző tisztet kell alkalmazni szolgálati fedéssel. SZABÓ 2009, 201.; TÓTH 2011; BARÁTH 2011.

52 Lásd SZABÓ 2009, 190.

megszerzése az egyes emigráns szervektől, szükséges társadalmi kapcsolataink megfelelő előkészítés után való beállítása erre a feladatra."[53] Majd a jelentés szerzője hozzátette, hogy a legrészletesebb listát „a tudományos élet területén felderített magyar személyekről"[54] sikerült összeállítani.

A sokszínű külföldi magyarságot az állambiztonsági munkamódszerekhez igazítottan, és „a hatalom szűk és szelektív szempontjai szerint"[55] alapvetően két fő csoportra osztották: lojálisra és ellenségesre.[56] Az utóbbinak a bomlasztására, az előbbinek a megnyerésére törekedtek. E besorolás elsősorban nem személyes mérlegelés alapján történt, hanem aszerint, hogy ki melyik emigrációs hullámhoz tartozott. Lojálisnak – a Horthy-rendszer iránti kölcsönös ellenszenv alapján – azokat tekintették, akik 1919 és 1944 között hagyták el Magyarországot.[57] Életútjából adódóan Gábor Dénes is ebbe a csoportba tartozott. De a besorolás az ő esetében is kategorikusan történt, nem a magyarországi politikai rendszer iránt érzett szimpátiája alapján. Gábor, még ha nem is mély ellenszenvvel, de erős fenntartásokkal viseltetett a „szovjet modellel" szemben. Leveleiben gyakran kitért a kommunista rendszerek embertelenségére. Személyes jó barátjának, Arthur Koestlernek, aki a kommunizmus lelkületét a *Sötétség délben* című regényében dolgozta fel, Szovjetunióban átélt kiábrándító tapasztalatai beszélgetéseiknek, levélváltásuknak gyakori témája volt.[58] Barátai közül is többen (köztük Ignotus Pál, Pálóczi-Horváth György, Faludy György, Szász Béla) megjárták a Rákosi-rendszer börtöneit, és élményeik Gábort mélyen megrázták. „Azt hiszem, semmi sem megrendítőbb, mint Faludy György *Boldog napjai (My Happy Days in Hell)*"[59] – írta öccsének. Az 1956-os forradalom kirobbanását lelkesen fogadta, a megtorlások ellen pedig nyíltan felszólalt. Ő is csatlakozott a Polányi Mihály által kezdeményezett tiltakozáshoz, amelynek eredményeképpen több világhírű brit tudóssal együtt Münnich Ferenc miniszterelnökhöz írt nyílt levélben emeltek szót Bibó István bebörtönzése ellen:

53 ÁBTL 3.2.5. O-8-076/2. A loyális emigráció feltérképezése, London, 1959. június 3. II. 31.

54 Uo.

55 Szabó 2009, 192.

56 Uo.

57 Idetartoztak a századfordulót követően kivándorolt, zömmel paraszti és agrárproletár származású magyarok, az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság bukása után emigrált októbristák és kommunisták, a két világháború közötti zsidótörvények és politikai okok miatt elmenekültek. Részletesen lásd Szabó 2009, 193–194.

58 Vö. Czigány 2014, 1231.

59 Idézi Sárközi 2000b, 777.

„A magyar kormány bölcsen és nagylelkűen járna el, ha Magyarországnak a fasizmus alól való felszabadulása közelgő évfordulóján szabadon bocsátaná a börtönből Bibó István professzort, a kitűnő tudóst."[60] Gábor Dénes tagja lett az 1956-os menekült magyar diákok megsegítésére felállított bizottságnak, ahol személyesen is igyekezett segítséget nyújtani.

A lojális besorolást mindezek ellenére sem bírálták felül, és – ahogy az a fenti jelentésben olvasható – Gábor Dénes mint „a tudományos élet területén mozgó személy" hamar az állambiztonság látókörébe került, az 1959. májusban felterjesztett listán már szerepel mint „operatív szempontból hasznos" kapcsolati lehetőség.[61]

A lojális emigráció irányába tett operatív munka elsőrendű célja az volt, hogy a kiszemelt személy és rajta keresztül egész kapcsolatrendszere Magyarország-képét pozitív irányba befolyásolják, és ha lehet, hazalátogatásra csábítsák. Ezzel is az ország presztízsét és a rendszer elfogadottságát kívánták erősíteni. Gábor Dénes személye nemzetközi elismertsége révén kimagasló tekintéllyel bírt, kapcsolatrendszere, amely „a magyar jelenség" tudósainak minden fontosabb tagjához elért, mint információforrás tette kiemelkedően értékessé, tudása és kutatásai pedig a tudományos hírszerzés számára jelentettek hatalmas lehetőséget. Jelentőségét jól érzékelteti, hogy személyére „Carter" fedőnév alatt külön munkatervet[62] dolgoztak ki, és megkörnyékezése két irányból, de egymással összehangoltan történt: a Magyarok Világszövetségén és a londoni rezidentúrán keresztül. „Gábor Dénes fizikus – továbbiakban Carter – ügyével kapcsolatos jelentést megkaptuk. [...] Carter a jövőben munkatervi ügyünk lesz és a Központ, valamint Erdei elvtárs[63] ennek megfelelően kell, hogy foglalkozzék vele. Erdei elvtárs kezdje meg Carterra vonatkozó anyagok rendszeres gyűjtését és azokat küldje meg a Központnak. A feldolgozó munkát a Központ szintén megkezdi. [...] A munkaterv megküldéséig Erdei elvtárs igyekezzék minél jobb kapcsolatot kialakítani Carterral és feleségével, tanulmányozza őket."[64] – olvasható egy 1961-es jelentésben.

60 Idézi SÁRKÖZI 2000c, 808.

61 ÁBTL 3.2.5. O-8-076/2. A loyális emigráció feltérképezése, London, 1959. június 3. II. 21.

62 A Gábor Dénesre vonatkozó munkaterv az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában ez idáig még nem került elő.

63 „Erdei" a londoni rezidentúra tudományos hírszerzés területén dolgozó tagja. Személye beazonosítatlan.

64 ÁBTL 3.2.4. K-2191/70. Carter ügye. Budapest, 1961. április 21. aláírás: Szántó. 68.

„Mi viszont szeretnénk, ha [...] a magyar ügy propagandistájává tennénk" – a Magyarok Világszövetsége (MVSZ)

A Magyarok Világszövetsége, vagy ahogy Arday Géza fogalmazott, „a hálózat hálója",[65] kardinális szerepet játszott a lojális emigráció megfigyelésében. A Szövetséget még a Horthy-korszakban, 1938-ban alapították a szétszakított magyarság összefogására és a revíziós törekvések külföldi támogatására.[66] A háború után múltja ellenére nem oszlatták fel. Átszervezések és személycserék után a kommunista vezetéshez közel álló emigráns csoportokkal való kapcsolattartásra használták, de meglehetősen visszafogott intenzitással működött. Míg az 1940-es évek elején (33 országban) 1300 szervezettel tartott fenn kapcsolatot, ez a szám 1955-re 23-ra csökkent.[67] Egy 1957-ben kelt jelentés ugyancsak hanyatló képet fest: „A Szövetség ma nem egészen világosan körülhatárolt céllal kapcsolatot tart fenn külföldön élő magyarokkal és emigráns szervekkel. [...] A magyarok felé kifejtett propaganda gyenge minőségű, [...] főleg csak napilapok, folyóiratok és az ellenforradalom óta a fehérkönyvek küldözgetéséből áll, [...] melynek 50%-át feltehetően a nyugati hírszerzőszervek elkobozzák."[68] Az állambiztonság emberei 1957-ben így értékelték a Szövetség helyzetét: „Hosszú ideig nem foglalkozott a párt a Magyarok Világszövetségével, nem lett rendezve politikai szerepe és így nem fejtett ki hasznos tevékenységet. [...] A felszabadulás óta lényegében nem sikerült aktív, a népi demokráciát és annak politikáját jól segítő szervvé alakítani."[69]

A Kádár-rezsim azonban rendezte a Magyarok Világszövetségének politikai szerepét és maximálisan kiaknázta a benne rejlő lehetőségeket. 1957-től kezdődött meg a Szövetség strukturális átszervezése, amelynek eredményeképpen az új alapokon álló emigrációs politika egyik legfontosabb végrehajtó szervévé

65 Arday 2020, 98–104.

66 „A szövetség célja: Támogatni minden olyan munkát, amely arra irányul, hogy a külföldön élő magyarok között a magyar nyelvet és kultúrát megőrizze és fejlessze, az összetartást ápolja, az óhaza és a külföldi magyarság között a kapcsolatokat erősbítse, a külföldi magyarok életét és a külföldön elért eredményeit állandóan figyelemmel kísérje." A Magyarok Világszövetségének alapszabályai. Budapest, 1938. 3.

67 Szabó 2009, 190.

68 ÁBTL 3.1.5. O-13148. Feljegyzés, Budapest 1957. november 13. aláírás: „Nyárai". 28.

69 ÁBTL 3.1.5. O-13148. Javaslat a „Magyarok Világszövetsége" felhasználására fedőszervként. Budapest, 1957. november 26. aláírás: Gécsei Kálmán rny. őrgy., Nagy László rny. szds. 33.

vált.[70] Mindaz, ami a Népköztársasággal szemben bizalmatlan emigránsok köreiben hivatalos, állami köntösben nem volt megvalósítható, azt a Világszövetségen mint társadalmi egyesületen keresztül kívánták érvényesíteni: fogja át a magyar emigráció széles rétegeit, közvetítse a feléjük kidolgozott propagandát, és ha lehetséges, építsen ki közvetlen személyes kapcsolatokat.

1959-ben a Szövetség elnökének Szakasits Árpádot, főtitkárnak Beöthy Ottót[71] nevezték ki. „A Magyarok Világszövetségének azonban nem Szakasits volt a meghatározó alakja, hanem a követelőző és emiatt nem közkedvelt főtitkár. Igazi stratégaként, jó nyelvtudással, aprólékos és szívós munkával és kiváló szervezőkészséggel felépítette a szervezet bonyolult és kiterjedt adatbázisát és kapcsolatrendszerét"[72] – fogalmazott Szabó Juliet. Beöthy a magyar századforduló pezsgő értelmiségi világában nőtt fel, a magyar jelenség tudósaihoz közvetlen kapcsolódási pontot jelentett, hogy a fasori evangélikus gimnázium diákja és Neumann János osztálytársa volt, a Galilei-kör tagsága és a két világháború közötti szociáldemokrata értelmiségi körhöz való tartozása révén a „lojálisnak" minősített emigráció számos tagjához személyes ismeretség fűzte, az 1950-es évek megtorlásaiban való érintettsége pedig a kommunista diktatúrát elutasítók körében bizalmat ébresztett. Ennek fontos jelentősége volt, mert a főtitkár a személyes, baráti kapcsolatok megteremtését a Szövetség építkezésének egyik fontos elemévé tette. „Beöthy Ottó személyes hangvételű kísérőlevelével a szervezet 3247 szak- és egyéb folyóiratot küldött meg 1530 kiemelkedő és véleményformáló, külföldön élő, magyar származású személynek. [...] Külföldön szakfolyóiratokat böngészett, és ahol magyar szerzőt talált, elismerő levelet írt az illetőnek, és egyben felajánlotta az egyébként külföldön nem könnyen beszerezhető magyar nyelvű szakirodalom megküldését"[73] – ismertette a személyes kapcsolatteremtés módozatait Szabó Juliet.

A költségeket nem kímélő propagandamunka az emigráció érzelmi világához szabott sajtókiadványok terjesztésére épült. A Szövetség kétheti la-

70 Az MVSZ szerepének megnövekedését jól érzékelteti, hogy költségvetése 1958. évi 922 000 forintról 1960-ra 4 47600 forintra nőtt. SZABÓ 2009, 213.

71 Beöthy Ottó (1904–1985), 1928-tól az Athenaeum Közgazdasági Enciklopédia szerkesztőségében dolgozott, 1944-ben deportálták. A háború után a parlamenti könyvtár vezetőhelyettese, majd igazgatója. 1950-ben letartóztatták, majd Recskre internálták. 1954-ben szabadult, hamarosan rehabilitálták. 1957-től a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem könyvtárának igazgatója. 1959-től a Magyarok Világszövetségének főtitkára.

72 SZABÓ 2009, 191.

73 SZABÓ 2009, 212.

pot adott ki, a Szántó Miklós[74] szerkesztette *Magyar Híreket*, Boldizsár Iván[75] szerkesztésében jelent meg a *The New Hungarian Quaterly* folyóirat, évente a *Kincses Kalendárium*, és számos reprezentatív lexikont, albumot adtak ki, kizárólag azzal a szándékkal, hogy a külföldi magyarokhoz eljuttassák. Ezekben a kiadványokban, amelyeket sokszor több tízezer példányban ingyen küldtek szét az emigránsoknak, nem politizáltak, fő céljuk a magyar irodalom alkotásaival, tájak, emlékek felidézésével a honvágy és annak a benyomásnak a felkeltése, hogy Magyarországon élhető, szabad légkör uralkodik.[76] Akárcsak Beöthy, Szántó és Boldizsár is kiváló választás voltak a Szövetség kulturális vonalának irányításához. Széles műveltségük, nyelvtudásuk, megnyerő modoruk a nyugati világban hitelessé tette őket, ugyanakkor a rendszerhez, amely karriert biztosított számukra, hűek voltak, de megvolt bennük az a ravaszság és „ideológiai rugalmasság", hogy ez a „hűség" nem sugárzott róluk, így a kommunizmus iránt komoly fenntartásokkal viseltető körökkel is képesek voltak bizalmas kapcsolatot építeni. Vajda Miklós, huszonöt évig Boldizsár munkatársa, így jellemezte egykori főnökét, amely jellemzés Szántóra és Beöthyre is illett: „Semmilyen értelemben nem volt nagy ember, de fontos és jelentékeny tudott lenni. [...] A közélet, a politika, a kulturális terep legszínesebb, minden hájjal megkent figurája volt, nagy formátumú, sokoldalú tehetség egy pitiáner ek által uralt porondon, emblematikus jelenség egy hazugságra épített rendszerben, annak valahány megvalósult változatában."[77]

A Világszövetség munkájának kiterjedtségéről szemléletes képet ad egy 1964-es állambiztonsági jelentés, amely szerint a szervezet 70 ezer egyéni címre

74 Szántó Miklós (1916–2015), a Magyar Tudományos Akadémia szociológiai doktora. A Rákosi-rendszerben szakszervezeti vezető, majd a megyei tanácson pártmunkás. 1955-től filozófiai aspiráns a Lenin-intézetben. 1956-ban részt vett a Köztársaság téri pártház védelmében. 1960-tól 1985-ig a Magyar Hírek főszerkesztője, az „anyanyelvi mozgalom" kezdeményezője.

75 Boldizsár Iván (1912–1988), részt vett a *Nyugat* harmadik nemzedéke lapalapítási próbálkozásaiban, a népi mozgalomhoz kapcsolódóan szociográfiai írásai jelentek meg, harcolt a Don-kanyarban, majd részt vett az ellenállásban. A háború után a Nemzeti Parasztpárthoz csatlakozott, de bizalmi szálak fűzték a kommunista párthoz. 1947-től külügyi államtitkár, 1949-től a *Magyar Nemzet* újságírója, 1951-től 1955-ig szerkesztője. 1960-tól 1968-ig a *New Hungarian Quarterly* főszerkesztője. 1970-ben a Magyar Pen Club elnöke volt, 1972-től az Országos Béketanács elnökhelyettese, a Gábor Dénes részvételével működő Római Klub magyar delegáltja. 1984-től a Nemzetközi Pen Club elnöke. 1986-tól 1988-ig országgyűlési képviselő.

76 Szabó 2009, 205.

77 Vajda 2014, 1036.

juttatja el a *Magyar Hírek* folyóiratot, 10 ezer személlyel áll levelezésben, 1963-ban 40 ezer magyar hazalátogatását segítette, akik közül kétezerrel személyes kapcsolatot is létesített.[78]

Az 1957-es strukturális átszervezés részét jelentette ugyanakkor – és ez az MVSZ szerepét és jellegét alapjaiban határozta meg –, hogy a Szövetséget a magyar titkosszolgálat fedőszervévé formálták. A Magyarok Világszövetségét „teljesen a hírszerzés fedőszervévé kell tenni, a hírszerzés vezetője által kidolgozott terv alapján"[79] – hangzik az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottságának 1957. április 12-i határozata. „A párthatározat a BM részére nagy lehetőségeket biztosított. A Magyarok Világszövetsége úgy hírszerzési, mint kémelhárítási vonalon többirányú fedési lehetőséget és operatív bázist nyújt, amennyiben az itt végzett munkát helyesen szervezzük meg"[80] – olvasható az állambiztonsági összefoglalóban. Ez az összefonódás egyben azt is jelentette, hogy aki kapcsolatba lépett a Magyarok Világszövetségével, az – anélkül, hogy tudott volna róla – a magyar állambiztonsággal is kapcsolatba került.

A Világszövetség a tevékenységét folyamatosan összehangolta a magyar titkosszolgálatokkal. Az együttműködés hatékonyságát, a Szövetség állambiztonság céljaira történő felhasználhatóságát rendszeresen elemezték, és ezekhez a célokhoz igazították a szervezet belső működését. Az MVSZ a munkája során készült adatbázisokat, a személyekről, eseményekről, szervezetekről szerzett információkat mind átadta a belügyi szerveknek, és ő maga is építhetett az állambiztonsági úton szerzett ismeretanyagra. A *Magyarok Világszövetsége felhasználása ügyében* címmel benyújtott 1965-ös állambiztonsági jelentés betekintést ad e szerepkör gyakorlati működésébe. A bevezető sorok kiemelik az MVSZ-nek mint fedőszervnek a kiváló adottságait, vagyis annak „a fontos elvnek az érvényesülését",[81] hogy a Szövetség munkatársai a szervezet jellegéből adódóan úgy végezhetik a feladataikat, hogy „nem kerülhetnek abba a »gyanúba«, hogy valamely állami, különösen Belügyi szerv ellenőrzése alatt állnak, vagy éppen ezek egyikének, másikának feladatokat végeznek."[82] Majd a jelentés több oldalon keresztül taglalja a Szövetség felhasználhatóságát az állambiztonsági munkában.

78 ÁBTL 3.1.5. O-13148. Jelentés, Budapest, 1964. október 15. 211.

79 TÓTH 2011

80 ÁBTL 3.1.5. O-13148. Javaslat a „Magyarok Világszövetsége" felhasználására fedőszervként. Budapest, 1957. november 26. aláírás: Gécsei Kálmán rny. őrgy., Nagy László rny. szds. 31.

81 ÁBTL 3.1.5. O-13148. Jelentés, Budapest, 1965. február 4. Gergely László r. őrgy. alosztályvezető, Szaton Rudolf r. fhdgy. 292.

82 Uo.

Az elemzés külön hangsúlyozza az MVSZ adatbázisában lévő 70 ezer egyéni cím és 10–15 ezer levélváltás állambiztonsági értékét: „Ezt felhasználhatjuk [...] az emigráns szervek belső élete, felszínen mozgó és bennünket érdeklő vezetők tanulmányozására, irányított levelezés kialakítására és társadalmi, gazdasági, politikai adatok megszerzésére. [...] Tanulmányozhatjuk a disszidensek – különösen odakint vezető tevékenységet kifejtő személyek – itthoni hozzátartozóit, esetleges beszervezésekre, másrészt egyes személyek hazahívásának kombinációjához. [...] Az operatív szempontból fontosabb személyekkel különösebb feltűnés nélkül kapcsolatba tudunk kerülni."[83]

Hogy Gábor Déneshez egy lépéssel közelebb kerüljünk, álljon itt egy idézet abból a jelentésből, amit a Magyarok Világszövetsége 1960-ban az Angliában élő magyar emigráció helyzetéről készített az állambiztonság számára.[84] „Szükségesnek tartom, hogy a levelezés alakulásáról részletes tájékoztatást adjak, mivel ez lényegileg munkánk alapját képezi. [...] 1960 3. negyedében 300 aktív levelezőnk van. [...] Megállapíthatjuk, hogy a levelezők egy része a tőlünk kapott leveleket vagy azok egy részét ismerőseinek megmutatja, ezekkel érvelnek, igyekeznek azt minél nagyobb körben terjeszteni. [...] A levelezésből azt is meg lehet állapítani, hogy nagyrészük sajnos még mindig csak akkor fordul hozzánk, csak addig tart velünk kapcsolatot míg itthoni elintézetlen ügyeit meg nem oldjuk [...]. Mi viszont szeretnénk, ha továbbra is levelezőnk maradna és lényegében a magyar ügy propagandistájává tennénk. [aláhúzás az eredeti szövegben – Sz. N.]"[85] Majd a „Gyakoribb levelezők, akikkel a jövőben szükségesnek tartom, hogy fokozatosabban foglalkozzunk" – megnevezésű listában ott találjuk „Dr. Dénes Gábor, akadémikus" nevét.[86] A levelezőpartnere pedig nem volt más, mint Beöthy Ottó főtitkár, akinek személyes érintettségéről sokat elárul „90-es őrgy."-ként aláíró „SZT"-tiszt feljegyzése: „Beöthy Ottó főtitkár évek óta hivatalos kapcsolatot tart a területért felelős nyílt állományú tisztünkkel, szívesen ad meg minden segítséget és esetenként maga is jelez egyes, számára gyanús jelenségeket."[87]

83 Uo. 292–293.

84 ÁBTL 3.2.5. O-8-002/3. Területi beszámoló az Angliában élő magyar emigráció helyzetéről. 1960. november 17. I. 106/1–12.

85 Uo. I. 106/7–8.

86 Uo. I. 106/9.

87 ÁBTL 3.1.5. O-13148. Jelentés, Budapest, 1964. október 15. 215.

„Operatív szempontból hasznos" – Gábor Dénes és Beöthy Ottó levelezése[88]

Gábor Dénes – ahogy az a már idézett jelentésből tudható – mint „operatív szempontból hasznos kapcsolat" 1959 májusában került fel az angol követség fedésében működő rezidentúra listájára.[89] Beöthy Ottó 1960. február 22-én írta meg első levelét gyermekkori ismerősének, az azóta világhíressé lett professzornak: „Mélyen tisztelt Professzor Úr! Engedje meg, hogy minden előzmény nélkül is arról értesítsem, hogy bátor voltam tiszteletem jeléül megküldeni Önnek az Új Magyar Lexikon minap megjelent első kötetét abban a reményben, hogy szívesen fogadja azt, mint a szülőföld művelésének egy újabb jelét. Ne vegye rossz néven, ha megemlítem, hogy annál is szívesebben írom ezt a levelet Önnek ismeretlenként, mert szívesen emlékszem vissza a Falk Miksa utcai kis szobára, ahol az Ön és Gyuri öccse szerkesztette Röntgenkészülék csodálója voltam (mint Bandi pajtása). Így hát nem csupán a Royal Society tudós tagjához, hanem »Gábor Bertalan bácsi és Ady néni« fiához is intézem soraimat, az évtizedek távolából. Ha Professzor Úr szaktudománya területén, vagy bárminő itthoni ügye tekintetében szolgálatára lehet a Magyarok Világszövetsége, mindenkor szívesen állunk rendelkezésére. Tisztelettel: Beöthy Ottó főtitkár."[90]

A levél Gábor Dénes lelkébe talált, egy héten belül, február 29-án „Kedves Otti! Ez aztán a meglepetés!" – felütéssel meg is írta a választ. Gábor nem győzi köszönni a könyvküldeményt: „Nagy büszkeséggel nézegetem ezt a szép kötetet,[91] amelyet mindjárt odatettem az Encyclopedia Britannicám mellé, hogy jó szomszédságban legyen. Nem kis dolog bizony egy ilyen gyönyörű lexikont

[88] Gábor Dénes és Beöthy Ottó levelezésének egy része megtalálható a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában (MTAK) az alábbi jelzet alatt: Ms. 5468/244. 245–287. Gábor András, Gábor Dénes – Magyarok Világszövetsége. A gyűjtemény 42 darab levelet tartalmaz 1960. február 22. és 1969. augusztus 13-a között, amelyből egy Gábor András és Beöthy, egy pedig Gábor felesége és Beöthy levélváltása. A levelek nagyobb részt magyarul, kisebb részt angolul íródtak. (Gábor az angolt akkor használta, ha a levelet diktálta, vagy rohanva kellett fogalmaznia.) A levélváltás egy részének fotómásolata megtalálható: ÁBTL 3.2.4. K-464. 19. sz. boríték

[89] ÁBTL 3.2.5. O-8-076/2. A loyális emigráció feltérképezése, London, 1959. június 3. II. 21.

[90] Beöthy Ottó levele Gábor Déneshez. 1960. február 22. MTAK Ms. 5468/244. 245. Beöthy és Gábor levelezéséről és a Magyarok Világszövetségével való kapcsolatról lásd még CZIGÁNY 2014, 1227–1237.

[91] New Hungarian Lexicon

kihoznia egy kis országnak, amelyet az Isten minden csapása ért." Érezhetően meghatották a felelevenedett régi emlékek: „Emlékszem, persze én is reád egy kicsit, nemcsak Bandi.[92] [...] Megható, hogy Te még emlékszel a mi kis műhely-laboratóriumunkra! De szép is volt fizikával játszadozni szegény Gyuri öcsémmel! [...] Édesanyám is, akiről Te ilyen kedvesen emlékszel meg, nagyon örült, mikor telefonon elmondtam neki a nagy meglepetést." Már az első levélváltásban megkezdődik kettőjük levelezésének egyik fő témája, a modern világ kérdéseiről szóló filozófiai diskurzus, ahol a hegeliánus-lukácsista Beöthy, aki Lukács György *A társadalmi lét ontológiájáról* című munkáját is sajtó alá rendezte, képzett partnernek bizonyult. Gábor válaszleveléhez csatolta egyik nyilvános előadásának[93] leiratát: „Ebben végre megengedhettem magamnak, amit mérnökök csaknem soha és fizikusok is csak ritkán engedhetnek meg maguknak, hogy otthagytam kissé a kaptafát és beszéltem egy kicsit a világnézetemről is." Majd zárásképpen – feltehetően Beöthy Ottó nagy örömére – felmerül a hazautazás gondolata is: „Pesten most már 22 éve nem jártam, de most már nem tart soká, amig egyszer mégis odalátogatok. De Te talán kijössz ide azelőtt is? Szeretettel üdvözöl, Dénes" [94]

Ezzel el is kezdődött Gábor Dénes körül az a kettős játék, ami a kádári kultúrpolitikát mélyen jellemezte. Sűrű rendszerességgel érkeztek Londonba a folyóiratokkal és könyvekkel teli csomagküldemények, Gábor nem győzi köszönetét kifejezni. „Már régen készülök írni, hogy megköszönjem azt a rengeteg könyvet, amely a szívességedből a házamba zúdul"[95] – „Szétveti a szoba falát a sok könyv"[96] – „You are really are too kind! There is no end of presents"[97] Gábor, mint írja „gyermekkori kedélyemnek megfelelően,"[98] a sci-fi irodalom kedvelője

92 Gábor Dénes testvére, András is felvette a kapcsolatot Beöthy Ottóval, és kettőjük között is személyes levelezés kezdődött. Gábor András első levelét, közvetlenül a bátyjának küldött első levél híre után, 1960. március 12-én írta, Beöthy Andrásnak címzett első levele március 17-i, a leveleik keresztezték egymást. Az első ajándékküldemény öt csomagban 12 kötet könyv. Gábor András bátyjával ellentétben több személlyel is intenzív levelezést folytatott Magyarországon, leveleit 1958 augusztusától „K" (levél)-ellenőrzés alá vonták. A levelek fotómásolatát lásd ÁBTL 3.2.4. K-464. Gábor Dénes.

93 Ennek az előadásnak a bővítéséből született 1963-ban megjelent híres könyve, a *Találjuk fel a jövőt!*

94 Gábor Dénes levele Beöthy Ottóhoz, 1960. február 29. MTAK Ms. 5468/244. 246.

95 Gábor Dénes levele Beöthy Ottóhoz, 1965. január 7. MTAK Ms. 5468/244. 278.

96 Gábor Dénes levele Beöthy Ottóhoz, 1967. január 10. MTAK Ms. 5468/244. 283.

97 Gábor Dénes levele Beöthy Ottóhoz, 1962. január 3. MTAK Ms. 5468/244. 263.

98 Gábor Dénes levele Beöthy Ottóhoz, 1967. január 10. MTAK Ms. 5468/244. 283.

volt. Beöthy orosz science-fiction könyveket szerzett be számára, folyóiratlistájára felkerült az *Universum* című, fiataloknak szóló természettudományos folyóirat, az irodalmi érdeklődéséhez igazítottan verseskötéteket („József Attila csudaszép verse »A Dunánál« amelyet nem ismertem, valósággal megidegzett!,"[99] „I particularly enjoyed Gyula Illyés sketch »The Switchover«"[100]), regényeket, visszaemlékezéseket, honvágyát erősítendő Magyarországról albumokat kapott. Különösen erősen hatottak rá személyes ismerőseinek munkái, Vezér Erzsébet Ady Endréről szóló könyve, Bálint György, Szerb Antal művei. „Nagy meghatódottsággal olvastam el szegény Bálint György két kötetét.[101] Bandi öcsém ismerte. Legjobban fáj nekem, hogy Szerb Tóni nincs többé. Gyerekkorunkban barátok voltunk, azután kétfelé vitt az utunk, mert egy fiatal mérnök nagyon másféle teremtmény ám mint egy fiatal író és irodalomtörténész, de most, hogy kissé megöregedtem és egyre erősebb bennem a hajlam, hogy túllépjem a szakmám határait, úgy érzem, ismét nagyon jó intim barátok lennénk."[102]

Beöthy mindemellett számos apró szívességben segít, külön kérésre kapormagot és petrezselyempalántát juttat ki, mert az a magyar húsleveshez nélkülözhetetlen, magánleveleket visz-hoz, szakkönyveket szerez be. Kettőjük egyre bizalmasabb hangvételű levelezésében eközben szóba kerülnek a barátok, kinti magyarok, a tudományos világ ügyes-bajos dolgai és világnézeti kérdések. Az állambiztonság számára csupa értékes információ. És ezek az információk el is jutottak a szervekhez, a baráti levelezés fotómásolatát Gábor Dénes állambiztonsági dossziéjában gyűjtötték, és egész levélrészletek tűnnek fel az állambiztonság különböző jelentéseiben.[103]

Az első válaszlevélhez csatolt filozófiai értekezés egy külön vonalat indított el a Gábor Déneshez való közelebb jutáshoz. Az írás nyomán kialakuló diskurzus segített felmérni Gábor gondolkodását, kritikáját a nyugati világról, gondolatait az ideális társadalomról. Amikor Gábor Dénesben vonzó képet igyekeztek kialakítani a magyarországi kommunista rendszerről, akkor egy olyan „Patyomkin" világot építettek a számára, amit személyesen rá szabtak, elemeit a gondosan kipuhatolt elvárásaihoz igazították. Gábor a századforduló polgári

99 Gábor Dénes levele Beöthy Ottóhoz, 1961. január 21. MTAK Ms. 5468/244. 251.

100 Gábor Dénes levele Beöthy Ottóhoz, 1961. december 17. MTAK Ms. 5468/244. 260.

101 A két kötet: BÁLINT 1961.

102 Gábor Dénes levele Beöthy Ottóhoz, 1961. augusztus 8. MTAK Ms. 5468/244. 255.

103 ÁBTL 3.2.4. K-464. 19. sz. boríték, a levelezésből részleteket lásd például ÁBTL 3.2.3. Mt-771/4. Tájékoztató jelentés a „Látóhatár" legújabb számával kapcsolatos visszhangról. Budapest, 1963. február 21. 92.

világára visszagondolva kiemeli a tudomány és művészet összehangoltságának fontosságát: „olyan közel került egymáshoz a »két kultúra«, mint talán sehol a világon. Egyaránt imádtuk a nyugati tudományt és a nyugati irodalmat, művészetet és a magyar mérnök sohasem volt olyan bornírt szakember, mint például a német. Hogy van ez mostanában? [...] Specializálnak-e most tudományra a középiskolákban (mint sajnos nyugaton!) vagy megmaradt-e még az a remek magyar középiskola, amelynek aligha volt párja a világon? [...] Ha igen, akkor túl nagy, feleslegesen nagy árat fizetnek majd ezek az országok a technikai fejlődésért. [...] Lehet, hogy amit én írok hihetetlen vagy talán érthetetlen azoknak, akik még mindig azon dolgoznak, hogy a zselléreket kiszabadítsák a régi állati sorukból, de itt Nyugaton egyre többen kezdik látni azt a nagy kiábrándulást, amelyet a megvadult technika hoz magával. [...] Ma még talán az a probléma, hogy több feltaláló kell, holnap már több Mozart kell, hogy egy kis értelmet adjon az életünknek."[104]

1962-es hazautazását már annak jegyében készítették elő, hogy minél több pozitív élmény érje az írásaiban oly sokat emlegetett kultúra társadalmi beágyazottságáról, a mindennapi életben a tudomány és a művészetek összehangoltságáról. Gábor Dénest nyolcnapos magyarországi tartózkodása alatt Boldizsár Iván, Szántó Miklós, Beöthy Ottó, a Magyarok Világszövetségének tehetséges triója[105] és az akadémia emberei kézről kézre adták, és szája íze szerinti képet festettek a mindennapokról. Az elkápráztatás Gábor Dénes levelének tanúsága szerint sikerült: „A hazai zarándoklat huszonnégy évi távollét után teljes sikerrel járt. [...] Őszintén mondhatom, hogy nagyon imponált a munkátok. Különösen imponált a tudomány és művészetek prioritása egy (nyugati szemmel nézve) még nagyon szegény országban. [...] Kételyeim vannak, hogy mindenkiben megfogan-e a kultúra szeretete? Nagyszerű lenne, ha sikerülne. Amerikában most az emberek ca. 40%-a megy középiskolán vagy egyetemen át, de bizony nem nagyon fog rajtuk a kultúra. Majd meglátjuk, hogy mit tud tenni egy egészen más ideológia, amelynek nemcsak a pénz és a jólét az istene."[106]

A pozitív benyomásairól nem csak Beöthynek írt köszönőlevélben számolt be, Szántó Miklósnak egy hosszú interjút is adott a *Magyar Hírek*ben, ahol vég-

104 Gábor Dénes levele Beöthy Ottóhoz, 1960. december 17. MTAK Ms. 5468/244. 249.

105 „I need not tell you that Ivan Boldizsár made a colossal impression on me..." Gábor Dénes levele Beöthy Ottóhoz. 1961. december 14. MTAK Ms. 5468/244. 260. „Kár, hogy nem volt több időm Szántóval beszélni, nagyon tetszett nekem, Boldizsár Ivánnal is jó volt." Gábor Dénes levele Beöthy Ottóhoz, 1962. október 4. MTAK Ms. 5468/244. 265.

106 Gábor Dénes levele Beöthy Ottóhoz, 1962. október 4. MTAK Ms. 5468/244. 265.

telen izgalmasnak és újszerűnek nevezi a nagyszabású népnevelést, a kiterjesztett oktatást és a klasszikus kultúra elérhetőségének látványos megnövekedését. „A múlt rendszer [...] félt a saját értelmiségétől. Ezzel szemben mit tesz az új Magyarország? Hatalmas tömegeket, a nép széles rétegeit neveli értelmiséggé. [...] Önöknél az egész nép tanul."[107]

Idővel azonban Gábor Dénes is elbizonytalanodott. 1962-től kétévente utazott Magyarországra, de mind határozottabban zárkózott el az olyan nyilvános megnyilatkozásoktól, amelyek egy propagandisztikus országkép építéséhez alkalmasak lehettek. Egyre több benyomást szerzett a rendszer valódi arculatáról, és ebben megvilágosító hatású tapasztalat lehetett számára a saját könyve körüli huzavona.[108] Esszéje időközben *Találjuk fel a jövőt!* (Inventing the Future) címen könyvvé terebélyesedett, aminek a kéziratos változatát még az első, angol kiadás előtt elküldte Beöthy Ottónak és Boldizsár Ivánnak, hogy segítsenek az otthoni megjelentetésben. A válaszok azonban kitérőek voltak, és a bizonytalan hitegetéseken túl érzékelhetően ódzkodtak a magyarországi kiadástól, pedig Gábor még az érzékeny részek törlésének lehetőségét is felvetette. Hamar belátta azonban, hogy könyve, amely Nyugat-kritikájában nem marxista alapokon áll, a keleti világgal szemben pedig nem rejti véka alá fenntartásait, a kommunista rendszer premisszáival nem összeegyeztethető.[109] Gábor Dénes jó barátságot ápolt az 1956 után Londonba emigrált Faludy Györggyel. Faludy Recsken rabtársa volt Beöthy Ottónak, és nagyon rossz véleménnyel volt róla, besúgónak tartotta. Nem kizárt, hogy Faludy, aki ezt a meggyőződését nem titkolta, s a rendszerváltást követően Beöthy szerepét a nyilvánosság előtt is feltárta, azt Gáborral is megosztotta.[110] Mindenesetre Beöthy és Gábor levelezése egyre

107 SZÁNTÓ 1962, 4.

108 CZIGÁNY 2014, 1229–1234.

109 Egy részlet a *Találjuk fel a jövőt!* című könyvből, amely gondot jelentett a magyarországi kommunista rendszer érzékenysége számára: „A technológia oktatása és az iparosodás töretlenül ment végbe a Szovjetunióban az ellenforradalmak végét követően [...] Ám ezzel a csodálatos fejlődéssel párhuzamosan egy belső háború is zajlott. [...] A tisztogatások, a titkosrendőrség rettenetes praktikái, a »hajnali kopogtatások« az ajtón, a munkatáborok, amelyek haláltáborok voltak kevés kivétellel minden bekerült számára – tudjuk, hogy mindezek felesleges áldozatok voltak. Ezeknek nagy része Sztálin egyéni karaktereből, az orosz forradalmárok gyűlöletének örökségéből, illetve a cári Oroszországból hagyományozott félelemből és bizalmatlanságból eredhetett. Úgy tűnik azonban, hogy volt ott valami mélyebb és általánosabb. Van az emberben egy mélyen gyökerező hit, hogy a nagy célokat csak nagy áldozatokkal érhetjük el." Idézi CZIGÁNY 2014, 1231. A könyv 2001-ben jelent meg Magyarországon.

110 FALUDY 1993, II.

inkább megritkult és formálissá vált, majd 1968-ban – amikor Gábor nyugdíjba vonult, Beöthy pedig távozott a főtitkári székből – meg is szakadt.

Kapcsolattartás „az angol szokásnak megfelelően társadalmi, baráti, családi vonalon" – A londoni magyar rezidentúra

A magyar titkosszolgálatok az emigráció megkörnyékezésére nem csak a tudományos-kulturális intézményekre épített közvetett utat használták, saját apparátusukon és rezidentúrájukon keresztül is dolgoztak. De ezen a vonalon is szükséges volt az 1956 után megváltozott emigrációs politika igényeihez igazítottan kidolgozni a munkamódszert. A lojális emigrációra szabott új irányelvek, amelyek 1959–1960-ra körvonalazódtak, erősen összecsengenek a Magyarok Világszövetségében is tapasztalható kapcsolatépítési logikával. Korábban – egy 1959-es összefoglaló jelentés megállapítása szerint – a lojális emigráció körében folytatott állambiztonsági munka nem volt „tervszerű és céltudatos".[111] Ezért első lépésként szükséges volt egy széles körű adatbázis összeállítása, és befolyásosságuk szerint az egyes személyek kategorizálása. A jelentés megfogalmazása szerint: „A fő feladat, hogy a rezidentúra valamennyi tagja és minden titkos munkatárs tegyen szert személyes kapcsolatokra a loyalis emigrációban lévő érdekesebb személyek között."[112] Az érdekesebb személyek pedig: „a régi emigráns magyar tudósok, egyetemi tanárok, mérnökök, írók, szobrászok, és zeneművészek".[113] A kapcsolatfelvételt „követségi fedéssel" kell kezdeményezni, mert, ahogy a jelentés fogalmaz, „az elhárítás munkáját nagymértékben dezorganizálja".[114] A követségen különböző ürüggyel tartott kisebb-nagyobb fogadások, rendezvények teremtenek erre jó lehetőséget.[115] Az állambiztonság munkatársai között személyre szabottan fel kell osztani a meghívottak közül a kiszemelt személyeket, akik felé – „a távlati terveknek megfelelően"[116] – meg

111 ÁBTL 3.2.5. O-8-076/2. Jelentés a loyális emigráció tárgyában. Budapest, 1959. november 6., aláírás: Bakos. I. 32.

112 Uo.

113 Uo.

114 Uo. I. 33.

115 „Ezeket a rendezvényeket és összejöveteleket színessé és vonzóvá kell tenni a magyarok számára. Össze kell kötni, magyar filmek vetítésével, [...] magyar zenei műsorokkal" – írja a jelentés. ÁBTL 3.2.5. O-8-076/2. Jelentés a loyális emigráció tárgyában. Budapest, 1959. november 6.. aláírás: Bakos. 34.

116 Uo. I. 33.

kell kezdeni a „baráti" közeledést. A bizalmasabb viszonyt és ismétlődő találkozásokat azonban már a követségen kívül kellett megteremteni, nehogy az angol elhárítás számára gyanút keltsen az intenzív kapcsolat a magyar külügyi vonallal. „A rezidentúra beosztottjai és a titkos munkatársak igyekezzenek jó viszonyt kiépíteni és még a fogadás során valamilyen programot lekötni a további érintkezés fenntartása érdekében. Arra kell törekedni, hogy a további kapcsolattartást azonnal a követségen kívülre vigyük és annak nem hivatalos, baráti vagy családi összejövetelek látszatát kölcsönözzük"[117] – írja a munkaterv. „Az angol szokásnak megfelelően társadalmi, baráti, családi vonalon [...] esetenként el kell velük menni kirándulni, vagy kulturális rendezvényekre. [...] A diplomata beosztásban lévő rezidentúra tagok és titkosmunkatársak esetenként rendezzenek kisebb coctail-partykat lakásukon is"[118] – hangzik a kapcsolattartásra vonatkozó konkrét javaslat. A követségen kívüli rendszeres találkozási lehetőségként felmerült a később meg is valósuló terv a Bartók Béla-kör szervezéséről, „amely lényegében egy értelmiségi klub szerepét töltené be, régi lojális emigránsok számára. [...] Ha a klub létrejön és funkcionál, ez kiváló kutatási lehetőségeket jelent a rezidentúra számára, értelmiségi kategóriában."[119]

Gábor Déneshez a közeledés a fent vázolt forgatókönyv szerint zajlott. Miután 1959-ben felkerült az „érdekes személyek" listájára,[120] a közvetlen kapcsolat kiépítésének feladatát „Erdei" elvtárs[121] kapta, a munka részleteit „Széplaki elvtárs"[122]-sal, vagyis a londoni követség tudományos-műszaki attaséjával, dr. Kőszegi Miklóssal egyeztette. A „Központ" Budapesten megkezdte Gábor Dénes személyére az adatgyűjtést. Magyarországi leveleit K-ellenőrzés alá vonták,[123]

117 ÁBTL 3.2.5. O-8-076/2. Jelentés a loyális emigráció tárgyában. Budapest, 1959. november 6., aláírás: Bakos. 34.

118 Uo. I. 35.

119 Uo. I. 34.

120 ÁBTL 3.2.5. O-8-076/2. A loyális emigráció feltérképezése. London, 1959. június 3. II. 21.

121 „Erdei" a londoni rezidentúra tudományos hírszerzés területén dolgozó tagja. Személye beazonosítatlan.

122 „Széplaki" – dr. Kőszegi Miklós: 1957-től a Politikai Nyomozó Osztály hivatásos állományának tagja, 1958-tól a londoni követség tudományos-műszaki attaséja, 1974-től ideiglenes ügyvivő Tokióban.

123 „Gábor Dénesnek Magyarországon alig van levelezőkapcsolata. A »K« ellenőrzés során eddig még csak két alkalommal ellenőriztük anyagát. Az egyik Szemere Samu volt tanára, akiről az 1959 őszén a magyarországi matematikus kollokviumon járt Vermes Pál matematikustól szerzett tudomást. A másik Richtmann Erzsébet régi baráti kapcsolat." ÁBTL 3.2.4. K-464. Andre Gábor Nottingham-i lakos levelezése. Budapest, 1959. november 25. aláírás: Hidegkuti Gábor r. őrgy., Kórusz Gyula r. őrgy. 6-8.

levelezőpartnereiről környezettanulmányt készítettek, ismeretségi körét felmérték aszerint, hogy ki lehet alkalmas ügynöki beszervezésre. A magyarországi munkát azonban nagyban nehezítette, hogy Gábornak alig volt már személyes kapcsolata az otthon maradottakkal. De azért minden létező magántermészetű és szakmai információt igyekeztek róla összegyűjteni, hogy megküldjék Londonnak a megfelelő felkészüléshez.

Mindeközben „Erdeinek" 1960 végén sikerült elérnie, hogy a Gábor lakásán rendezett fogadásra mint a követség tudományos munkatársa meghívást kapjon, de ott a személyes beszélgetésre nem adódott alkalom. Erre csak jó pár héttel később, 1961. január 20-án került sor: „Minden előzetes bejelentés nélkül a délelőtti órákban benyitottam Gábor professzor szobájába. [...] Gábor barátságosan fogadott [...] Emlékezett, hogy a lakásán rendezett party-n találkoztunk. Meghívott az egyetem tanári karának fenntartott kávézójába egy délutáni teára, ahol hosszasan elbeszélgettünk"[124] – írja jelentésében „Erdei". Miután elbeszélgettek az elektronika lehetséges fejlesztési irányairól, Gábor amerikai útjáról, ottani magyar barátairól és arról, hogy hogyan látja, érdemes-e kezdeményezni Szilárd Leó („Gábor jó ötletnek tartotta") és Teller Ede hazahívását, („lebeszélt az ő meghívásáról"), „Erdei" felvetette, hogy a magyar állam szívesen látná vendégül az április elején induló közvetlen Budapest–London légi járat első repülőgépén. Gábor, aki a hazautazás gondolatával már egy ideje foglalkozott, és ezt Beöthy leveléből az állambiztonság is pontosan tudta, az ajánlatot csak az amerikai útja miatt nem fogadta el, de örömmel vette a nagykövet vacsorameghívását a követségre. „1961. február 27-én a követségen vacsorán láttuk vendégül Gábor Dénes professzort és feleségét, Blackett[125] Nobel-díjas fizikust és feleségét, valamint Nagy Lajos régen Angliában élő közgazdászt, aki egyébként Jókai Mór sógora"[126] – számolt be a vacsoráról „Erdei".

Gábor Dénesről az állambiztonsági jelentések innentől kezdve társadalmi kapcsolatként beszéltek. Ekkor kapta célszemélyként a „Carter" fedőnevet, és „Erdei" a személyére szabott munkaterv szerint építette vele a kapcsolatot, ahol a feladat elsősorban politikai és tudományos információk gyűjtése, méghozzá – az

124 ÁBTL 3.2.4. K-2191/70. Jelentés, Gábor Dénes professzor meglátogatása. London, 1961. február 2. aláírás: Erdei. 63.

125 Patrick Blackett 1948-ban kapta meg a Nobel-díjat a magfizika területén végzett kutatásaiért. Az 1940-es évektől kiállt a baloldali mozgalmak mellett, 1960-ban a Magyar Tudományos Akadémia meghívására járt Magyarországon.

126 ÁBTL 3.2.4. K-2191/70. Jelentés, Gábor Dénes professzor. London, 1961. április 6. aláírás: Erdei. 66–67.

állambiztonság szóhasználata szerint – sötétben, vagyis úgy, hogy Gábor Dénes az állambiztonsági háttérről ne szerezzen tudomást. A munkaterv – a fent vázolt lojális emigrációhoz szabott protokollnak megfelelően – azt is előírta, hogy e vacsorát követően „Cartert és feleségét a követségi rendezvényektől fokozatosan távol kell tartani."[127] „Erdei" tehát törekedett magánjellegű, családi irányba terelni a kapcsolattartást. Így Gábor felesége, akin át a „családi összejövetelekhez" vezetett az út, különös figyelemben részesült. A Világszövetség Gáborné számára külön könyvcsomagot állított össze Beöthy kedves kísérőlevelével.[128] „Erdei" már a követségi vacsora során a bizalmába férkőzött, és az egész vacsoratársaság számára még egy baráti meghívást is sikerült kieszközölnie Gáborék otthonába. Gábor Dénes amerikai távolléte alatt is kereste a feleséget telefonon („természetesen nyilvános, utcai telefonfülkéből telefonáltam"[129]), egészségi állapota felől érdeklődött és férje távollétében is fogadásokra hívta. Az ÁBTL-ben fellelhető anyagok alapján azonban ezeknek a bizalmas közeledési próbálkozásoknak nem lett foganatja. Gábor Dénes „Erdeivel" mint a követség emberével ugyan évekig kapcsolatban állt, de igyekezett minél inkább távolságot tartani és viszonyukat formalizálni. Sokat elárul a követség munkatársairól alkotott véleményéről egy ügynökjelentés: „Kodály Zoltán tiszteletére rendezett fogadáson találkoztam [Ignotus Pállal]. [...] Csatlakozott hozzánk Gábor Dénes professzor. [...] Gábor prof. azt hitte, hogy én is disszidens vagyok és bekapcsolódva a beszélgetésbe igen ellenséges és gúnyos megjegyzéseket tett. Ignotus egyik kijelentésére, hogy több kommunistával beszélt otthon, Gábor megkérdezte egyáltalán vannak olyanok otthon? Akik kommunisták azokat kiküldik a követségre."[130]

[127] ÁBTL 3.2.4. K-2191/70. Carter ügye. Budapest, 1961. április 21. Szántó. 68.

[128] „Dear Mrs Gábor! I am looking forward with great expectations to the materialization of your housband's plans to visit next year this small native country of his [...] At the same time I strongly suspect that knowing the Gabor brothers must have given you a rather slanted conception of the merits, the customs, and the beauty of Hungary. Pray believe me: the actual facts are different. Your samples are far above the average – indeed al we can strive for is to attain, some day, a fair to middling level. With a view towards correcting an unsuspecting wife's breaking on so important topic. I took the liberty to mail to you under separate cover some little booklets on Hungary, in what is supposed to be intelligible English. Hoping to have appreciable raised your curiosity concerning these Strange Parts of the Jungle may I request your kindness in remembering me to your husband?" Beöthy Ottó levele Gábor Dénes feleségéhez, dátum nélkül. MTAK Ms. 5468/244. 256.

[129] ÁBTL 3.2.4. K-2191/70. Jelentés, Gábor Dénes professzor. London, 1961. április 6. aláírás: Erdei. 67.

[130] ÁBTL 3.2.3. Mt-196/1. Jelentés, Ignotus Pál. London, 1965. június 26. 65. A jelentés értékelésénél olvasható megjegyzés: „Javaslom, hogy a jelentést lássa Széplaki elvtárs is, akinek

Egy ügynök, egy ügynökjelölt és a régi munkatárs – Próbálkozás ügynöki vonalon

Zerkovitz Béla, Gábor Dénes másod-unokatestvére, az IKARUS-gyár főmérnöke, 1956-ban a forradalmi bizottmány tagjaként bekapcsolódott a forradalomba. „Hangadó és irányadó szerepet töltött be a gyár munkástanácsában [...] Bigott vallásos. [...] Átlagon felüli szakmai és általános műveltséggel rendelkezik."[131] – olvasható környezettanulmányában. A forradalomban vállalt szerepe miatt az IKARUS-tól elbocsátották és 1957 májusában őrizetbe vették, egy nap múlva azonban szabadlábra helyezték.[132] 1957-es letartóztatását követően „Koppány László" fedőnéven beszervezték „ipari szabotázselhárítás vonalra", hogy új munkahelye, a Ganz Mávag belső életéről jelentsen. „Beszervezéséhez felhasználták az ellenforradalom alatti kijelentéseit, amelyekért előállították"[133] – állapítja meg az ügynöki minősítése. A szervek ekkor még nem tudtak Gábor Déneshez fűződő rokoni kapcsolatairól. 1959 augusztusában azonban egy angliai szakmai kiküldetés során felkereste régen látott unokatestvérét, és miután útjának minden részletéről be kellett számolnia, az állambiztonság tudomást szerzett e családi háttérről. Innentől „operatív szempontból figyelembe veendő kapcsolatai"[134] közé felkerült Gábor Dénes is. Zerkovitz Béla azonban érdemi információt nem szolgáltatott professzor rokonáról. A beszélgetéseikből általánosságokat, régi emlékeket idézett fel és hangsúlyozta: „Kizárólag családi témákról volt szó."[135] 1964-ben Zerkovitzot áthelyezték a külkereskedelmi minisztériumba, majd

kapcsolata Gábor prof." Somkuthy fn. ügynök: Sarlós László. 1947-től 1950-ig a HM Kat. Pol. hivatásos századosa, majd 1951-ben kémkedés gyanújával elbocsátották és letartóztatták. Börtöntársa Ignotus Pál. 1955-ben szabadult. 1963-ban a Kultúra, Hungarofilm, Filatélia Külkereskedelmi Vállalatok képviselőjeként Londonba került, ahol a kereskedelmi kirendeltségen a könyvkiadás és külkereskedelem ügyeivel foglalkozott. 1968-tól 1986-ig a Zeneműkiadó Vállalat igazgatója.

131 ÁBTL 3.2.1. Bt-1002. Zerkovitz Béla környezettanulmánya. Budapest, 1964. június 11. aláírás: Juhász János r. őrgy., Vígh János r. szds. 37.

132 ÁBTL 3.1.5. O-16656/15. Javaslat Zerkovitz Béla kutató nyilvántartásba való meghagyására. Budapest, 1965. január. 5. aláírás: Hárs Ferenc r. őrgy. Nánási Lajos r. szds. 3.

133 ÁBTL 3.2.1. Bt-1002. „Koppány László" fn. ügynök minősítése. Budapest, 1964. október 26. aláírás: Nánási Lajos. r. szds. 42.

134 Uo. 44.

135 ÁBTL 3.1.2. M-23979/1. Jelentés 1959. szeptember 14. 350–351. ÁBTL 3.1.2. M-23979/2. Jelentés 1960. február 24. 19.

1968-tól a Kairói Kereskedelmi Kirendeltségre, ügynöki megbízatása is más irányt vett, és így Gábor megfigyelése is lekerült a feladatlistájáról.

A közvetlen rokoni kapcsolat tehát nem vezetett eredményre, de nagy lehetőséggel kecsegtetett Albert Mihály beszervezésének terve. Albert 1956-ban fejezte be Budapesten az egyetemet mint vegyész. A forradalom után elhagyta Magyarországot, és Angliában telepedett le. Kiemelkedő képességei hamar kiemelték a magyar emigráns diákok közül, Gábor Dénes is felfigyelt rá, és az egyetemen maga mellé vette titkárnak. A szervek „Abair" fedőnéven 1959-ben meg is kezdték beszervezésének előkészítését, ahol főként itthon maradt szülein keresztül reméltek eredményt elérni.[136] A személyéhez és Gábor Déneshez való közelebb jutás szempontjából fontos lépést jelentett a régi munkatárs, Budincsevits Andor feltűnése.

Gábor Dénes 1964 júniusában részt vett a balatonföldvári elektron- és vákuumfizikai konferencián, itt találkozott a harmincas évekbeli kollégájával az Egyesült Izzóból. Budincsevits bizalmasan beszámolt neki arról, hogy sikerült megoldania a korábban áthidalhatatlan problémát a megfelelő katódok sorozatgyártásáról, a gond azonban, hogy az eljárás tudományos hátterére nem tud magyarázatot adni. Gábor egy levelében – ahol az 1950-es években újrakezdett és több év óta tartó ledlámpa kutatásairól számolt be – így írt Budincsevitscsel való találkozásáról: „... az új katódok vákuumkísérletekben kitűnőnek bizonyultak, de mikor argonnal vagy xenonnal töltött termionikus konverterekre alkalmaztuk, mégis csalódást hoztak, [...] úgyhogy részemről feladtam a további munkát. Annál nagyobb és kellemesebb meglepetés volt, mikor Budincsevits Andort meglátogatva értesültem, hogy milyen kitűnő eredményt ért el ő egy egészen új elektródarendszerrel [...]. Nem értem a működését, Dr. Budincsevits sem érti, de éppen ez jellemzi az igazi feltalálót [...], hogy működik, amit nem ért az ember. (Majd egyszer megértjük.)"[137] Gábor a nagy eredményen fellelkesülve Budincsevitset azonnal Londonba hívta az Imperial College tanszékére, hogy közösen tegyenek pontot a régi kutatás végére. Az ösztöndíj, a meghívólevél, minden rendelkezésre állt, segítőnek Albert Mihály, a titkár lett kijelölve, aki a nyelvi problémákban és a helyi viszonyok között segített volna eligazodni. Itthon azonban megkezdődött a huzavona az utazás engedélyeztetése körül. Budincsevits munkahelye, a Távközlési Kutató Intézet (TÁKI) különféle indokokkal („kora és szellemi fáradtsága miatt a tudományos fejlődésre nem a legalkalmasabb személy", „nem

136 Albert Mihály kutató dossziéját lásd ÁBTL 3.2.4. K-2191/70.

137 Füstöss 2000, 765.

törekszik eléggé a kutató utánpótlás biztosítására"[138]) hátráltatta a londoni utat. A hátráltatás mögött azonban az állambiztonság állt: „Értesítjük az elvtársakat, hogy Budintsevits Andor kiutazását társszervünk függesztette fel és az engedély megadását tőlünk tette függővé."[139] 1965 márciusára látták elérkezettnek az időt az engedély megadására. Az április 2-i „Szigorúan titkos!" jelentés arról számol be, hogy a kiutazással kapcsolatban megszületett a „kompromisszumos" megoldás:[140] „...az előzetesen engedélyezett eligazítási javaslatnak megfelelően megkerestük Budincsevits-et és március 4-én, valamint március 10-én hosszabb beszélgetést folytattunk vele. A megkeresést nyíltan fedőszerv használat nélkül végeztük. Budincsevits ezt természetesnek találta."[141] Az eligazításon közölték Budincsevitscsel, hogy megadják az engedélyt a londoni útra, az anyagi ellátmányát heti rendszerességgel a követségen kapja készhez, ahol tapasztalatairól Erdei és Széplaki elvtársaknak kell majd beszámolnia. A kapcsolattartás formájáról azonban az a döntés született, hogy Budincsevitscsel külügyesként foglalkozzanak a rezidentúra tagjai, vagyis nem tudhat Erdei és Széplaki állambiztonsági hátteréről, és nem kell ügynöknek beszervezni. Rajta keresztül azonban Albert Mihály beszervezéséhez közelebb lehet kerülni.

A két beszélgetést követően 1965. március végén Budincsevits meg is érkezett Londonba, és a megbeszéltek szerint jelentkezett a követségen. „Panaszkodott, hogy képtelen volt legalább 5 dollárt szerezni az otthoni szervektől, s így valuta nélkül utazott ki. Szerencsére a központi air terminálnál Gábor professzor és »Abair« várta, mert a busz költségét sem tudta volna kifizetni"[142] – olvasható Budincsevits első beszámolójából készült jelentésben. A szerveknek azonban ismételten csalódniuk kellett, a régi munkatárs kinti tartózkodását nem tudták kiaknázni. Gábor Dénes még személyesen igazította el Budincsevitset, de ezt követően Amerikába utazott, így róla bizalmas információ nem érkezett. Ennél is nagyobb nehézséget jelentett azonban, hogy éppen Budincsevits féléves angliai kutatásainak időszaka alatt a londoni rezidentúrát nagy megrázkódtatás

138 ÁBTL 3.2.4. K-2191/70. dr. Budincsevits Andor személyi anyaga. 69.

139 ÁBTL 3.2.4. K-2191/70. Távirat Londonnak. Budapest, 1965. január 26. 72.

140 „Az egy évre szóló meghívásból [...] olyan megoldás született, hogy hat hónap után Budincsevits hazajön beszámolni és ha a további hat hónap is [...] hasznos tapasztalatok megszerzését teszi lehetővé, akkor újra visszamegy." ÁBTL 3.2.4. K-2191/70. Budincsevits Andor ügye. London, Budapest, 1965. április 2. aláírás: Pál. 59.

141 Uo.

142 ÁBTL 3.2.4. K-2191/70. Abair fn. ügy. /Dr. Budincsevits Andor jelentkezése/. London, 1965. április 3. aláírás: Széplaki, Erdei. 56.

érte. Az egyik titkos munkatárs szakított a magyar állambiztonsággal, és fontos információkat adott át az angol elhárításnak. Erdei és Széplaki hálózatából is több személy lelepleződött, többeknek Angliát is el kellett hagyniuk.[143] Ilyen körülmények között kockázatossá vált bármiféle konspirációs úton történő információszerzés vagy hálózatépítés. A Budincsevitshez kapcsolódó terveket is ejteni kellett, és 1965 decemberében Albert Mihály beszervezését is felfüggesztették, mégpedig az alábbi indoklással: „»Abair« fn. beszervezési jelöltünk ügyét Szabó László hazaárulása kapcsán felülvizsgáltuk. [...] Jelenleg lehetőség az ügy továbbvitelére nincs."[144]

Ezzel a Gábor Dénes körüli állambiztonsági próbálkozások is lezárultak. Az ügynöki, külügyi és világszövetségi vonalak sorra kiüresedtek. A kapcsolattartás feladata a Magyar Tudományos Akadémiára szűkült, és a közvetett állambiztonsági irányítottság már nem érvényesült. Az 1971-es Nobel-díj átadása után Gábor Dénest egy reprezentatív magyarországi látogatás keretei között ünnepelték, de annak szervezésében és „kiaknázásában" a magyar titkosszolgálat emberei – a rendelkezésünkre álló dokumentumok alapján – már nem kaptak szerepet.

Hivatkozott források és irodalom

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)
3.1.2 Munkadossziék
M-23979/1. „Koppány László"
M-23979/2. „Koppány László"
3.1.5. Operatív dossziék
O-13148. Magyarok Világszövetsége
O-16656/15. Zerkowitz Béla
3.2.1. Bt-dosszié
Bt-1002. „Koppány László"
Bt-933. „Gyulai"

143 ÁBTL 3.2.1. Bt-933. Jelentés „Gyulai" fn. tmt-sal kapcsolatos provokációról. Budapest, 1966. július 12. aláírás: Komornik Vilmos r. ezr. 128–129.

144 ÁBTL 3.2.4. K-2191/70. „Abair" beszervezési jelölt ügye. Budapest, 1965. december 14. aláírás: Farkas Tibor r. sz. 78.

3.2.3. Mt-dosszié
Mt-77164. „Nelky Ottó"
Mt-196/1. „Somkuthy"
3.2.4. Kutatódossziék
K-464. Gábor Dénes
K-2191/70. „Abair"
3.2.5. A BM III/I. Csoportfőnökség és jogelődei által kezelt operatív dossziék
O-8-076/2. Angliai lojális magyar emigráció
O-8-002/3. Dower – angliai magyar emigráció

Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára (MTAK)
Ms. 5468/244. 245–287. Gábor András, Gábor Dénes – Magyarok Világszövetsége.

Irodalom

Arday 2020 — Arday Géza: Az emigráció a titkosszolgálat hálójában – Az intézményesült hírszerzőrendszer és a hálózat hálója: a Magyarok Világszövetsége. *Valóság*, 63 (2020) 5. sz., 98–104.

Bálint 1961 — Bálint György: *A toronyőr visszapillant*. I–II. Magvető Kiadó, Budapest, 1961.

Baráth 2011 — Baráth Magdolna: Támogatni vagy bomlasztani? – Adalékok a magyar hivatalos szervek emigrációs politikájának változásához. *Betekintő*, 5 (2011) 3. sz. https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2011_3_barath.pdf (Utolsó letöltés: 2022. március 1.)

Budincsevits 1980 — Budincsevits Andor: A plazmalámpa – Gábor Dénes magyarországi kutatásai a harmincas években. *Természet Világa*, 111 (1980) 7. sz., 330–333.

Czigány 2014 — Czigány Magda: Találjuk fel a jövőt! – Felfedezőúton Gábor Dénes könyve körül. *Magyar Tudomány*, 175 (2014) 10. sz., 1224–1240.

Czeizel 2002 — Czeizel Endre: *Tudósok, gének, dilemmák – A magyar származású Nobel-díjasok családfája*. Galenus, Budapest, 2002.

Faludy 1993 — Faludy György: Jegyzetek a kor margójára. *Magyar Hírlap*, 26 (1993). április 17. II.

FARKAS 1990 Farkas Vladimir: *Nincs mentség. Az ÁVH alezredese voltam.* Interart Stúdió, Budapest, 1990.

FRANK 2012 Frank Tibor: *Kettős kivándorlás. Budapest–Berlin–New York.* Gondolat, Budapest, 2012.

FERMI 1968 Laura Fermi: *Illustrious Immigrants – The Intellectual Migration from Europe 1930–1941.* The University of Chicago Press, Chicago–London, 1968, 53–62.

FRIDECZKY 2005 Frideczky Frigyes: Recepció és kreativitás. *Magyar Filozófiai Szemle*, 49 (2005) 4. sz., 719–768.

FÜSTÖSS 2000 Füstöss László: A zseniális jövőbenéző – Gábor Dénes (1900–1979). *Magyar Tudomány*, 45 (2000) 6. sz., 757–768.

GREGUSS 1984 Greguss Pál: Magyar tudósok a nagyvilágban – Gábor Dénes (1900–1979). *Nyelvünk és kultúránk*, 11 (1984) 54. sz., 63–88.

HARGITTAI 2006 Hargittai István: *Az öt világformáló marslakó.* Vince, Budapest, 2006.

HARSÁNYI 1995 Harsányi János: „Végül is szerencsés embernek érzem magam..." – Harsányi János beszél életéről. *Fizikai Szemle*, 45 (1995) 9. sz., 318.

IGNOTUS 1960 Ignotus Pál: Beszélgetés a tudományról Gábor Dénessel. *Irodalmi Újság*, 1960. november 15. 3.

ILONKA 1996 Ilonka Mária: Radar-Hullámok a Holdról – Az utolsó interjú Budincsevits Andorral. *Élet és Tudomány*, 51 (1996) 29. sz. 909–910.

LANOUETTE 1997 Lanouette, William: *Szilárd Leó – Zseni árnyékában.* Magyar Világ Kiadó, Budapest, 1997.

MARX 2000 Marx György: *A marslakók érkezése – Magyar tudósok, akik nyugaton alakították a 20. század történetét.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2000.

MARTON 2006 Marton, Kati: *Great Escape. Nine Jews Who Fled Hitler and Changed the World.* Simon & Schuster, New York–London–Toronto, 2006.

MCCAGG 1972 McCagg, William O.: *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary.* Columbia University Press, Boulder–New York, 1972.

Nagy 1995	Nagy Ferenc: *Magyar származású Nobel-díjas tudósok.* MTESZK, Budapest, 1995.
Nagy 1989	Nagy Ferenc: Bay Zoltán és Neumann János levelezése. *Fizikai Szemle*, 39 (1989) 3. sz., 82–96.
Ottlik 1980	Ottlik Géza: *Próza.* Magvető, Budapest, 1980.
Palló 2004a	Palló Gábor: *Zsenialitás és korszellem.* Áron Kiadó, Budapest, 2004.
Palló 2004b	Palló Gábor: A recepció és kreativitás összefüggése a magyarországi tudományban. In: Palló Gábor (szerk.): *Teremtő befogadás – Összefüggések, tanulságok.* Áron Kiadó, Budapest, 2004, 236–252.
Radnóczy 1998	Radnóczy Antal: A magyar katonai emigráció története. 1945–1990. *Hadtörténeti Közlemények*, 111 (1998) 3. sz., 728–744.
Rudnay 2000	Rudnay Gyula: A tudós felelőssége. *Élet és Tudomány*, 55 (2000) 25. sz. 775.
Sárközi 2000a	Sárközi Mátyás: Emlékezés Gábor Dénesre – Fiam, a doktor. *Élet és Tudomány*, 55 (2000) 23. sz., 710–712.
Sárközi 2000b	Sárközi Mátyás: Emlékezés Gábor Dénesre – Háború – és a béke esélyei. *Élet és Tudomány*, 55 (2000) 25. sz., 774–777.
Sárközi 2000c	Sárközi Mátyás: Emlékezés Gábor Dénesre – Nobel-díj, 1971. *Élet és Tudomány*, 55 (2000) 26. sz., 808–811.
Staar 1991	Staar Gyula: *Megszállottak – Öt magyar fizikus.* Typotex, Budapest, 1991.
Stinner 1997	Stinner, Arthur O.: The Hungarian Phenomenon. *The Physics Teacher*, 35 (1997) 9. sz., 518–622.
Szabó 2009	Szabó Juliet: Fellazítási politika a Kádár-rendszerben – Az MSZMP propagandatevékenysége 1958 és 1963 között. *Múltunk*, 54 (2009) 2. sz., 180–221.
Szántó 1962	Szántó Miklós: Gábor Dénes professzor Budapesten. *Magyar Hírek*, 1962. október 15. 4.
Tóth 2011	Tóth Eszter: A politikai hírszerzés szervezettörténeti vázlata 1945–1990. *Betekintő*, 5 (2011) 2. sz. https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2011_2_toth_e.pdf (Utolsó letöltés: 2022. március 1.)

VEZÉR 1986 Vezér Erzsébet: *Írástudó nemzedék – A Polányi család története dokumentumokban*. MTA Filozófiai Intézet, Budapest, 1986.

VAJDA 2014 Vajda Miklós: Franz Kafka pesti ismerőse – Arcképvázlat Boldizsár Iványról. *Holmi*, 26 (2014) 9. sz., 1036–1055.

WOLFF 1992 Wolff, Stefan L.: Das ungarische Phänomen – Ein Fallbeispiel zur Emigrationsforschung. In: *Deutsches Museum Wissenschaftliche Jahrbuch*. Deutsches Museum, München, 1992, 229–245.

Alternatívák a rendszeren belül

Bartha Eszter

Munkássorsok és munkásábrázolás a Kádár-korszak „tipikus" éveiben*

Bevezetés: A „jóléti diktatúra" a történetírásban

A „létezett szocializmusról" folytatott elméleti viták ma is azt mutatják, hogy nehéz túllépni az ideologikum világán – akkor is, ha napjainkban az ellenkező előjelű dogmák érvényesülnek, mint amelyek az államszocializmus világképét meghatározták.[1] A totalitárius, neototalitárius megközelítés – amely „tipikus" hidegháborús ideológia volt, elsősorban a fasizmus és kommunizmus azonosításának, valamint a terror központi szerepének hangsúlyozásával – az angol–amerikai szovjetológiában az 1980-as években bekövetkezett visszaszorulása nyomán a rendszerváltás utáni Kelet-Európában érte el „másodvirágzását". A revizionista irányzat követői – akik elsősorban társadalomtörténészek, antropológusok és a gender-szempontú megközelítés művelői voltak – az 1970-es évektől támadták a totalitárius paradigmát,[2] annak ideologikus vonatkozásai, és nem utolsósorban a nyugati állami szervektől, esetenként titkosszolgálatoktól kapott nagylelkű anyagi támogatása és népszerűsítése miatt.[3] Mindez akkoriban „belefért" a nyugati hidegháborús propagandába, akkor is, ha – szemben a diktatórikus államszocialista berendezkedéssel – a nyugati világban, nem utolsósorban az újbaloldali irányzatok előtérbe kerülésével (amelyeknek fontos részét alkotta a Vietnam elleni háború miatti tiltakozás) sor kerülhetett a tudományos paradigmaváltásra.

Ezt a revizionista vonalat folytatja a jelen tanulmány, amely a munkástörténet-írás felől közelíti meg, hogy mit ért el, illetve miben vallott kudarcot a „létezett szocializmus", vagyis arra a csoportra koncentrál, amelynek a nevében az

* A tanulmány megírását az NKFIH-OTKA K120010. számú pályázata tette lehetővé.

1 Ehhez lásd Krausz–Szigeti (szerk.) 2007; Rainer (szerk.) 2022; Krausz 2012, 182–244.

2 A totalitárius-revizionista vitához lásd Fitzpatrick 2007, 77–91; Lynne 2002, 25–34. A totalitarizmus hazai kritikájához lásd Bartha 2003, 15–40.

3 Gleason 1995.

államszocialista rendszer uralkodott, illetve amelyért a legtöbbet kívánta tenni – legalábbis legitimációs ideológiája értelmében. Itt most nem kívánok részletesen belemenni abba a vitába, hogy „osztálynak" tekinthetjük-e a munkásságot; jómagam elfogadom Pittaway érvelését a tekintetben, hogy 1956-ban a munkásság egységesen, osztályként fordult szembe a Rákosi-rendszerként ismertté vált hazai sztálinizmussal,[4] illetve Kopstein tézisét arról, hogy a korszakban az NDK-ban is sikerült annyira elviselhetetlenné tenni a munkások életét a normák radikális felemelésével, amely az ún. morális ökonómia közösen osztott értékeit is súlyosan sértette, hogy 1953. június 17-én a munkásosztály felkeléséről beszélhetünk.[5] Kopstein központi fogalomnak tekinti a Thompsonnál kifejtett morális ökonómiát[6] – itt nem elsősorban vagy nem is pusztán az életszínvonal visszaeséséről van szó, mint inkább a közösen vallott értékrend (ti. hogy mi tekinthető „tisztességes" megélhetésnek egy munkásállamban) durva megsértéséről, amelyhez a még magánkézben levő vállalkozások munkásai is csatlakoztak.

A német példát azért használtam, hogy megmutassam: még egy olyan keményvonalas diktatúrában is, mint az NDK, volt tere a társadalompolitikának – sőt a diktatúra éppen annak köszönhette a stabilitását, hogy figyelembe vette a magyarnál jóval jelentősebb német *munkásmozgalom* évszázados követeléseit. De ugyanitt megemlíthetjük azt is, hogy a német historiográfiában korábban lezajlott a totalitárius-revizionista vita, és így jóval nagyobb tere nyílt az államszocializmus társadalomtörténeti feldolgozásának,[7] mint Magyarországon, ahol az 1945 utáni rendszer értelmezése ma is a politikai-emlékezetpolitikai küzdelmek egyik színtere.

Az Ulbricht utódjaként hivatalba lépő pártfőtitkár, Erich Honecker az 1970-es években a munkásosztály megnyerése érdekében egy, a korai Kádár-korszakban már bevált recepthez folyamodott. Miközben államosította a még magánkézben levő vállalkozásokat és tovább központosította az ipar- és munkaszervezést (az ún. kombinátok – óriásgyárak – létrehozásával), számos engedményt tett a munkásoknak: a folyamatos béremelés, az óriási panelprogram meghirdetése, a munkáskvóták alkalmazása, a munkások továbbtanulásának nagylelkű támoga-

4 Pittaway 2012

5 Kopstein 1996, 391–423.

6 Thompson 1971, 76–136. Thompson az angol kapitalizmus hajnalán kitört éhséglázadásokat arra vezeti vissza, hogy az állam a bekerítésekkel durván megsértette a falu morális ökonómiáját – vagyis azt a tudatot, hogy mi az a megélhetési minimum, amit mindenkinek kell biztosítani. Magyarul lásd Thompson 2007, illetve egy ismertetőt, Bartha 2008, 161–166.

7 Lásd ehhez Jarausch 1997, 33–48.

tása, a női emancipáció elősegítése érdekében hozott intézkedések (*Frauenpolitik*), röviden: az *államközpontú jólét* meghirdetése, amelyről sokáig úgy tűnt, hogy sikerült megvalósítani. Konrad Jarausch beszélt először „jóléti diktatúráról" (*Fürsorgediktatur*),[8] míg Peter Hübner kiterjedt levéltári kutatásainak alapja volt az a tézis, hogy az NDK társadalompolitikája a gyárakban manifesztálódott.[9] Martin Kohli szerint a munkahely vált a szocializáció elsődleges terepévé,[10] míg Dorothee Wierling ezt a gondolatot folytatva a munkahelyek, a munka társadalmáról beszél.[11] Christoph Kleßmann monumentális munkástörténetében arra törekszik, hogy bemutassa a két német állam társadalom- és munkáspolitikájának bizonyos hasonlóságait, egyáltalán, az *állam* központi szerepét a társadalompolitikában; és meggyőzően bizonyítja, hogy a német modell – és persze a német munkásmozgalom – *hagyományosan* jelentős hatást gyakorolt a szovjet fejlődésre.[12]

Kopstein másik fontos fogalma a „korrumpált taylorizmus",[13] amelyen azt érti, hogy *hiába* kívánta a keletnémet pártvezetés megvalósítani a „kapitalista" munkaszervezést – mivel a munkásállamnak figyelembe kellett vennie a munkások morális ökonómiáját, csak korlátozottan vehette igénybe az olyan fegyelmező eszközök, mint a norma és a darabbér használatát, hiszen a „fair" vagy annak elfogadott bér minden munkást megilletett. Thomas Lindenberger „megszakított fordizmusról" beszél,[14] felhívva a figyelmet arra, hogy a „jóléti diktatúra" bizonyos értelemben a nyugati kapitalista világ egy megelőző állapotát állította vissza, pontosabban konzerválta, amely nemcsak a honeckeri rezsim stabilitását biztosította, hanem magában hordozta a bukást is, hiszen olyan fogyasztói igényeket generált, amelyeket a tervgazdaság hosszú távon – és persze versenyben a kapitalista világgal – nem tudott kielégíteni.

Miközben a német kutatások – kimondva, kimondatlanul – az NSZK-t tekintették „mércének", vagy legalábbis összehasonlító egységnek, a saját hozzájárulásom a vitához, hogy a jóléti diktatúrát Honecker előtt „feltalálták" – Kádár Magyarországán, hiszen az 1958-as munkáshatározat éppen azt a politikát irányozta elő, amelyet a keletnémet diktátor megvalósított.[15] A magyar gazdasági lehetősé-

8 JARAUSCH–DUFFY (szerk.) 1999, 57.
9 HÜBNER 1995.
10 KOHLI 1995, 31–61.
11 WIERLING 1996, 54.
12 KLESSMANN 2007.
13 KOPSTEIN 1996, 403.
14 LINDENBERGER 2018, 61–78.
15 BARTHA 2007.

gek mindig is korlátozottabbak voltak, mint az iparilag fejlett Kelet-Németországé – ezért kellett várni az 1970-es évekig, amikor a kádári életszínvonal-politika igazán kibontakozott. Továbbgondolva, a fogyasztói szocializmusra való „átállás" nemcsak a munkásság osztálytudatát gyengítette – azt a tudatot, amely elvezetett a munkásfelkeléshez, illetve forradalomhoz –, hanem fellazította a morális ökonómiát is. A munkások még mindig egyenlőek akartak lenni – de magukat és életszínvonalukat *nem* szocialista társaikhoz mérték, hanem a nyugati életszínvonalat kívánták utolérni –, akár a munkásállam feladása árán is. A „megszakított fordizmus" így végül beletorkollott a rendszerváltásba – a munkások aktív vagy passzív közreműködésével (az előbbi főleg az NDK-ban volt jellemző).[16]

Ma már, természetesen, közhely, hogy a munkásállamban nem a munkásosztály uralkodott, noha, hangsúlyozom, a jóléti diktatúrák sokat tettek a munkásság emancipációjáért, és nem elsősorban a politikai szándékon vagy akaraton múlt, hogy mennyire sikerült ez a „felemelkedés". Az egyik fontos tényező volt az ország ipari teljesítménye, a „honnan indultunk" kérdése, hiszen az NDK munkásainak iskolázottsági szintjét még az 1970-es évek közepén sem lehetett a magyar adatokhoz hasonlítani, ahol lényegesen magasabb volt – a pártállam minden erőfeszítése ellenére – a 8 osztályt el nem végzettek, vagy csak a 8 osztályt kijárt, szakképzetlen vagy betanított munkások aránya.[17] A női emancipáció terén is mutatkoztak komoly elmaradások, amelyekért szintén nem(csak) a magyar kormányt okolhatjuk. Ma is gúny tárgya a „traktoroslány" alakja, pedig Mark Pittaway azt is bebizonyította, hogy a társadalmi nemek hierarchiájának felborítása is komolyan felháborította a Rákosi-korszakban a férfi munkásokat, akik megszokták, hogy a feleség tartja a „frontot" odahaza. Vagyis a kérdés összetettebb annál, hogy pusztán a megerőltető, kemény fizikai munka kérdésére szorítkozzunk. A kádári megbékéltetésre irányuló politika ebben a vonatkozásban is tett a férfi szakmunkásoknak komoly engedményeket.[18]

Nem állíthatjuk azonban, hogy minden csak propaganda volt az államszocializmusban: az iskolázottság, oktatás terén a rendszer Magyarországon is komoly eredményeket könyvelhetett el. Ferge Zsuzsa véleménye szerint – aki

16 A munkások és a rendszerváltás történetéhez lásd az NDK esetében: Fuller 1999; Maier 1997; Denis 2007; Kopstein–Ziblatt 2006, 134–147. A magyar esethez lásd például Bartha 2011; Friesz–Kovács 2021; Alabán 2020.

17 Az általam vizsgált Carl Zeiss Jena óriásvállalatnál szinte valamennyi férfi munkásnak volt szakképzetsége, és a rezsim komoly erőfeszítéseket tett a munkásnők „felzárkóztatására". Ugyanekkor a Rába gyár dolgozóinak több mint 20%-a kevesebb mint 8 osztályt végzett.

18 Pittaway 2002, 737–769.

pedig a Kádár-korszakban is kritikus maradt a kulturális tőke átörökítésével kapcsolatban – az 1960-as évekig példátlan mobilitás jellemezte a magyar társadalmat, akkor is, ha ebbe a paraszti sorból a munkásosztályba „felemelkedő" tömegek is beleszámítottak.[19] Kétségtelenül más eredményeket ért el a munkások emancipációját célzó állami oktatási-kulturálódási „projekt" a magasan képzett szakmunkásoknál, mint a szakképzetlen vagy betanított munkaerőnél (a munkásnők felemelkedését ráadásul nemcsak a házimunka, hanem környezetük előítéletei is nehezítették). A 2002 és 2004 között készített életútinterjúim azonban éppen azt mutatták, hogy sokan valóban hiányolták az új rendszerből a kulturális fogyasztást, amelyet többé nem tudtak megfizetni (színház- és koncertlátogatás, könyvek, újság-előfizetés, stb.). A brigádok kulturális vállalásai sem pusztán propagandacélokat szolgáltak – a munkásoknak hiányzott nemcsak a közösségi élmény, hanem az a „magaskultúra" is, amelyből a rendszerváltás után a többségük kirekesztődött.[20]

Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy összevessek három, az 1970-es évek közepén készült munkáskultúra-kutatásból[21] kiválasztott életutat a munkásírónak kikiáltott – egyébként éppen a munkásállam *radikális* kritikáját megfogalmazó – Fejes Endre és Kertész Ákos munkásábrázolásával, történelemszemléletével és az általuk megrajzolt munkássorsokkal. Ne felejtsük el: egykor ezeket a regényeket munkások százezrei olvasták, a brigádgyűléseken megvitatták – *valós* társadalmi hatást fejtettek ki, többek között éppen azért, mert valós társadalomkritikát fogalmaztak meg, amelyre akkoriban komoly társadalmi-kulturális igény mutatkozott.

19 FERGE 2010. Ehhez persze tegyük hozzá a kétlaki munkások tömegeit. A kétlakiság politikai megítéléséről lásd VARGA 2012, 37–57. A korabeli mobilitásvizsgálatokban ugyanakkor „axiómának" számított a paraszti sorból az ipari munkásság soraiba átlépőket felfelé mobilisoknak tekinteni, talán azért, mert a paraszti életformát a kutatók premodern állapotnak tekintették, míg az ipari modernizációhoz egy fejlettebb társadalmi állapotot társítottak. Ezt a nyugati osztályozást veszi át például ANDORKA 1982. Az persze nagyon kétséges, hogyan élte meg egy falusi középparaszt, vagy pláne, „kulák" az erőltetett iparosítással „felülről" rájuk kényszerített modernizációt.

20 BARTHA 2011

21 A „Munkáséletmód–munkáskultúra" című projekt a munkásművelődés helyzetének és formáinak feltárását célozta, kiemelt vállalatoknál (például Egyetemi Nyomda, Budapesti Rádiótechnikai Gyár, galvanizáló üzem, stb.). A kutatást a Népművelési Intézet indította el 1973-ban, amelyet akkoriban Vitányi Iván vezetett, aki az 1960-as évek gazdasági reformjainak megtorpanását követően került politikai parkolópályára. Az Intézet és a nagypolitika viszonyáról lásd PÁL 2018.

„Számára ez az élet üres..."[22]: A rendszer munkáskritikája

Noha tudományos munkákban nem ajánlottak a túl hosszú idézetek, az alábbi interjúrészlet közlését azért érzem indokoltnak, mert az elbeszélő pontosan úgy reflektál a *Makrára*, ahogyan azt a mai tudásunk birtokában tennénk a munkás-állam ellentmondásairól. Az interjú egyúttal arra is választ ad, hogyan látta a „jóléti szocializmus" virágzása idején egy, a korabeli kutatásban „művelődőnek" nevezett munkás a munkáséletet és a munkássorsot.

Mennyire tartod fontosnak a műveltséget?

Fontosnak tartom, mert olyan sivár, nem érdekli ezt az embert a művészetek, nem érdekli az egész élet, tényleg hallottam egy pol-beat éneket, hogy befejezi a munkát, bemegy, iszik, aztán hazamegy, elveri a feleségét, leül, tévét néz, nem azt mondom, hogy így van, de ahol dolgoztam, fizikai dolgozók között, sokszor így van.

Na, Makra. Na, hát én ezt olvastam, ugye nem láttam a filmet, és ez a Makra [Kertész Ákos, 1971] nekem nagyon tetszett.

És miért tetszett?

Hát például itt volt ez az ember, a Makra. Ugye hát az volt ugye a szereplője. Hogy tulajdonképpen ki akart törni onnan, ahol élt, ugye hát érdekelte a művészet, felébredt benne a kíváncsiság, és csinált is valamit. De azután hát tulajdonképpen a lány, aki kiemelte őt, ugye külföldre szökött. Szóval annyi ereje nem volt magának, hogy ezt az utat folytassa. Hát a szokványos utat választotta, megházasodott, gyerek, miegyéb. Szóval, hát ahogy múltak, teltek az évek, szintén rájött, hogy ez...ez...ez üresség. Szóval számára ez az élet üres, hiába mondjuk boldog család, meg miegyéb, szóval ez őt nem elégítette ki, s ez egy felszínes valami volt az egész tulajdonképpen, és ugyanakkor nem tudott mást tenni. Annyi ereje nem volt, hogy újrakezdjen valamit, s ezért lett öngyilkos.

És te mit tettél volna a helyében?

Hát én megpróbáltam volna... szóval szerintem az öngyilkosság, olyan egy borzalmas.

Ha te másképp cselekedtél volna, mint a regény hőse, akkor mi az, ami tetszett és emlékezetes volt?

22 OSA, Munkáséletmód, 409_15_1_052.

> Hát ez a próbálkozás, hogy ki akart törni onnan. Szóval ez, ahogy le van írva, hát ez tetszett nekem az egész könyvben.[23]

Nehéz ehhez mit hozzátenni, hiszen tökéletesen „lefedi" Makra Ferenc életének tanulságait, aki a művészi kitérő és a lázadó Valival folytatott kapcsolata után végre megtalálja helyét a jóléti szocializmusban: előléptetik, lakása lesz, felesége, aki csipketerítőket horgol a hűtőre (a tartós fogyasztási cikkek beszerzése kézzelfogható tanújele volt a család jólétének!), gyermeke születik, balatoni nyaralást kap a vállalat üdülőjében. Megbecsült munkásnak, jó férjnek és apának számít – mégis öngyilkosságot követ el, látszólag teljesen értelmetlenül. Igaz, a családi boldogságon már mutatkoznak repedések – nem véletlenül lesz egy szeretője, a „kikapós" Sztanek személyében; a férjezett nő azonban végül a válásra is igent mondana, csak hogy megtarthassa Makrát. A férfi öngyilkossága azonban bebizonyítja, hogy az élettől való megundorodásának elsősorban nem a megromlott házasság az oka; hanem éppen abba a kispolgári, lagymatag világba való belesüppedés, amelynél többet a jóléti diktatúra a fénypontján sem tudott ígérni a munkásoknak. A „kitörés" itt egyértelműen a lázadást jelenti a „kényelmes" munkáséletbe való belenyugvás ellen; ezt jelképezi Vali, aki előbb a művészet, később pedig az emigrálás révén tudja megvalósítani önmagát. Miközben a *Körhinta* című klasszikus filmben a férfi az, aki ki akarja húzni a „sárból" a szeretett nőt, itt megfordulnak a nemi szerepek: Makra éppen Vali szerelme révén kapna lehetőséget egy másik életre, amelyet azonban Vali is csak a Kádár-rendszerből való kimenekülése árán tud megvalósítani. Makra gyávasága az 1956-os forradalom leverése után mutatkozik meg igazán: a forradalomból ugyan betegsége miatt kimarad, amikor azonban Vali „végső" választás elé állítja, nem meri követni az ismeretlenbe lázadó szerelmét, ahogyan András[24] megjegyzi, „annyi ereje nem volt, hogy ezt az utat folytassa". A felismert gyávaság jelenti a kulcsot Makra öngyilkosságához, vagy talán az a tudat is, hogy más módja nincsen a „munkásállamból" való menekülésnek, ahol nemcsak az (egyébként többségében munkásszármazású) vezetők árulták el a munkáshatalmat.[25]

23 Uo.

24 A tanulmányban a keresztneveket is megváltoztattam.

25 Az 1956-os forradalom jelenti a katarzis kulcsát Sánta Ferenc *Húsz óra* című kisregényében, egészen pontosan akkor robbannak az erőszakos modernizáció és kollektivizálás okozta traumák nyomán elszabadult indulatok. Makra életében az első ilyen katarzis éppen a bátorság megnyilvánulása, hiszen egész addigi élete feladása árán is meggátolja barátait az egyébként általa is „könnyűvérűnek" tekintett lány megerőszakolásában. A gyávaság itt nem is

A *Makrát* olyan találóan elemző András sorsa persze nem éppen a „tipikus" munkássors: nemcsak a könyvek iránt érdeklődött, hanem maga is foglalkozott képzőművészettel, kiállításokra járt, és nagyon vonzotta a világra való nyitottság:

> Van bennem egy olyan dolog, hogy a világ dolgait azt előbbre vigyem, ahhoz meg kell ismernem a világot, szóval legyen benne érdeklődés, és ha teheti, utazzon...[26]

Csakhogy éppen ettől a „nyitott" világtól zárta el a jóléti diktatúra a munkásokat, ami nemcsak a fizikai határok lezárását jelentette, hanem a tömegtájékoztatás, az információ alapos megszűrését is:

> Szóval olyan jó, ha az ember tud egy nyelvet, nem kell mutogatni, megmondom, hogy mit akarok, és értem is rá a választ, akkor tudok olvasni, akár folyóiratot, és akkor sokkal előbb értesülök valamilyen hírről, mint itt egy fél év múlva például olvasok itt Magyarországon. Hát jó az, hogy én egy idegen nyelven olvasok, és azt megértem. Hát szóval ezért tanulok nyelvet.[27]

András az NDK-ba is készült volna szakmai képzésre, amiről azonban „bolond fejjel" lemondott, és végül elektroműszerésznek tanult, ami akkoriban „elit" szakmának számított. Korábban a Ganz Mávagnál, az interjúkészítés időpontjában pedig a Beloiannisz Híradástechnikai Gépgyárnál dolgozott. Miközben a könyvbeli Makra egész életét a nulláról kezdte újra, amikor elhagyta menyasszonyát, szülőfaluját és addig megszerzett, vagy hozott „javait", András a „munkásátlagnál" jobb körülményeket mondhatott a magáénak: két szoba összkomfortban laktak hárman, édesapja előkalkulátor volt, édesanyja könyvelő. A kitörés vágya András édesapjánál is megjelent:

> ...13 éves korában működő gőzgép modellt csinált, akkor orvos akart lenni, csak aztán kifutott, mert a régi időben nem lehetett... ugye... akkor pénz kellett hozzá, az meg nem volt, aztán most felszabadulás után

annyira az 1956 előli „elrejtőzésben" érhető tetten, mint inkább abban, hogy Makra Ferenc a történtek ellenére is belesimul a kádári konszolidáció világába, amely azonban nem tud *valódi* emancipációt nyújtani a munkásoknak.

26 Uo.

27 Uo.

> meg túlkoros volt, akkor azért nem tudott menni egyetemre, szóval őt érdekelte az orvostudomány...[28]

András az értelmiségi létre való felkészüléshez komoly segítséget kapott a szüleitől: vitték múzeumba, színházba, moziba, járatták balettre és külön tornára. Az interjúban megjegyezte, hogy barátai is az egyetemisták, főiskolások közül kerültek ki, ő maga pedig – a nyelvtanulás mellett – szintén készült továbbtanulni. A „kitörés" számára nemcsak a magasabb műveltséget, hanem az utazás szabadságát jelentette, „akár Nyugatra is".

Az interjú több szempontból tanulságos. Egyrészt megmutatja, hogy – szemben a ma „divatos" munkásképpel, amely következetesen leértékeli a munkások kulturális érdeklődését és igényeit, retrospektíve is[29] – a *Makra* például azért is hathatott, és lehetett országos könyvsiker, mert nagyon sok munkás életérzéseit megfogalmazta, visszaadta, és a mű *társadalmi* „üzenete" valóban sokakhoz eljutott, hiába volt kőkemény rendszerkritika. Másrészt arra is rávilágít, hogy a munkások nem féltek legalábbis bizonyos mértékű rendszerkritikát megfogalmazni a „munkáshatalom" felé sem. András saját névvel, munkahellyel, stb. – vagyis abszolút beazonosíthatóan – mondott magnóra egy olyan történetet, amelyből éppen nem a „rendszerhű" munkás képe bontakozott ki, miközben egyetemre készült, amihez elengedhetetlen volt a feletteseitől kapott jó jellemzés. Azt is fontos kiemelni, hogy a kutató a „hatalom emberének" számított, tekintély volt – és ez a tekintély sem befolyásolta a fiatalember őszinteségét, bármi is motiválta a kitárulkozásra. Itt mindenképpen megmutatkozik az a bizalom, ami mára teljesen elveszett a jól kereső szakmunkások és az értelmiséget jelképező kutatók között – nem véletlen, hogy ma már szinte az is jelentős eredmény, ha egyáltalán sikerül interjúalanyokat találni.[30] András nem félt elmondani a véleményét – beleértve az utazás, akár nyugati utazás iránti vágyát is, vagy a tényszerű tájékoztatás, a valódi „világhírek" hiányát – amelyektől a rendszer következetesen elzárta a munkásokat. Makra Ferenc belebukott a kitörésbe, András még a kitörés előtt állt – a belső lázadás azonban már elkezdődött a rendszer szűkre szabott lehetőségei ellen –, hiába adott bizonyos komfortot a munkásoknak.

Azt is érdemes azonban megjegyezni, hogy bizonyos *lehetőségek* azért valóban megnyíltak a munkások előtt – András édesapja például csak álmodozhatott

28 Uo.

29 R. NAGY 2020, 355–376.

30 BARTHA–TÓTH 2021, 1726–1747.

az egyetemről, egyetlen fiát azonban már más, értelmiségi pályára szánta, és ehhez minden segítséget *módjában állt* biztosítani. Miközben a *Makra* tükröt tart a munkásállam visszásságai elé, ahol az elemi komfort korántsem jelent igazi munkásemancipációt, a munkások önrendelkezésének, *politikai* jogainak elismerését, azért érdemes feltenni egy *másik* kérdést: a Horthy-korszakban mikor küldhette egy mégoly jól kereső szakmunkás balettórára a gyerekét, vagy mennyiben volt jellemző az értelmiség diverzitása? Ha a „munkásállam" csak annyit tett meg, hogy megnyitotta a felfelé való mobilitási csatornákat a munkások előtt, már el kell könyvelnünk bizonyos eredménynek – különösen, ha összevetjük akár napjainkkal, amikor megint bezáródni látszik a „kiművelt" társadalom.

A gyors mobilitás természetesen sok fájó problémát is felvet, éppen a „magasabb" miliőhöz való alkalmazkodás, társadalmi befogadás terén.[31] András családtörténete egy fokozatos mobilitást mutat, hiszen őt szülei gyermekkorától fogva készítették fel a magaskultúrára, a művelődés megbecsülésére, és a világ iránti nagyobb nyitottságra. A műveltség iránti igény természetesen a Horthy-rendszerben sem volt pusztán az értelmiség privilégiuma – gondolok itt a munkás olvasókörökre, a közkönyvtárakra és a munkásművelődés egyéb formáira. A „művelődő" munkásokat azonban politikailag itt is szigorúan ellenőrizték – a kommunista szimpátiával „gyanúsítható" munkások például könnyen bekerülhettek a vállalatok fekete könyveibe, és ilyenkor igen nehéz volt az újbóli elhelyezkedés.[32] A nagyvállalatok szociálpolitikájába pedig a politikai paternalizmus éppúgy belefért, mint a jótékony gondoskodás a munkások lakhatásáról, az özvegyekről vagy az árvák taníttatásáról.[33] Az egyetemi továbbtanulás azonban a korszakban igen kevesek kiváltsága maradt – nemcsak a megfelelő anyagi lehetőségek híján, hanem a társadalmi kasztok különállásából fakadóan is. Ezt a kasztrendszert bizonyos értelemben a „munkásállam" sem tudta teljes egészében kiirtani – a társadalmi ellenállás erősebb volt, mint a politikai akarat, akkor is, ha a Rákosi-korszak igazán sokat tett a „régi" elit – vagy akár középosztály – felszámolásáért. A társadalmi-anyagi korlátok továbbélését mutatja például az alábbi történet, ami jogosan teszi idézőjelbe – vagy kérdőjelbe – a munkásállamot.

31 A bányászkolóniák szigorú társadalmi hierarchiájáról fest érzékletes képet Várkonyi-Nickel 2017 és Nagy 2016.

32 Nagy 2021, 132–148. A szociológus Rézler Gyula korabeli kutatásaihoz a titkosrendőrség iratait is felhasználta. Lásd ehhez Bartha 2018, 17–34.

33 Rézler 1943. Jellemző adalék, hogy Rézler Gyula is csak a nagyvállalat jótékony örökösnője segítségével tudott bejutni a „terepre".

Az abban megszólaló fiatalember, Imre, még inkább szükségét érezte a kitárulkozásnak, mint András – legalábbis ezt mutatja az igen terjedelmes, mélyinterjúnak is megfelelő dokumentum, amely akár egy munkásregény alapja is lehetne. Imre jóval szegényebb családból, környezetből jött, mint András, és sokkal közvetlenebbül tapasztalta meg jobb sorsú társai kirekesztését, mint az értelmiségi körben otthonosabban mozgó, „lázadó" fiatalember. Imre saját magát is lázadóként jellemezte, bár a vágyott értelmiségi pálya előtt komoly akadályok tornyosultak. A 26 éves, műszaki ügyintézőként dolgozó fiatalember (érettségizett rádióműszerész) háromszor próbált bejutni az „elitnek" számító orvostudományi egyetemre, ez azonban nem sikerült neki. Ahogy elmondta, ő a középiskolában is csak hátrányos megkülönböztetést tapasztalt:

> Olyan iskolába jártam, a Bolyai gimnáziumra gondolok, ahol... tényleg... minimum osztályvezetők voltak a szülők, és hát én, mint munkásgyerek, kilógtam közülük, nem tudtam megvalósítani az elképzeléseimet.[34]

Imre végül egy másik középiskolában fejezte be tanulmányait, de úgy érezte, hogy a Bolyaiban elszenvedett kudarc egész életét meghatározta.[35] Ehhez hozzájárultak családjának lakhatási, anyagi körülményei is:

> Sohasem tudtam rendesen tanulni, felkészülni, úgy érettségiztem le, hogy asztal sem volt, megmondom őszintén, lehet, hogy mulatságos, hogy manapság ilyenek vannak... hát volt. Zsúfolt helyiségek, kis lakás.[36]

Imre világosan megfogalmazta, hogy az ő szülei (édesapja szabó volt, édesanyja munkásnő) nem tudták azt megadni neki, amit szerencsésebb osztálytársainak az értelmiségi szülők, noha édesanyja nevelte rá a könyvek szeretetére:

> „Szüleim... nehéz volt a gyerekkoruk, meg a háborúk is közbejöttek, passzívvá váltak, nem nagyon érdekelte őket semmi, beletörődtek a mindennapi robotba..."

34 OSA, Munkáséletmód, 409_15_1_061_064

35 Ehhez lásd FERGE 1976. A kutató ekkor (is) azt találta, hogy az értelmiségi szülők gyermekei jobban teljesítenek az iskolában, mint munkásszármazású társaik.

36 OSA, Munkáséletmód, 409_15_1_061_064

Noha büszkén említette, mennyi könyve van (nyáron elment dolgozni, hogy könyveket tudjon venni magának), itt is hátrányban érezte magát azokhoz képest, akik mindezt otthonról, gyerekkoruktól megkapták:

> Lexikonok, kézikönyvek... hát amikor, mivel nem volt kitől megkérdeznem, magamnak kellett utánajárnom, és éppen ezért olyan jellegű könyveket próbáltam beszerezni, amiből ezeket... mondom, autodidakta módon el tudtam sajátítani.[37]

Imre már az elit gimnáziumban szembesült azzal, hogy a „jobb" családból származó fiatalok is külön társaságot alkottak, ahová ő szerényebb életkörülményei folytán sem tudott bekerülni:

> ...ott kialakultak klikkek, ilyen szombat esti bulizások, meg ilyenek, ahova már az anyagi körülményeim miatt is nehezen tudtam volna bekerülni, hiszen egy ilyen bulira a belépő...hát, étel-ital, amit a jó hangulat megteremtése érdekében kellett volna vinnem, nekem nem volt hozzáférhető anyagilag, magyarul nem volt rá pénzem. Amit kerestem itt-ott, félretettem pénzt, azt könyvre költöttem, hogy egyáltalán lépést tudjak tartani... Úgyhogy itt aztán volt egy törés meg ellentmondás...[38]

Magánéletében később is komoly kudarcok érték, amelyeket a család és a maga szegénységének tulajdonított:

> *Annak, hogy munkásszármazású vagy, érezted a gimnáziumon kívül is hátrányát az életben?*
>
> Hát főleg ott jött elő, de... visszatérve a volt menyasszonyomra... hát ő elég jó környezetben nevelkedett, elég jó anyagiakkal voltak megáldva, a papa minisztériumi osztályvezető volt... szerelem is volt, meg minden, de úgy láttam, hogy végül is azért szakadt meg a kapcsolatunk, az anyagiak és a körülményeim miatt. Az anyagi okra szinte minden problémám visszavezethető, mert ha lenne egy lakásom, már az is... úgy érzem, nagyon sokat jelentene. Többet tudnék kihozni magamból, mint amit kihoztam eddig, legalábbis, ami bennem van, lehet, hogy ez

37 Uo.

38 Uo.

> nem így van, csak én érzem, de valami feszít belülről, akkor, ha az adva lenne, akkor...[39]

Ugyanakkor Imre említést tett arról, hogy az életben valamire törekvő munkásokat sokszor csak a pénz érdekli:

> Hát mindenki tudja, hogy a rádió-televízió műszerészek nagyon jól keresnek, nekem is lehetne autóm, lakásom, de én nem... én nem tudok senkit úgy becsapni, ahogy becsapnak embereket, persze, hogy becsapnak, csak úgy lehet... ugyanakkor az belülről bánt is, hogy a másik lenéz, hogy ő már hol tart, ilyen alapon, ugyanakkor szellemiekben sehol sincs...[40]

A terjedelmes interjúból kiderül, hogy Imre tudatában volt annak, hogy a művelődéshez is kellenek meglévő anyagi alapok; aki azonban ezeket előteremti, az éppen az iskolázottsághoz, a kulturálódáshoz szükséges időhöz és energiához nem jut hozzá. Ugyanakkor a „régi" értelmiség oldaláról is van egy ellenállás: nem szívesen fogadnak be más, szegényebb, kevésbé kulturált közegből jövő, „elsőgenerációs" fiatalokat.[41] Lehetséges, hogy Imre eltúlozta kudarcait: hiszen a kádári kispolgári társadalomba munkásként is szépen beilleszkedett. Andráshoz hasonlóan azonban ő is többre vágyott: ő azonban nemcsak fizikai határokba ütközött, hanem a társadalom által emelt korlátokba is. Nem véletlenül szeretett volna jobb jövőt, magasabb iskolázottságot nemcsak magának, hanem majdani gyermekeinek is:

> „Biztos, hogy én is, mint minden szülő, igyekszem arra ránevelni, hogy tanuljon, meg művelődjön, persze azoktól a szülőktől eltekintve, akik ilyen kocsmába járó lumpenelemek. Ugyan munkásszármazású vagyok, de nem értem meg azokat az embereket."[42]

Itt egy „fordított" lázadástörténetről beszélhetünk: míg Makra a jobb családból származó, szerelmes Valival esélyt kapna egy másmilyen, kevésbé rendszerkonform életre, Imre éppen arról panaszkodik, hogy lázadó terveihez nem talál partnert:

39 Uo.

40 Uo.

41 A kulturális tőke átörökítéséről lásd FERGE 1976.

42 OSA, Munkáséletmód, 409_15_1_061_064

> „Kívánság... nem egy nagyméretű, tehát az én igényeimnek megfelelő lakáshoz hozzá tudjak jutni, ebből következik a második is, hogy felvennének az egyetemre, mert a kettő összekapcsolódik, a harmadik pedig, hogy találnék egy olyan partnert, akivel mindezt végigcsinálom."[43]

Imre említést tett a „szexuális problémákról" is, amelyeket a lakáskörülmények okoztak a szegényebb sorsú fiataloknak; ezt egyébként – bár szemérmesen – de a korabeli munkák is emlegették.[44] Imre ugyanakkor a „menő", „vagány" életmódot is a jobb módú, egyetemre bekerülő fiatalokhoz kötötte: „Egyébként is, én mindig késve jutottam el minden olyan dologhoz, ami nagy tömegek divatja volt, mint pl. a hosszú haj."[45]

Mindez megerősíti azt a következő fejezetben részletesebben kifejtett állítást, hogy a tisztes munkáskörnyezet valójában nagyon is konzervatív, mind családi mintáit, mind társadalmi-nemi szerepeit illetően. A korszak hippijei inkább a hányódó lumpenkörnyezetből,[46] vagy pedig a másik végletről, az elit fiatalok köréből kerültek ki.

Imre ugyan nem beszélt meghatározó olvasmányélményeiről, Fejes Endre munkásklasszikusát, a *Rozsdatemetőt* [1962] azonban valószínűleg vegyes érzésekkel fogadta volna. A könyv ugyanis – szemben az Imre által felpanaszolt, a „munkásállamban" is létező társadalmi korlátokkal – egy többgenerációs munkáscsalád példáján éppen azt mutatja be, hogy miért akad meg a munkások felfelé való mobilitása, miért *nem* sikerül a kitörés. A *Rozsdatemető*ben ennek nemcsak, vagy nem elsősorban rendszerszintű okai vannak; a valódi ok a „hazulról" (vagy a Horthy-korszakból) hozott mentalitásban, pontosan a komfortzónához való ragaszkodásban keresendő. Miközben Makra Ferencet a gyávaság akadályozza meg abban, hogy az ismeretlenbe kövesse Valit, a *Rozsdatemető* hősei, a Hábetler család elsősorban kényelemszeretetből és lustaságból mondanak le a rendszer által felkínált lehetőségekről a továbbtanulásra, a magasabb kulturális színvonal elérésére, vagyis éppen fordított a helyzet, mint Imre történetében.

Maguk a Hábetler szülők a Horthy-korszakban az alsó osztályba tartoznak: az apa, Hábetler János, noha szakmát szerzett (ács), valójában alig dolgozik munkásként; altisztként szolgál, felesége, Pék Mária, az egykori cselédlány pedig ház-

[43] Uo.

[44] Veres 1980, 1–26; Grexa 2015, 178–196; Bartha 2012, 58–81.

[45] OSA, Munkáséletmód, 409_15_1_061_064

[46] Lásd Horváth 2009.

tartásbeli. A Hábetler gyerekek nem tapasztalnak a korszakban kirívó nélkülözést; igaz, volt lakásínség, de a család nem éhezik, sőt, inkább a korszak fogalmai szerint „jól él": vendégszerető népek, házuk nyitva áll mindenki előtt, ünnepeken „halat rántanak, túrós csuszát" sütnek, de esznek libát és kacsát is. Az igazi válaszfal nem magában a nyomorban van, hanem a *társadalmi előítéletekben*: a Horthy-korszak társadalma kasztrendszer, ahol Pék Máriáékkal – hiába vendégszerető népek – csak a hozzájuk hasonló alsó osztálybeliekkel érintkeznek, és legtanultabb ismerősük Reich bácsi, az alkoholista csavargó. Maga az apa, Hábetler János írni-olvasni alig tud – ahogyan a fia egy veszekedés során odavágja neki.

Fejes Endre szociológiai érzékenységét bizonyítja, hogy ezt a képet mind a kortárs, mind pedig a mai mérvadó kutatások is megerősítették: Magyarországon komoly felhajtó ereje volt a háború után a baloldali radikalizmusnak, nemcsak a fasizmus szenvedései miatt, hanem azért is, mert az egyenlő(bb) társadalom és a nagyobb társadalmi mobilitás ígérete nagyon sokaknak volt pozitív hívószó.[47] A munkások azonban – és ez a regény egyik legfontosabb társadalmi üzenete: nem tudnak élni a „munkáshatalommal", nemcsak azért, mert pártfunkcionáriusok foglalják el a vezető posztokat, hanem azért is, mert nincs igényük a művelődésre és a magasabb kultúrára – legalábbis ezt vágja oda a sógor az utolsó veszekedés alkalmával az esztergályos Hábetler Janinak („Hát ez a rendszer a ti homlokotokat csókolja, könyörög, hogy fáradjatok el az egyetemre, legyetek orvosok, mérnökök, bírók, fő művezetők, főrendőrök, főkatonák, főistennyilák, és ti előbújtatok a barakkokból, éltek ugyanúgy, mint a hörcsögök. Dzsessz, tánc, hajrá Fradi. Csak zabáltok, tömitek magatokat túrós csuszával, rántott hallal, böfögtök, és ágyba bújtok, kedves Hábetler elvtárs!").

A lányok – Jani nővérei – törnek ki, legalábbis részben, a munkássorsból: leérettségiznek, sőt, egyikük, Eszter egyetemre készül („Doktor Hábetler Eszter leszek."). Esztert a környezete fogja vissza – elsősorban alkoholista férje, de a család, a társaság sem helyesli a „nő" továbbtanulását. Itt valóban megnyilvánul a munkásközeg már emlegetett konzervativizmusa, ahol a „lázadó" nőket szinte automatikusan a könnyű élettel és erkölcstelenséggel azonosítják. A „lázadó" nő egyúttal a család egységét is megbontja, sőt, ő lesz a felelős a család széteséséért, amely előkészíti a káoszt, a legmeghatározóbb kapcsolatok felbomlását, a végső erkölcsi pusztulást (nem véletlen, hogy mind a három lány házassága válással

47 Pittaway 2012. A kötetben három munkásközösség társadalmi-politikai képének változását vizsgálja a Horthy-korszak utolsó éveitől 1958-ig, és komoly levéltári anyag tükrében bizonyítja, hogy kezdetben valódi várakozások előzték meg a „munkásállamot".

végződik). Fejes Endre különösen gyakran használja a „szent" és a „prostituált" ősrégi dichotómiáját (gondolok itt az áldozatkész, agyondolgozott Pék Mária és a „ringyó testvérek" alakjának ellentétére). A szexuálisan vonzó, de becsületes, családszerető lány ritka, mint a fehér holló: a *Rozsdatemetőben* Reich Kató ilyen, aki azonban nem lehet Jani felesége, mert Auschwitzban meggyilkolják.

Ezt a feldolgozatlan traumát helyezi a bűncselekmény középpontjába az író; hiszen Jani nem azért üti meg a sógorát, mert az a fejére olvassa: a (férfi)munkások nem tudnak élni a munkásállam által felkínált lehetőségekkel, hanem azért, mert az arcába vágja: Jani családjának gyávasága miatt halt meg Auschwitzban zsidó származású menyasszonya és a kislányuk, akiket a család nem mert magával vinni a budapesti ostrom előli menekülésekor. A regényben itt a legerősebb az *árulás* motívuma: a munkások elárulják a munkáshatalmat, mert nem élnek (vagy nem tudnak élni) a kapott lehetőségekkel, az azonban, hogy zsidó sorstársaikat is elárulták, megbocsáthatatlan. Itt kapcsolódik össze a *Makra* és a *Rozsdatemető* munkáspszichológiája: a gyávaság lesz a központi elem, ami az alapja a forradalom leverését követő „kiegyezésnek" a munkáshatalom és a munkások között, és biztosítja a jóléti diktatúra társadalmi stabilitását. A munkások lemondanak politikai jogaikról, a valódi önrendelkezésről, cserébe szociális jogaik elismeréséért és kielégítéséért. Ez azonban alapvetően a materiális tudat, a pénz felé irányítja a munkáslétet és -célokat.

A munkások és a pénz kapcsolatáról mond kemény ítéletet a *Jó estét nyár, jó estét szerelem* [1969] című Fejes Endre-regény, amely már a kádári konszolidáció Magyarországán játszódik. A munkássors azonban itt sem csábító: a lakatosként dolgozó fiúra nem figyelnek fel a lányok, ezért adja ki magát görög diplomatának – hiszen a külföldi, pénzes férfiaknak nagyobb sikerük van a nőknél („'Maga nyolc általános iskolát végzett. Nekünk módunk van beiskolázni. Ezzel a rendkívüli szorgalmával érettségizhet, később diplomázhat. Mérnök is lehet magából.' 'Na ne mondja' – így a regény főhőse –. 'És akkor mi van? Leszek egy szar magyar mérnök.'" Amikor viszont pénzes külföldinek hiszik, „meghajolnak előttem. Frakkban, szmokingban".). Itt egyértelműen összekapcsolódik a pénz és az árulás, bár a fiúnál a viszony fordított: igaz, hogy visszaél a lányok bizalmával, viszont ő fizet rá, hiszen egy estén elszórakozza az összes spórolt pénzét. Az igazi árulás azonban akkor következik be, amikor a fiú nem szórakozik, hanem valóban beleszeret egy jobb nőbe (egy okosabb „kurvába"): itt is megjelenik a vonzó, szexuális vágyat keltő „prostituált" (aki persze csak kihasználni akarja a férfiakat) és a keményen dolgozó, becsületes, de szexuálisan a legkevésbé sem vonzó „munkásnő" alaptípusa. Zsuzsanna, a szerelem, az első kategória: tönkre

is teszi a fiút, akinek kihasználja a szerelmét és az őszinte bizalmát – hiszen, ahogyan a nővérének is elismeri, nem szerelmes belé, csak az hajtja, hogy a fiú révén kijuthat Nyugatra.

Imre története annyiban hajaz a magát görög diplomatának kiadó fiúéra, hogy saját magánéleti kudarcait, a menyasszonyával való szakítást is családja szegénységének, munkásszármazásának tulajdonítja, mint ahogyan éppen a szűkös lehetőségek (a saját lakás vagy akár a saját szoba hiánya) gátolják a továbbtanulását, amelyért pedig vasakarattal küzd. Csakhogy míg a továbbtanulás nem fogalmazódik meg elérhető vagy vágyott célként Fejes Endre két említett munkásregényében, addig András és Imre története éppen azt bizonyítja, hogy az értelmiségi létbe való felemelkedés a kutatásban „művelődőnek" nevezett férfi munkások számára *reális* alternatívát jelentett – akkor is, ha sokszor komoly árat kellett fizetni a felfelé való mobilitásért.

Fent már érintettem a „lázadó" munkásnők halmozottan hátrányos helyzetét.[48] Míg a kitörést kereső férfiak próbálkozásait megértően, sőt, támogatóan fogadta a munkáshatalom, addig a nők hasonló kísérleteit nemcsak a házimunka terhe, hanem környezetük előítéletei is gátolták.[49] Még Fejes Endre sem tekintette értéknek a Hábetler lányok érettségijét: a hangsúly inkább arra esett, hogy feleségként és családanyaként vajmi kevéssé tudtak helytállni, ami a hozzájuk kötődő férfiakat is elindította a „züllés" útján (vagy megszöktek a kapcsolatból). Pék Mária még képes volt arra, hogy összetartsa a nagy családot; nem véletlen, hogy ezt a feladatot halála után egyik lánya sem tudja átvenni. A „gender" típusú megközelítések ma is ritkák a hazai munkástörténet-írásban; ezért a következő fejezet külön tárgyalja egy munkásnő életútját, amely rávilágít arra, hogy a társadalom – és az értelmiség is! – egészen másképp kezelte a munkássors ellen „lázadó" férfiakat, mint a művelődő, vagy művelődni próbáló munkásnőket. Ebből a szempontból a *Rozsdatemető* férficentrikus világa nemcsak a munkástársadalmat, hanem a magyar társadalom egészét is leképezi.[50]

48 Ehhez lásd TURGONYI–FERGE 1969.

49 A Turgonyi–Ferge szerzőpáros a kortárs szóhasználattal a múlt csökevényeinek tulajdonítja a nők továbbtanulását gátoló előítéletek továbbélését, de azok tartósságára reflektálnak az egyébként „fejlettnek" számító Győr-Sopron megyében végzett felmérések is: MNL GYSMGYL XXXV. 415/128/1, MSZMP Győr-Sopron Megyei Bizottsága. Pártbizottsági ülés jegyzőkönyve, napirendi anyagai. Tájékoztató a KB 1970. február 18–19-i, a nők politikai, gazdasági és szociális helyzete megjavítására hozott határozata végrehajtásának tapasztalatairól, 17, 1973. május 4.

50 Ezt megerősíti Zimmermann áttekintése a hazai nőpolitikáról: 2010, 1–24; FODOR 2003

„Nagyon-nagyon sokat kellett harcolni azért, ami most megvan"[51] – Egy munkásnő a munkásállamban

A fejezet címében megjelenő idézet sok szempontból magába foglalja a gyermekeit egyedül nevelő Éva történetét. Éva kétszer volt férjnél, első házasságát nagyon fiatalon kötötte, hogy el tudjon menekülni otthonról, majd amikor az első férjről kiderült, hogy nemcsak iszik, hanem kisebb tolvajlásoktól sem riad vissza, és börtönbe került, elvált tőle. Második házassága sem sikerült, amiből kilépett, egy nehezen megszerzett, egy szoba félkomfortos tanácsi lakásba, amelyet élete nagy eredményeként könyvelhetett el:

> ... nagyon-nagyon sokat kellett harcolni azért, ami most megvan, ez a lakás, mert ezt egyedül én harcoltam ki, volt a gyerekem, anyósomék ellenezték, vagyis abszolúte nem szerettek, és mindent kialakítottam, amit tudtam, elértem, és megpróbáltam érte harcolni, nem ment, úgyhogy másodszor is elváltam, és talán ez adja azt, hogy most itt vagyok két kisgyerekkel, 4 éve nevelem őket egyedül, és ez nagyon-nagyon nehéz feladat. Talán ezért is vagyok ilyen, amilyen vagyok.[52]

Milyen is Éva? A hosszú interjúból kiderült, hogy fiatalkorában – Imrével ellentétben – tanáraitól sok segítséget kapott, verseket, prózát írt, irodalmi színpadon szerepelt: „... és szerettem akkor sportolni, és mikor később kialakult, 13 éves voltam akkor, egy ilyen játszókör, színjátszókör, és abban is játszottam, kézilabdáztam, néptáncoltam. Aztán ezek úgy lefoglaltak elég sokáig."[53] 8. osztályban mégis kimaradt az iskolából:

> ...mondtam már, hogy elég hamar elhelyezkedtem, mert muszáj volt. Igaz, hogy nem sokat kerestem, de azzal is tudtam nyújtani valamit... bevettek a színjátszókörbe, a Honvédban táncoltam, ugyanott is kézilabdáztam, és ez nagyon jó volt. Szóval nagyon jól éreztem magam köztük, jó baráti kör volt.[54]

51 OSA, Munkáséletmód, 409_15_1_021
52 Uo.
53 Uo.
54 Uo.

Éva édesapja bányász volt, a család rendezett lakáskörülmények között élt, családi házat építettek. Az otthoni, meleg légkörből mégis sok minden hiányzott:

> Erről nagyon rossz beszélni. Nálunk inkább maga a család, az alakult ki, szóval hogy édesapám nem az a megfelelő ember volt, sajnos, szerettem őt, nagyon szeretem is, de nem az az ember volt, aki szellemileg tudta fejleszteni a gyerekeit, tehát nekünk nem adott sokat, csak azt, hogy láttuk.
>
> *De hát azért a gyerekek igyekeztek tanulni, az minek volt köszönhető?*
>
> Hát nézze, annak volt köszönhető, hogy nagyon őszintén fejezzem ki, ebből a családi körből, ami nekünk otthon volt, mindenki menekült. Hiába lett meg a szép lakás, minden, az egyetértés nem volt meg. És mindenki kereste a maga útját, kilépett elég korán, a bátyám is 22 év Pesten van, és a többiek is, mindenki kiszállt otthonról, megpróbálta a maga életét rendezni.[55]

Éva álma, hogy szülésznő lehessen, nem teljesült, mert korán férjhez ment, gyerekei születtek. Egyedülálló édesanyaként azonban számos olyan problémával szembesült, amelyeket a munkásállam sem tudott megoldani:

> ...a télen vásároltam olajkályhát, és hát maga az volt 2000 Ft, és hát sajnos nem is vált be, tehát alig tudtam fűteni. És nagyon-nagyon sokat szereltem, kínlódtam vele, kínlódtam vele, minden, és egy valami mást akarok, olyant, ami fűthető, ami meleg, ami nem rossz, mert bizony a télen éjszakánként 2 óráig szereltem, hogy a gyerekek ne fázzanak...[56]

Évához hasonlóan Imrét is több kudarc érte mind a karrierjét, mind pedig a magánéletét tekintve. Csakhogy amíg Imre megőrizte az autonómiáját, és független fiatalemberként még az orvostudományi egyetemről is álmodhatott, Évának még arról is le kellett tennie, hogy szülésznő lehessen, és minden vágya az volt, hogy tisztességesen felnevelje a gyermekeit:

> a tanulást megszerettetni, hogy legyen belőlük valaki, és értékeljék azt, amit kapnak, amit adnak az emberek, és hogy megkapják mindazt, ami

55 Uo.

56 Uo.

> kell, és ha saját lábukra állnak, meg tudjanak állni rajta. Tehát ne mások által legyenek azzá, amik lesznek, hanem saját maguktól.
>
> Én az életem értelmét a nevelésben látom. Minden időmet, amit csak tudok, nekik adok. A másik, hogy egy otthont teremtettem és teremtek a gyerekeknek, és szeretem őket, viszontszeretnek. Hogy mondjam, másban nem nagyon látom az értelmét.[57]

Éva ugyanakkor korántsem adta fel a kutatók által annyira keresett „művelődést": naplót írt, amihez korábbi írásai, irodalomélményei adták az ötletet.

> Nézze, én maga az élet, szóval olyan visszavonultságban, a két gyerek mellett és régebben is, nem nevezném prózának, hanem a lelki egyensúlynak, ami nekem jó, és azt én leírom, én abban találok lelki felüdülést, hogy én azt elolvassam.
>
> *Akkor tulajdonképpen olyan az írás a maga számára, mint egy ilyen nagyon meghitt beszélgető partner?*
>
> Igen. Ezt tükrözi vissza tulajdonképpen, és ebben nem csalódom...[58]

Ha „mai szemmel" nézzük Éva életét, akkor az interjú egy küzdelmes életsorsot mutat, egy olyan nőét, aki nem adta fel a küzdést, hanem a lehetőségeihez mérten mindent megtesz azért, hogy jobb életet biztosítson a gyermekeinek, és a kevés szabadidejében még művelődik is: sokat olvas, naplót vezet. A kutató azonban semmilyen érdeklődést nem mutatott a naplóírás mint kulturális tevékenység iránt; mint ahogyan arra sincs reflexió, hogy Évának igen kevés ideje maradt az „önfejlesztésre", egyáltalán, önmagára. Ehelyett megjegyzi: „Gyermekeit tudatosan a könyv szeretetére igyekszik fogni, hogy többek lehessenek, mint ami ő volt"[59] – amivel mintegy le is zárja Éva szakmai pályafutását. Vessük ezt össze Imre jellemzésével: „Kisebbségi érzésekkel teli fiatalember, amit kudarcai érthetővé tesznek. Ettől eltekintve nem adja fel a reményt, és még küzd. A művelődésben és a munkájában is értelmet, sőt, szépséget talál."[60]

Éva az interjúban azt is több helyen megjegyzi, hogy egyedül nem „illendő" eljárkálni, illetve, hogy az „ő helyzetében" nem is volna okos, ha barátnője

57 Uo.

58 Uo.

59 Uo.

60 OSA, Munkáséletmód, 409_15_1_061_064

lenne. Mindez egyértelműen mutatja, hogy az egyedülálló édesanyákat egyébként is bizonyos társadalmi gyanakvás, előítéletek övezték; nem véletlenül mondta Éva, hogy hozzá a testvérein kívül senki nem jöhet. Miközben a második részben bemutatott fiatalemberek szellemi-kulturális igényeit, törekvéseit bizonyos megértéssel kezelték a kutatók, ahogyan látjuk, a munkásnők mégoly apró kis lázadását (naplóírás!) észre sem vették, vagy eleve lenézően emlegették („többek lehessenek, mint ami ő volt"). A nőnek, ha voltak is szellemi igényei, csak a gúnyos lesajnálás jutott; ha meg férj nélkül nevelt gyereket, akkor végleg bezáródtak előtte a mobilitás csatornái. Mindez nagyon szemléletes a *Rozsdatemető*ben, ahol Csele Juli alakjában jelenik meg a munkástársadalom által is lenézett „ringyó", aki „csak arra jó", ahogyan még az egyébként tisztességes férfinak ábrázolt Hábetler Jani megfogalmazza. De a *Makrá*ban is ilyen nő az érzéki Sztanek, aki a szexen kívül semmi mást nem tud adni a férfiaknak. A munkásnő leginkább a férjén keresztül érvényesült; és férfi hiányában nemcsak anyagilag vált kiszolgáltatottá, hanem erkölcsi tiszteletreméltóságát is megkérdőjelezték.

Következtetések

A tanulmány három fejezete három különböző kérdésre fókuszált, amelyeket most megkísérlünk összekapcsolni. A munkástörténet a két világrend szembenállása idején mélyen átpolitizált téma volt, hiszen az államszocialista rendszer erre a társadalmi rétegre alapozta nemcsak legitimációs ideológiáját, hanem társadalompolitikáját is.[61] Az ún. munkáspolitika elsősorban a nagyipari, városi és férfi munkásságra koncentrált, amelyet a rezsim a baloldal hagyományos bázisának tekintett. Azt a mítoszt, hogy ez a munkásság homogén, már Kemény István kutatásai megcáfolták, aki rámutatott arra, hogy a munkásság valójában nagyon is rétegzett társadalmi csoport, és ez a rétegződés a gyáron belüli hierarchiában is megmutatkozik: a hagyományos munkásdinasztiából származó, városi munkások foglalják el az alsóbb vezetői pozíciókat, míg a faluból bekerült, sokszor képzetlen fiatalok vannak a legkiszolgáltatottabb helyzetben.[62]

61 A magyar munkáskutatásokról részletes áttekintést nyújt: Lengyel–Neumann 2002, 275–296.

62 Kemény 1990

Ahogyan Valuch Tibor kutatásai bizonyítják, a rendszer által biztosított továbbtanulási lehetőségekkel elsősorban a régi munkásdinasztiából származó fiatalok tudtak élni, akik otthonról magasabb kulturális tőkét hoztak magukkal, mint a szakképzetlen szülők gyermekei.[63] Az otthonról hozott mentalitás és persze az anyagi lehetőségek – továbbra is fontos tényezők voltak a munkások felfelé való mobilitásában. Mindez alátámasztja, hogy a többség esetében egy fokozatos, generációkon átívelő mobilitás teljesült. Persze, ehhez is kellett az elszántság, a szorgalom és a művelődés iránti igény – amely lehetett generációs is, hiszen a Horthy-korszakban nagyon ritka volt egy munkásgyerek egyetemi oktatása.

Miközben a *Rozsdatemető* Hábetler Janija lustaságból, kényelmességből, Kertész Ákos Makrája pedig gyávaságból nem tud, vagy nem akar kitörni a munkáslétből, a tanulmány második részében olyan munkásokkal találkozunk, akik nagyon is szeretnének továbbtanulni. Az értelmiségi léthez a megszólalók különböző értékeket társítanak: András a nagyobb szabadságot, az utazást értékeli, Imre pedig a társadalmi felemelkedést, a „csakazértis" bizonyítást célozza meg, korábbi kudarcait szeretné kompenzálni, amelyet munkásszármazásának tulajdonít. A megszólaló fiatalemberek ambícióit a családalapítás sem töri le, ami azt mutatja, hogy a női partner nemcsak érzelmileg, hanem gyakorlatilag (házimunka, gyereknevelés, stb.) is elősegíti a férfikarrierek kibontakozását. Mi több, ez a „felállás" a kutatók számára is természetes: a férfiak „lázadása" a kutatók – és a társadalom – helyeslésével találkozik, hiszen a művelődés és a továbbtanulás mintegy egymást feltételezik.

Egészen más a helyzet, ha megvizsgáljuk egy munkásnő élettörténetén keresztül a nők sorsát és lehetőségeit. A férfi nélkül maradt nőkre nemcsak jóval nagyobb fizikai és anyagi teher hárul (hiszen nekik kell eltartani gyermekeiket), hanem a társadalom – és az értelmiség – szemében is „veszteségként" tűnnek fel, akikre nemhogy komolyabb karrier nem vár, de örülhetnek, ha legalább a tisztességüket, jó hírüket sikerül megőrizni a saját közegükben. Ez magyarázza, hogy semmilyen érdemi reflexió nincsen Éva „lázadására": még ha ez csak abban nyilvánul is meg, hogy sokat olvas, naplót ír, vagy gyermekeit is a könyvek szeretetére neveli. Egy munkásnő szellemi próbálkozásai csak megmosolygást váltanak ki a kutatókból; környezete pedig egészen más elvárásokat támaszt feléjük, mint a társadalmi felemelkedés vagy a magasabb karrier.

63 Valuch 2020, 263–272.

Megkockáztatom, hogy az 1970-es években – miközben a rendszerrel szemben létezett egy nagyon is virulens értelmiségi kritika – a munkásnők kiszolgáltatott helyzetére csak nagyon kevesen figyeltek fel, mert ezek a különbségek akkoriban természetesnek látszottak. A férfi társ megszerzése nemcsak egy könnyebb élethez segítette hozzá a munkásnőket, hanem társadalmi helyzetüket is legitimálta a közösség szemében, mint férjes asszonyokét. A valamilyen okból egyedül maradt munkásnők igen gyakran kerültek a társadalom perifériájára, és örülhettek, ha legalább az erkölcseiket nem kezdte ki a konzervatív környezet. Van erre reflexió Fejes Endre felejthetetlen *Rozsdatemető*jében is: a lusta és férfiakkal „cicázó" Csele Julit csak mint olcsó, megvásárolható nőt, alkalmi szeretőt kezelik férfi ismerősei (a főszereplő Jani is!), holott a regény elején mint menyasszony áll előttünk. Az egyszeri „botlást" azonban menthetetlenül követi a többi, és innentől kezdve megállíthatatlan az erkölcsi züllés, ami végképp „partiképtelenné", sőt kirekesztetté teszi a munkáslányt a tisztességes munkásközegben.

Kertész Ákos *Makrá*ja éppen 1971-ben jelent meg, a Kádár-korszak egy „tipikus" évében, akkor is, ha főhőse éppen nem tipikus. Elbukott lázadása azonban a korszakban tömegekhez eljutott, mint ahogyan a *Rozsdatemető* is egy rendszereken átívelő munkástörténet kulturális lenyomata lehetett. Ehhez kellett egy értő olvasóközönség és a kultúra olyan demokratizálása, amelyre a rendszer nemcsak törekedett, hanem sok szempontból sikerült is megvalósítania. A munkáskritika valóságos volt – de valóságosak voltak a munkásművelődés terén elért eredmények is. A „munkásírók" társadalmi üzenete akkoriban tömegekhez eljutott, mint ahogyan a munkások éppúgy megtanultak a sorok között olvasni, mint a „kiváltságos" – vagy annak tekintett – értelmiségiek.

Hivatkozott források és irodalom

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltár (MNL GYSMGYL)

XXXV. Magyar Szocialista Munkáspárt Győr-Sopron Megyei Bizottsága iratai

Open Society Archive (OSA), Munkáséletmód – munkáskultúra, életútinterjúk.

Irodalom

Alabán 2020 — Alabán Péter: *Egykor volt gyárváros... Társadalmi változások Ózdon és környékén a rendszerváltástól napjainkig.* Kronosz Kiadó, Pécs, 2020.

Andorka 1982 — Andorka Rudolf: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1982.

Bartha 2003 — Bartha Eszter: A sztálinizmus a régi és új historiográfiában. In: Krausz Tamás (szerk.): *Tanulmányok és dokumentumok a sztálinizmus történetéből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 2003, 15–40.

Bartha 2007 — Bartha Eszter: *A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában, 1968–1989.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2007.

Bartha 2008 — Bartha Eszter: E. P. Thompson újraolvasása. *Fordulat*, 1 (2008) 2. sz., 161–166.

Bartha 2011 — Bartha Eszter: *Magányos harcosok. Munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2011.

Bartha 2012 — Bartha Eszter: „Ezen a szállón szinte minden megszűnt, ami korábban valamiféle többletként volt jelen". Munkásszállók, szociális jogok és legitimáció a jóléti diktatúrákban. *Korall*, 13 (2012) 49. sz., 58–81.

Bartha 2018 — Bartha Eszter: Egy szabálytalan szociológuspálya. Rézler Gyula és a magyar társadalomtudomány. In: Lukács István – Majoros István (szerk): *Közép-európai arcképcsarnok, 20. század.* ELTE BTK, Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 2018, 17–34.

Bartha–Tóth 2021 — Bartha Eszter – Tóth András: The Emasculation of Trade Unions and Workers' Drift to Neonationalism in Hungary. *Europe-Asia Studies*, 73 (2021) 9. sz., 1726–1747.

Denis 2007 — Denis, Mathieu: *Labor in the Collapse of the GDR and Reunification. A Crucial, Yet Overlooked Actor.* PhD-értekezés, Humboldt Egyetem, Berlin, 2007.

FERGE 1976 — Ferge Zsuzsa: *Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.

FERGE 2010 — Ferge Zsuzsa: *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek.* Napvilág Kiadó, Budapest, 1976.

FITZPATRICK 2007 — Fitzpatrick, Sheila: Revisionism in Soviet History. *History and Theory*, 46 (2007) 4. sz., 77–91.

FODOR 2003 — Fodor Éva: *Working Difference: Women's Working Lives in Hungary and Austria, 1945–1995.* Duke University Press, Durham, N.C., 2003.

FRIESZ-KOVÁCS 2021 — Friesz-Kovács Kamilla: *Volt egyszer egy Orion...* Gondolat Kiadó, Budapest, 2021.

FULLER 1999 — Fuller, Linda: *Where Was the Working Class? Revolution in Eastern Germany.* University of Illinois Press, Urbana and Chicago, 1999.

GLEASON 1995 — Gleason, Abbott: *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War.* Oxford University Press, Oxford, 1995.

GREXA 2015 — Grexa Izabella: A szexuális szokások átalakulása Pesten egy 20. századi munkás-élettörténet fényében. *Socio.hu*, 5 (2015) 3. sz., 178–196.

HORVÁTH 2009 — Horváth Sándor: *Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években.* Nyitott Könyvműhely Kiadó, Budapest, 2009.

HÜBNER 1995 — Hübner, Peter: *Konsens, Konflikt und Kompromiß: Soziale Arbeiterinteressen und Sozialpolitik in der SBZ/DDR 1945–1970.* Akademie Verlag, Berlin, 1995.

JARAUSCH 1997 — Jarausch. Konrad: The German Democratic Republic as History in United Germany: Reflections on Public Debate and Academic Controversy. *German Politics & Society*, 15 (1997) 2. sz., 33–47.

JARAUSCH – DUFFY (szerk.) 1999 — Jarausch, Konrad – Duffy Eve (szerk.): *Dictatorship as Experience: Towards a Socio-Cultural History of the GDR.* Berghahn Books, Oxford–New York, 1999.

KEMÉNY 1990 — Kemény István: *Velünk nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején.* VITA Kiadó, Budapest, 1990.

KLESSMANN 2007 — Kleßmann, Christoph: *Arbeiter im „Arbeiterstaat" DDR: Deutsche Traditionen, sowjetisches Modell, westdeutsches Magnetfeld 1945 bis 1971.* Dietz Verlag, Bonn, 2007.

Kohli 1995 — Kohli, Martin: Die DDR als Arbeitsgesellschaft? Arbeit, Lebenslauf und soziale Differenzierung. In: *Sozialgeschichte der DDR*. Kaelble, Hartmut. Klett-Cotta (Hg.), Stuttgart, 1995, 31–61.

Kopstein 1996 — Kopstein, Jeffrey: Chipping Away at the State: Workers' Resistance and the Demise of East Germany. *World Politics*, 48 (1996) 3. sz., 391–423.

Kopstein – Ziblatt 2006 — Kopstein, Jeffrey – Ziblatt, Daniel: Honecker's Revenge: The Enduring Legacy of German Unification in the 2005 Election. *German Politics & Society*, 24 (2006) 1. sz., 134–147.

Krausz 2012 — Krausz Tamás: A magyar történetírás és a marxizmus: Megjegyzések a „kelet-európaiság" problémájához. *Eszmélet*, 24 (2012) 94. sz., 182–244.

Krausz – Szigeti 2007 — Krausz Tamás – Szigeti Péter (szerk.): *Államszocializmus: Értelmezések – viták – tanulságok*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2007.

Lengyel – Neumann 2002 — Lengyel György – Neumann László: Sociology of Work in Hungary. In: *Worlds of Work. Building an International Sociology of Work*. Cornfield, D.B. – R. Hodson (ed.). Kluwer Academic/Plenum Publ., New York, 2002, 275–296.

Lindenberger 2018 — Lindenberger, Thomas: From Cold War Battleground to a Footnote to History? Labour History in Divided and Unified Germany. *European Review of History: Revue européenne d'histoire*, 25 (2018) 1. sz., 61–78.

Lynne 2002 — Lynne, Viola: The Cold War in American Soviet Historiography and the End of the Soviet Union. *The Russian Review*, 61 (2002) 1. sz., 25–34.

Maier 1997 — Maier, Charles: *Dissolution. The Crisis of Communism and the End of East Germany*. Princeton University Press, Princeton, New York, 1997.

Nagy 2016 — Nagy Péter: *A Rima vonzásában. Az ózdi helyi és gyári társadalom a késő dualizmustól az államosításig*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2016.

Nagy 2021 — Nagy Péter: Vándormunkások, amerikázók, betegjegyen aratók. A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. fekete köny-

vei. In: Tóth Pál Péter – Bartha Eszter – Krémer András – Valuch Tibor (szerk): *Rézler Gyula szellemi öröksége*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2021, 132–148.

Pál 2018 — Pál Zoltán: *Politikai döntéselőkészítés és valóságismeret a Kádár-korban. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete (1966–1989)*. PhD-értekezés, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2018.

Pittaway 2002 — Pittaway, Mark: The Reproduction of Hierarchy: Skills, Working-class culture and the State in early modern Hungary. *The Journal of Modern History*, 74 (2002) 4. sz. 737–769.

Pittaway 2012 — Pittaway, Mark: *The Worker's State. Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958*. Pittsburgh University Press, Pittsburgh, 2012.

R. Nagy 2020 — R. Nagy József: A munkáskép változásai médiaeseményekben. In: Bartha Eszter – Tóth András – Valuch Tibor (szerk.): *Munkás – kultúra – örökség*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2020, 355–376.

Rainer 2022 — Rainer M. János (szerk.): *A szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2022.

Rézler 1943 — Rézler Gyula: *Egy magyar textilgyár munkástársadalma*. Magyar Ipari Munkatudományi Intézet, Budapest, 1943.

Thompson 1971 — Thompson, Edward, P.: The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century. *Past & Present*, 50 (1971) 1. sz., 76–136.

Thompson 2007 — Thompson, Edward, P.: *Az angol munkásosztály születése*. Osiris Kiadó, Budapest, 2007.

Turgonyi–Ferge 1969 — Turgonyi Júlia – Ferge Zsuzsa: *Az ipari munkásnők munka- és életkörülményei*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1969.

Valuch 2020 — Valuch Tibor: Munkásgenerációk nyomában. Az anyakönyvek mint a magyar nagyüzemi munkásság társadalomtörténetének forrásai. In Uő: *Mindennapi történeteink*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2020, 263–272.

Varga 2012 — Varga Zsuzsanna: Mit ér a munkás, ha paraszt (is)? A falusi munkásság és a hatalom a Kádár-korszakban. *Korall*, 13 (2012) 49. sz., 37–57.

Várkonyi-Nickel 2017 — Várkonyi-Nickel Réka: *Rimaiak a gyárak völgyében: Egy salgótarjáni munkáskolónia társadalma az államosítás előtt.* Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 2017.

Veres 1980 — Veres Sándor: A munkásszállók társadalmai. In: V. Sütő András (szerk.): *Szállás, otthon. A tanácsi vállalatok munkásszállásainak helyzete. A közművelődési tevékenység feltételei, gyakorlata a munkásszállókon.* Főváros Tanácsa VB. Művelődésügyi Főosztálya, Budapesti Művelődési Központ, Budapest, 1980, 1–26.

Wierling 1996 — Wierling, Dorothee: Work, Workers and Politics in the German Democratic Republic. *International Labor and Working-Class History*, 50 (1996) 3. sz., 44–63.

Zimmerman 2010 — Zimmermann, Susan: Gender Regime and Gender Struggle in Hungarian State Socialism. *Aspasia*, 4 (2010) 1. sz., 1–24.

Pap Milán

A szocialista demokrácia viszontagságai

Az 1971-es képviselő-választás és Szép Zoltán ügye(i)

Az 1971-es év a magyar államszocializmus politikatörténetében elsősorban az 1968-ban bevezetett reform, illetve a Varsói Szerződés csapatainak csehszlovákiai bevonulása és egyúttal a dubčeki kísérlet bukása felől értelmezhető. Ez utóbbi esemény két olyan ellenirányú mozgást jelentett, amely a desztalinizált állami és hatalmi rendszerben egyaránt kijelölte a fejlődés útját és annak korlátait. 1968 után már nem csak a tizenkét évvel korábbi magyar forradalom mint elkerülendő példa lebegett a szocializmus hazai reformereinek szeme előtt, hanem egy kevésbé radikális változást igenlő modell, a csehszlovák „emberarcú szocializmus" kudarca is.[1] Ugyanakkor a hetvenes évek eleje egy olyan átmeneti állapotként írható le, amikor még korántsem dőlt el a megkezdett reformok sorsa.

Annak érdekében, hogy a rendszer illeszkedjen a megváltozott társadalmi elvárásokhoz, a Magyar Szocialista Munkáspárt a politikai rendszer óvatos reformját kezdeményezte. Ahogy az ötvenes, majd a hatvanas évek közepén, ezúttal is nagy hangsúly esett a szocialista demokrácia „fejlesztésére", a politikai döntéshozatal és a politikai reprezentáció óvatos változtatásaira.[2] Számos párthatározat született az 1968-as évet követő időszakban, amely a hatalom ebbéli törekvéseit kívánta segíteni. 1969 júniusában adta ki a Központi Bizottság (KB) tudománypolitikai irányelveit, amely gazdasági-társadalmi fejlesztésekkel kívánta összhangba hozni a tudományos élet és a technológiai fejlődés támogatását. Ugyanazon év szeptemberében napirendre kerültek az üzemi demokrácia elvi kérdései, 1970 januárjában pedig a Politikai Bizottság (PB) a munkásosztály helyzetét tekintette át. A következő hónapban a KB ifjúságpolitikai állásfogla-

1 Kádár és a magyar vezetés viszonyáról a csehszlovák reformkísérlethez lásd Földes 2009; Mitrovits 2012; Békés 2019, 209–238.

2 A politikai rendszer „fejlesztésének" ideológiai és kulturális kontextusáról Kalmár 2014, 251–289.

lását fogadták el, amely megalapozta az 1971-es ifjúsági törvényt. A politikai rendszer „fejlesztését"[3] irányozta elő a KB pártdemokrácia erősítésére irányuló határozata 1969 novemberében, a következő év áprilisában pedig a későbbi tanácstörvényt megalapozó határozatot fogadta el a párt ugyanazon szerve a Minisztertanáccsal tartott együttes ülésén. Ebbe a sorba illeszkedett a választási rendszer reformja, amely elviekben demokratizálta a képviselő-jelölés szabályait, amely az első érdemi lépést jelentette volna a valós politikai reprezentáció felé huszonkét év óta először.[4] Azt, hogy ez nem lehetett így, könnyen megjósolható volt az állampárti hatalmi struktúra változatlan fennállásából. Ennek ellenére volt, aki mégis próbára tette a rendszer működését.

Választások 1971-ben

Az 1970. évi III. törvény a meglévő választójogi szabályozást főként abban változtatta meg, hogy lehetőséget adott a többesjelölésre az egyéni választókerületekben. Az egyéni kerületi rendszert először az 1967-es választásokon alkalmazták, akkor még választókerületenként a Hazafias Népfront egy-egy jelöltjére lehetett szavazni. Az új szabályozás szerint a jelölőgyűlések szervezése továbbra is a Hazafias Népfront (HNF) helyi bizottságait illette meg, a választási elnökségek és az országgyűlési választókerületi bizottságok közreműködésével. Jelölőgyűléseket a HNF leggyakrabban lakóterületi alapon szervezett, de ilyen eseményeket az üzemekben, vállalatoknál, termelőszövetkezetekben, állami gazdaságokban, állami hivatalokban, fegyveres testületeknél is tarthattak. A jelöltekre a Hazafias Népfront szervei, társadalmi szervezetek képviselői, dolgozói munkaközösségek, termelőszövetkezeti tagság csoportjai mellett bármely választópolgár javaslatot tehetett. Ez volt az a módosítás a szabályozásban, amely elviekben megszüntette a párt és a hozzá kötődő szervezetek monopóliumát a jelöltállítás processzusa felett. A törvény 8. paragrafusa harmadik bekezdése ezek után kimondta, hogy a „jelölőgyűlésen részt vevő választók több jelölt indulását is támogathatják", a jelöltté váláshoz pedig a jelölőgyűlésen megjelent összes választópolgár egyharmadának támogatása szükséges.

[3] A szocialista demokrácia értelmezéséhez a hatvanas években lásd Pap 2015, 41–59.

[4] A Kádár-korszak választási kampányairól Feitl 2016, 107–118. Az államszocialista korszak parlamentjének részletes történeti, politikai és intézményi leírását lásd Feitl 2019.

A jelölőgyűlések feletti valódi politikai kontroll lehetőségét a HNF szervezetek munkája jelentette, nemcsak a szervezés, de a programadás területén is. Ehhez az MSZMP PB már 1970 decemberében lefektette a tömegpolitikai munka alapelveit a választás előkészítéséről és lebonyolításáról szóló határozatában. Az elvi megfogalmazáshoz igazodtak a jelölő, majd a választási nagygyűlések szónokai 1971 kora tavaszától, amikor kezdetét vette a választásokat megelőző politikai „kampány". A határozat fontos elemként tartotta számon a beszédekben a négy évvel korábban lefektetett program teljesülését, a társadalmi egység megerősödését és nem utolsósorban az „anyagi" és „kulturális jólét" szintjének emelését. Ennek folytatását a hivatalos politika az MSZMP X. kongresszusa határozataiban, a soron következő ötéves terv megvalósulásában, a nemzetközi helyzet megszilárdulásában kívánta láttatni. A szöveg szerint a választásokra a magyar állampolgárok „az egyre szélesedő és mélyülő szocialista demokratizmus jegyében" készülhettek.[5]

Az országgyűlési és tanácsi választások időpontjáról és politikai előkészítéséről a Politikai Bizottság két ülése (1970. december 15. és 1971. január 12.) után végül a Központi Bizottság határozott, amelynek ülésén az adminisztratív és pártszervezési ügyekkel megbízott KB-titkár, Biszku Béla taglalta a választási „kampány" során hangoztatandó eredményeket és ígéreteket. Biszku szerint főként azt kell hangsúlyozni a politikai munka során, hogy a négy éve felvázolt ígéretek, a IX. kongresszus programja teljesült, ezáltal előrehaladt a szocializmus építése. Mit is érthetünk ez alatt? – tette fel a kérdést, majd hosszasan sorolta az elmúlt években elért eredményeket. Kiemelt hangsúlyt kapott a szövetségi politika is mint a nemzeti egység kifejezője és annak bizonyítéka, hogy a proletárdiktatúra osztályharcos évei véget értek: „Folytatni kell pártunk eddigi szövetségi politikáját, mely nemzeti egységbe tömöríti társadalmunk minden dolgozó osztályát és rétegét: a munkásságot, a szövetkezeti parasztságot, az értelmiséget, a kisipari szövetkezetek dolgozóit, az egyéni termelőket. A leninni szövetségi politikával kell tovább erősíteni kommunisták és pártonkívüliek, hívők és nem hívők együttműködését, mindazokét, akik vállalják a közös célt: a szocialista Magyarország felépítését."[6] Ugyanakkor Biszku visszafogottságot javasolt az életszínvonal-növelő politikával kapcsolatban, és felszólalt a szocialista közerkölcsöt sértőkkel szemben is: „... a harácsolás, a harácsolók ellen, de a munkával szerzett jövedelem növelése mellett vagyunk."[7]

5 MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 542. ő. e. 26.

6 Vass 1974, 688.

7 MNL OL M-KS 288. f. 4. cs. 111. ő. e. 16.

Kádár János nem tagadta, hogy az elhangzott politikai, gazdasági, társadalmi eredmények a párt politikájának köszönhetők, azonban úgy vélte, a programot ezúttal nem a párt politikája, hanem a népfrontpolitika jegyében kell meghirdetni, „az összes magyar állampolgár politikai eseményeként kell felfogni". A főtitkár a pártegységen túlmutató népi egység politikáját a következőképpen magyarázta: „Talán nem nevetséges, ha azt mondom: a Népfront fő szervezeti ereje a Magyar Szocialista Munkáspárt, amely benne van a Népfrontban. Tehát ennek Népfrontválasztásnak kell lennie. A felhívást a Népfront bocsájtja ki, a platform a Népfront neve alatt van, a jelölteket a Népfront indítja és hagyja jóvá. Ez Népfront-választás. Hogy ez formailag és nem szűk értelemben vett pártkampány, azt hiszem, ez félreértésre nem adhat okot, azért ez a párt politikáját jelenti, de annak a formának megfelelően, amit a választás megkíván."[8] Kádárnak leginkább a politikai gyakorlathoz volt affinitása, pontosabban azon a téren mozgott otthonosan, amelyen az elvi politikát a mindennapi gyakorlatra kellett lefordítani. Ez a fajta „tehetség" kiterjedt a szocialista nagygyűlések szervezésére és lefolytatására is: „Még egy másikfajta megjegyzés: milyen egy választási gyűlés? Azt hiszem, az nem jó választási gyűlés, hogy együtt vannak, akik vannak, s aki megnyitja, átadja a szót a szónoknak, az egy kommunista szónok és kétórás beszédében kifejti a párt álláspontját. Utána rendben van és hazamennek. A gyűlések egy kicsit a választás jellegének megfelelőek legyenek. Szerintem nagyon jó gyűlést lehet tartani másfél óra alatt, amelyen 4-5 ember is beszél. És ennek a politikai értelme abban áll, hogy több ember beszéljen. Az elnök is mondjon egy-két szót, azután el lehet képzelni, hogy ha egy nagy gyárnak valami érdemes embere is üdvözölje az oda meghívott publikumot, akik esetleg nem oda tartoznak, és ezután valami népfrontszerű 'tünemény' – legyen egy pártonkívüli – mondjon rövid beszédet, hogy miért ért ő egyet a kommunistákkal és hogy tud ő azokkal együtt dolgozni, miért tud ő meg a hozzá hasonlóan gondolkozó ember jó meggyőződéssel együtt haladni a kommunistákkal. És azután beszéljen a kommunista főszónok, ha már így van. Egy kicsit ilyen jelleget lehetne újra adni ezeknek a választási gyűléseknek, ha azt akarjuk, hogy ezek igazi választási gyűlések legyenek: kifejezzék a kommunisták és nem kommunisták politikai szövetségét."[9]

Az ülés során Biszku Béla volt az, aki kitért a jelölőgyűlések szerepére, felemlegetve a választási törvény kapcsán megváltozott helyzetet. Biszku jól lát-

8 Uo. 28–29.

9 Uo. 35.

ta, hogy a párt szempontjából nem kívánt jelöltekkel szemben a korai, jelölőgyűlési szakaszban lehet fellépni. Ezért, folytatta Biszku, a pártszervezeteknek nagy gonddal kell fellépniük a jelölés folyamán. Egyrészről a párt egységét, a kívánt jelölt harcos támogatását várta a helyi párt- és népfrontszervezetektől, másrészről nagy hangsúlyt feketetett a „választói aktivitásra". Vagyis üdvözlendőnek kell tartani, a szocialista demokrácia fejlődésének jeleként, a kettős vagy többes jelölés eseteit, ugyanakkor ezzel nem szabad csökkenteni a párttagok győzelmi esélyeit. Orientálni kell a közvéleményt, főként azzal, hogy a kiemelt jelöltekkel (PB- vagy kormánytagok, megyei pártbizottságok vezetői) szemben ellenjelölti indulással ne zavarják össze a választók megfontolásait.[10] Kádár ezt a nyakatekert iránymutatást kívánta tisztázni, amikor ismét a gyakorlat nyelvére fordította le a párttagok teendőit a jelöltállítás kapcsán: „A tennivalók között olyan sorrendet állítanék – persze itt sokféle tennivaló van – az első helyen a politika van, aztán a dolog természete szerint második helyen a jelöltek kérdése – tehát olyan jelölteket kell állítani a nép elé, akik garanciát jelentenek, hogy a támogatott politikát realizálni tudják a legfőbb törvényhozó szervünkben és a nép életére komoly kihatással levő tanácsokban. A jelöltek tehát feleljenek meg a politikának, vonzó emberek legyenek politikai értelemben is, akik nem taszítanak ettől a politikától. Ne fogcsikorgatva fogadják el a jelöltet akár helyenként is, hanem azzal a meggyőződéssel: igen, ez olyan ember, aki képes a politikát az életben az eddiginél jobban megvalósítani, hatékonyabban érvényre juttatni."[11]

A pártszervezetek értették a vezetés szavát; a legtöbb esetben megtalálták a megfelelő jelöltet. Nagy választási csatákra csak elvétve lehetett számítani a jelölések lezárása után. 1971-ben 352 országgyűlési választókörzet közül csupán 45-ben indult két jelölt a képviselői posztért. Az MSZMP politikai rendszer felett gyakorolt kontrollja a következő választásokon még inkább érvényesült, így 1975-ben 34, 1980-ban pedig már csak 15 választókörzetben indult két jelölt, míg 1985-ben az új választójogi törvény értelmében kötelezővé tették a többesjelölést. 1971-ben viszont volt egy körzet, amely nem várt versenyt hozott, elsősorban a HNF-jelöltje és értelmiségi kihívója között; ráadásul itt végül nem kettő, hanem három jelölt küzdött a parlamenti helyért. Ez volt a budapesti 6. számú választókerület Óbudán.

10 Uo. 20–21.

11 Uo. 29.

Az óbudai jelöltek

Óbuda a hetvenes évek elején döntő változáson ment keresztül. Ez a változás elsősorban a városképet tekintve volt szembeötlő, mivel néhány évvel korábban kezdődött meg a városrész történeti szerkezetének és jellegének eltüntetése. 1964 februárjában az MSZMP Központi Bizottsága határozatának megfelelően a szovjet típusú házgyári elemekből épült lakások másfél évtizedes programjának kiemelt terepe lett a főváros, így Óbuda is. A III. kerületi Tanács Végrehajtó Bizottsága 1966 nyarán döntött a városrekonstrukció és átépítés hosszú távú terveiről. A Szentendrei úti Házgyár 1966 elején kezdte meg a termelést, kezdetben a helyi, óbudai építkezési igények kielégítésére. A Mező Lajos tervei alapján folytatott átépítési folyamat 1967-ben vette kezdetét a kerületben.[12] Az első, szanálási körben, az 1967 és 1969 közötti három évben mintegy 1500-1600 lakást bontottak le. Az első szovjet típusú panelépületek a Kórház utcában épültek 1969-ben, 1970-re pedig már 2057 darab lakás készült el és vált beköltözhetővé, 1975-re pedig ez a szám meghaladta a 32 ezret. A modernizált városrész központjául az Árpád-híd budai hídfőjét és a Flórián teret szánták, ugyanakkor utóbbi beépítése végül elmaradt.

A közelben található Szőlő utcai egybefüggő panelháztömb viszont a szimbóluma is lehetne a szocialista rendezési és lakásépítési törekvéseknek. A „faluház" 1970-ben épült 886 lakással, amely háromezer embernek ad ma is otthont. A hetvenes évek elejére a nagyszámú beköltöző miatt a kerület társadalmi jellege is változóban volt. Jól jelzi ezt, hogy az említett „faluház" új lakosai közül 508-an voltak óbudaiak, 375-en viszont már más kerületekből költöztek ide.[13]

A helyi ipar zászlóshajója,[14] a Pamutnyomóipari Vállalat (PANYOVA) óbudai részlege, amely az államosított Goldberger textilgyárat, Pamutkészítő gyárat és Textilfestő Üzemet foglalta magába, jelentős munkástömeget képviselt.[15]

12 Horváth 2020a, 519–523.

13 Horváth 2020b, 525.

14 Nem a Goli volt a kerület egyetlen nagyobb ipari egysége: az említett Házgyár mellett itt működött a Gázgyár, a Budai Tégla- és Cserépipari Vállalat, az Óbudai Hajógyár, a Budapesti Mezőgazdasági Gépgyár, a Budapesti Harisnyagyár, a Csillaghegyi Lenárugyár, a Budapesti Rádiótechnikai Gyár és a Mechanikai Hírműszerek Gyára.

15 A PANYOVA e három említett gyáreleménének rekonstrukciója, műszaki korszerűsítésük főként a hatvanas évek első felében történt. A géppark modernizálásának és a kapacitásnövelésnek is köszönhető, hogy a hetvenes évek elején a részlegek termékeit 60-65 százalékban már, főként a szocialista blokk országaiba irányuló, exportra gyártották. III. KT VB 1970, 28–31.

A 6. választókerület alapvetően az üzemi munkásság képviseletét jelentette, az országgyűlési képviselők a helyiek által csak Golinak becézett üzem munkásai közül kerültek ki, eleget téve a munkásállam reprezentációs elveinek. Ezt a szerepet 1967 és 1971 között Korpai Jánosné látta el, aki 1957 óta a PANYOVA munkásnője volt, a hatvanas évek második felében már mint csoportvezető több ember munkájáért felelt a textilfestő üzem összerakó, csomagoló részlegében.

A képviselőnővel a *Magyar Nemzet* 1969. augusztus 20-i számában lehetett riportot olvasni,[16] amelyből az olvasók megtudhatták, a fiatal Korpainé meglepődött, amikor 1967-ben megválasztották, ugyanakkor igyekszik megfelelni a képviselőkkel szemben támasztott elvárásoknak, és mindenekelőtt választókerülete üzemi munkássága körülményeinek javítására koncentrál. Korpai Jánosné felszólalásaiban a textilüzemi tapasztalatokra hagyatkozva érintette a gépesítés hiányának problémáját, a nehéz- és könnyűipari bérek méltánytalan különbségét, a munkásnők speciális helyzetét és a túlórázás nehézségeit, illetve az óbudai üzemek ingázóinak mindennapi problémáit, főként a vonat és HÉV reggeli csatlakozásának megoldatlanságát. Korpai Jánosné nemcsak munkahelyi részlegében, de a Goli munkásai között is népszerűségnek örvendett a hatvanas évtized végén, amikor a gazdasági mechanizmus reformjának bevezetését követően az árak, a bérek és a munkaidő kapcsán is bizonytalanság uralkodott az üzemekben. A képviselőnő olyan munkásréteget reprezentált, amely a korábbi évtizedekben csak elvétve jelent meg a munkásokról és parasztokról szóló hivatalos diskurzusokban és politikusi beszédekben: a nehézipari munkás és a termelőszövetkezeti paraszt idealizált képe mellett a könnyűipar munkásnői a szocializmus építésének legfeljebb a segéderejét jelentették.

1971-re megoldódni látszott a munkába járás számos problémája Óbudán, a textiliparban pedig bérrendezés történt. Így nem sokakat ért nagy meglepetésként, hogy a tavaszi országgyűlési képviselő-választásra a HNF helyi szervezete Korpai Jánosnét kívánta jelölni, megszerezve ehhez a helyi pártbizottság, a szakszervezeti bizottság és KISZ-szervezet támogatását is. Ezúttal azonban azok is hallatni kívánták a hangjukat, akik nem az üzem alkalmazottai voltak: számos újonnan betelepülő elsősorban a lakáshoz jutás vágyával érkezett Óbudára, ám munkájuk nem kötődött a kerület üzemeihez. Az új választójogi törvény lehetővé tette, hogy bármely választópolgár javaslatot tehessen a jelölőgyűléseken a képviselőjelölt személyére. A márciusi jelölőgyűlésen pontosan ez történt: Korpai Jánosné várható jelölése után a résztvevők közül felállt egy fiatalember, aki

16 (FEKETE) 1969, 10.

Szép Zoltán 28 éves egyetemi kutató nevét is bedobta, többek támogatása és helyeslése mellett. A fiatal vak történész jelöltségét a jelölőgyűlés támogatta, azonban mielőtt mindenki hazament volna, újabb jelölt neve érkezett megfontolásra, a pamutkészítő részlegen dolgozó Takács Sándornéé, akinek érdemeire és elkötelezettségére munkatársnői is felhívták a figyelmet. Végül Takács Sándorné is megkapta a jelöltséghez szükséges szavazatokat, így állt elő az a furcsa helyzet, amelyről a sajtó lelkesen tudósított, és, amelyre a következő másfél évtizedben nem volt példa: 1971. április 25-én három jelölt versenghetett egy képviselői helyért az államszocialista országgyűlésben.[17]

A vak történész

Az Óbudán jelöltté váló Szép Zoltán 1943. szeptember 2-án született Vízkeleten (Čierny Brod), a mai Szlovákia területén található településen, amely abban az időben a Magyarországhoz visszacsatolt Felvidék része volt. Családját a háború után telepítették át Magyarországra, Zoltán a vakok általános iskolájába járt, majd a Kőrösi Csoma Sándor Gimnáziumban folytatta tanulmányait. 1962-ben, az érettségi után felvételt nyert az ELTE magyar–történelem szakára. Egyetemi évei alatt bontakoztak ki irodalmi ambíciói is, az írással később is próbálkozott, néhány írása, több tucat verse ma is elérhető.[18] 1967-ben diplomája megszerzése után tudományos segédmunkatársként helyezkedett el az ELTE-n, és még ugyanazon évben az MSZMP tagja lett. A vak fiatalember sikerrel hívta fel magára figyelmet. Az ELTE hetilapjának 1965. februári száma arról számolt be, hogy Szép Zoltán tanulási nehézségei miatt levelet írt Kádár János titkárságára, annak érdekében, hogy segítsék hozzá egy magnetofonhoz.[19] A fiatal történész azonban igyekezett kapcsolatokat kiépíteni a fiatalok körében az egyetemi KISZ-szervezeten keresztül. Ugyan csak a hetvenes évek elején, az új lakások elkészültekor költözött a Szőlő utcába, élete nagy részét már előtte is Óbudán töltötte. Nagybátyja a kerületben mint katolikus pap, a szalézi rend Segítő Szűz Mária Lelkészség plébánosa, ismert volt a helyiek között.

1968-ban, a „magyar beatkorszak" csúcsán, a hazai könnyűzenei együttesek befutása után Szép Zoltán és néhány társa úgy döntött, exkluzív klubot hoznak

17 K.T. 1971, 5.

18 Szép, é.n.

19 *Emberi segítség*, 1965, 2.

létre, elsősorban zenészek és színpadi emberek számára. Ekkor került először szembe Szép Zoltán a kádári szocialista törvényességgel. 1969 májusában és júniusában tárgyalta első fokon a Pesti Központi Kerületi Bíróság azt az ügyet, amelyben Szép Zoltánt másodrendű vádlottként egyesülési joggal való visszaélés miatt vonta eljárás alá a hatóság.[20] A klubalapítás ötlete onnan eredt, hogy diplomaszerzés után Szép az ELTE Eötvös klubjában kultúrfelelősi megbízást kapott. Szándékában állt szociológiai tanulmányt írni az ott fellépő együttesekről és rajongóikról, így mindkét csoport tagjaival kapcsolatba került. Itt ismerkedett meg az ügy elsőrendű vádlottjával, aki támogatta tervét, hogy a „zenészeknek fórumot nyújtó zártkörű klub" tervéhez támogatót szerezzenek. A korabeli szabályozás szerint a klub működéséhez szükséges volt valamely állami vagy társadalmi szerv, illetve vállalat patronálása. Bár a felkeresett szervezetek (Magyar Hanglemezgyártó Vállalat, Fővárosi Szabadtéri Színpadok Igazgatósága) tevőlegesen is támogatták a klub megalakítását, patrónusi szerepet nem vállaltak. Így járt el Erdős Péter, akkoriban a Hanglemezgyártó Vállalat sajtóosztályának vezetője, aki főnökével való egyeztetés után elutasította a patronálás felvállalását, ugyanakkor a vállalat sokszorosító gépén több száz tagsági igénylőlapot, felhívást és meghívót nyomtattatott Szépék klubja számára. A klub felhívására közel 200 tagsági jelentkezés történt, 1968 szeptemberében a klub indulásáról röviden beszámolt az országos sajtó is. Tényleges patrónusi szervezet híján és a meglévő engedélyek hiányában azonban a klubnapokat eseti engedélyekkel tudták megoldani, amelyekre a Royal Nagyszállóban került sor. És, bár a kerületi engedélyek egyszeri, műsor nélküli és belépődíjmentes eseményre szóltak, a néhány kezdeti alkalom csak tagsági igazolvánnyal, a klub számlájára befizetett tagdíjjal volt látogatható. A szervezeti szabályzattal és egyre bővülő tagsággal rendelkező klub 1968 őszén végig a meglévő engedélyek hiányában működött, pénzügyi elszámolása egyre inkább áttekinthetetlenné vált. Ezt használta ki Szép Zoltán társa, az elsőrendű vádlott, aki másféle bevétele híján sikkasztott az egyesület vagyonából. 1968 közepén tartott klubnap végül az egyesület végét is jelentette: a klubnapnak otthont adó Royal bárhelyiségébe ugyanis a megengedettnél kétszer több embert, mintegy 300 főt engedtek be, az eldobált cigarettacsikkek pedig 260 ezer forintos kárt okoztak a hotelnek. A szálló vezetősége a kár megállapítása után értesült arról, hogy a klub nem rendelkezik a megfelelő engedélyekkel, ezért nem engedélyezte ott további működését és kártérítési pert indított. A Fővárosi Bíróság végül

[20] ÁBTL 3. 1. 9. V-160869/17. 193–211. A Pesti Központi Kerületi Bíróság ítélete, 1969. május 9.

1969 novemberében másodfokon az elsőrendű vádlottat, Wandracsek Árpádot sikkasztásért és egyesülési joggal való visszaélésért négy hónapnyi felfüggesztett szabadságvesztésre és 500 forint pénzbüntetésre ítélte. A másodrendű vádlott Szép Zoltán, csakúgy, mint a harmadrendű vádlott esetében a másodfokú ítélet helybenhagyta az egyesülési joggal való visszaélés miatt indult eljárás megszüntetését és a figyelmeztetésben való részesítést.[21]

Az ügy később válik fontossá, mivel hivatkozási alapul szolgálhatott a pártvezetés számára, amellyel akadályt gördíthetett Szép Zoltán képviselői jelöltsége elé. Ugyanis Szép jelöltségének híre egészen a párt vezető szervéig ért: a Politikai Bizottság a jelölések lezárulása után részletesen számba vette a budapesti 6. választókerület ügyét.[22] Az ülés jegyzőkönyvének tanúsága szerint Jakab Sándor KB-titkár, a jelöltek listájának tárgyalása során az óbudai hármas jelölés problémáját sorolta elsőként. Beszámolt Szép Zoltán személyéről, aki párttag ugyan, de 1968 folyamán olyan klubot szervezett néhány társával, amely beatzenészek szervezett összefogását tűzte ki célul. Erre ugyan a pártapparátustól nem kaptak engedélyt, folytatta Jakab, de ők konok módon vezetőséget választottak, igazolványt adtak ki, az összejöveteleiken pedig belépődíjat szedtek. A súlyosabb vád az volt, hogy ezeken az összejöveteleken „ellenséges politikai megnyilvánulások hangzottak el", és külföldi lapok szerkesztőivel kívánták felvenni a kapcsolatot. A csoportnak a Royal szálló volt a törzshelye, ahol nagy anyagi kárral járó botrányok is előfordultak. A klub beszüntetéséről a Belügyminisztérium gondoskodott, a tagok, így Szép ellen eljárás indult, amely azzal járt, hogy végül rendőrségi figyelmeztetésben részesült. A III. kerületi pártbizottsági titkára ugyan próbálta lebeszélni Szépet a jelölőgyűlésen való indulásról, aki erre nem volt hajlandó. Végül Jakab azt is felrótta, hogy a jelöltet fiatalokból álló úgynevezett „repülőbrigádja" segíti, akik hangosan és meggyőzően agitálnak személye mellett. Jakab személyes véleménye szerint a megoldás az lett volna, ha az ügyészség óvást jelent be jelöltsége ellen.

A jegyzőkönyv további párbeszédeiből azonban kiderül, hogy törvényességi szempontból nem volt kizáró ok Szép Zoltán indulása ellen, amelyet Jakab is kénytelen volt elismerni: Szép Zoltánnak nincs priusza, tehát a törvény szerint indítható jelöltként. Ezek után Gáspár Sándor SZOT-főtitkár felvetette, hogy mivel párttagról van szó, a pártnak kell ráhatással lennie, hogy Szép álljon el a

21 ÁBTL 3.1.9. V-160869/17. 213–218. A Budapesti Fővárosi Bíróság másodfokú ítélete, 1969. november 13.

22 MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 550. ő. e. 30–44.

jelöléstől. Brutyó János, a Központi Ellenőrző Bizottság elnöke kiemelte, hogy a hármas jelölés miatt igazi próbája lesz a választásnak a 6. számú választókerület, esetleges pótválasztásra is sor kerülhet, ott pedig vissza lehet szorítani Szép Zoltánt. Bár Brutyó szerint erre nem lesz szükség, mert nem ő fog nyerni. Ehhez képest liberális hangot ütött meg a vitában Aczél György, aki szerint indítani kell Szép Zoltánt, aki nyilvánvalóan „aktivitási területet" keres magának, ezért nincs értelme korlátozni indulásában. Ráadásul igen kínos lenne, ha valakit nem engednének indulni a választásokon, miközben a párt teljes jogú tagja. Fock Jenő miniszterelnök is egyetértett Szép indításával, ugyanakkor azt javasolta, hogy e választókerületben a párt „sugalmazza", hogy a másik jelölt mellett kell kiállni. Ebben egyetértett vele egyik helyettese, Fehér Lajos és Németh Károly, a budapesti bizottság első titkára, valamint Pullai Árpád KB-titkár is. Utóbbi felvetette, hogy a jelölt „balos anarchista beütésére" figyelni kell. Benke Valéria, a párt elméleti folyóiratának, a *Társadalmi Szemlé*nek szerkesztőbizottsági elnöke szerint sem kell gátolni Szép Zoltánt, éppen ellenkezőleg, örülni kell annak, hogy itt egy ifjúsági megmozdulás történt, tehát bebizonyosodott, hogy a fiatalokat érdekeltté lehet tenni a választásban. Végül a Kádár Jánost helyettesítő Biszku Béla által vezetett Politikai Bizottság olyan határozatot fogalmazott meg, hogy a párttag jelöltek, így Szép Zoltán indulhasson képviselőjelöltként a választásokon.

A győzelem

Szép Zoltán azonban nem pusztán politikai karrierre vágyott: a képviselőséget elsősorban választókerülete és az általa fontosnak tartott ügyek képviseletének tekintette. Későbbi nyomozati dokumentumok tanúskodnak arról, hogy Szép úgy vágott bele a képviselőségért folyó küzdelembe, hogy a lobbitevékenységet tartotta legfőbb céljának: befolyását kívánta használni egyes ügyek elintézésében. Ezt a szándékát később némi siker is koronázta, mindenesetre a cél elérése érdekében tudatosan készült a megmérettetésre is. Ez azzal járt, hogy olyan eszközhöz nyúlt, amelyre majd' negyedszázada nem volt példa: egy körülötte álló baráti kör korteshadjáratot vezetett a választókerületében, vagy, ahogy a korábban idézett Jakab Sándor megfogalmazta, repülőbrigádja agitált mellette. De hogyan történt is ez valójában? Meggyőző információval szolgál Szép Zoltán egyik barátja, aki Szépék egy későbbi ügyében az akkor már országgyűlési képviselőről tanúvallomással szolgált. Ugyanaz a személy, aki 1971 márciusától, tehát nem sokkal azután, hogy Szép Zoltánnal megismerkedett, a III/I csoportfőnökség

vidéki alosztályának beszervezett informátora lett, „Hársy" fedőnéven. A fiatal fizikus „Hársy" felesége révén ismerte meg Szép Zoltánt, akivel 1971 tavaszán találkozott. Az első látogatásuk során a világtalan Szép panaszkodott, hogy a kutatói pálya számára olyan nehézségekkel jár, amellyel nemigen tud boldogulni. De el tudná magát képzelni politikai döntéshozóként, és számos ötlete van, hogy hogyan lehet a társadalmi fejlődést meggyorsítani. „Hársy" megbeszélésük szerint ott volt azon a jelölőgyűlésen, amelyen Szépet jelöltté választották Korpai Jánosné mellett, sőt fel is szólalt Szép védelmében, amikor azzal ágáltak ellene, hogy egy munkáskerületet ne értelmiségi képviseljen, illetve megkérdőjelezték, hogy egy vak ember hogyan tudná ellátni képviselői feladatát. Saját elmondása szerint „Hársy" volt az, aki meggyőzte a többséget azzal az érvvel, hogy a jelöltek listájára való felvétel még nem jelenti azt, hogy Szép lesz a képviselő, és adjanak esélyt a választási versengésnek.[23]

Pár nappal később, tekintve, hogy Szép jelöltsége sokakból nem váltott ki egyöntetű lelkesedést, „Hársy"-val eldöntötték, hogy kampányba kezdenek megválasztása érdekében, vagy, ahogy „Hársy" kifejtette, „a lakosság körében propagandát csinál mellette". Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy hét-nyolcszáz cédulát írt meg kézzel, azzal a szöveggel, hogy „szavazzanak Szép Zoltánra!", majd ezeket borítékba téve a választókörzet levelesládáiba szórta szét. Délutánonként személyesen csengetett be a lakásokba, hogy Szép mellett agitáljon, és arra kérje az óbudaiakat, vigyék hírét a jelöltnek. „Hársy" tudomása szerint mások is korteskedtek hasonló eszközökkel Szép Zoltán mellett, akit helyi plébános nagybátyja is a katolikus hívek figyelmébe ajánlott.[24] Bár kezdetleges eszközökkel zajlott, de a Szép Zoltán melletti korteskedés meghozta sikerét. A budapesti hatodik választókerület valamivel több mint 20 ezer választásra jogosult állampolgára közül 17 és félezren adtak le érvényes szavazatott 1971. április 25-én. A leadott szavazatok 56,1 százaléka dr. Szép Zoltánt támogatta, míg Korpai Jánosnéra 35, Takács Sándornéra pedig 7,6 százaléknyi szavazat érkezett.[25]

23 ÁBTL 3.1.9. V-160869/17. 23. Jegyzőkönyv Dr. Zalányi László tanúként való kihallgatásáról, 1974. május 20.

24 Uo. 24.

25 *Az országgyűlési képviselő-választás*, 1971, 2-3. Az országos részvétel a hivatalos adatok szerint 98,7 százalékos volt. 7 millió 330 ezer választópolgár élt választói jogával. Közülük 7 millió 258 ezren voksoltak az országgyűlési képviselőkre. A számbeli differencia abból adódik, hogy egyúttal a helyi tanácstagok választását is ekkor tartották, és nem mindenki adta le voksát mindkét választáson, a fent említett részvételi arányt viszont együttesen számolták.

Szép Zoltán győzelmét a hazai sajtó, jelölésével ellentétben, nem verte nagydobra. Esete annál inkább felkeltette a figyelmet a nyugati szemlélők számára. A New York-i *Magyar Élet* emigráns hetilap a nyár elején *Az egyetlen kivétel* című cikkében számolt be Szép sikeréről, kiemelve, hogy Szépet a hatalom igyekezett eltéríteni indulási szándékától, de a „fiatal munkások" nem tágítottak a „független" jelölt mellől. A cikk végül az esetből azt a következtetést vonta le, hogy „[E]z az egyetlen eset is bizonyítja, hogy egy ténylegesen szabad választásban a kommunisták még egy munkásnegyedben sem nyernének. – A jelölők a fiatalok soraiból kerültek ki, akik már a kommunizmusban születtek."[26] A hazai állambiztonság figyelmét azonban inkább felkeltette az a két amerikai újságíró, akik kifejezetten a magyarországi választások figyelemmel kísérésének céljából utaztak Magyarországra. Velük jó kapcsolatba került Szép Zoltán és az előbb említett, angolul jól beszélő „Hársy" is, aki jelentésében beszámolt az újságírók magyarországi mozgásáról.[27] Gene Kramer,[28] az AP hírügynökség prágai tudósítója és Joseph Sterne,[29] a *Baltimore Sun* bonni újságírója már a választás másnapján felkeresték Szép Zoltánt, miután érdeklődésükre a kerületi népfronttitkár elmondta nekik a választókerületi eredményt. A látogatáson jelen lévő „Hársy" beszámolt arról, hogy az újságírókat kifejezetten érdekelte a „választási munka" és a korteskedés menete, illetve a jelöltség és a választási siker fogadtatása a hatalom részéről. Szép Zoltán válaszaiban igyekezett elmagyarázni, hogy nem ellenzéki megmozdulásról van szó, minden a választójogi törvény betartásával történt, persze a korteskedés igényelt némi szervezettséget. Még aznap, egy későbbi találkozón Kramer és Sterne felvetette, hogy nem találkoztak Szép Zoltánnal a választás napján tartott sajtófogadáson, amit a

26 *Az egyetlen kivétel*, 1971, 11.

27 ÁBTL 3.2.3. Mt-901/1. 15-19. „Hársy" jelentése a választással kapcsolatos eseményekről, 1971. május 17.

28 Gene Kramer az Associated Press riportere az ötvenes évektől dolgozott a hidegháború ázsiai (Kína, Dél-Korea) és európai (Lengyelország) frontjain. 1966-ban Lengyelországban letartóztatták és elkobozták kameráját, miután részt vett egy katolikus ünnepségen, amelyen Wyszyński bíboros mondott beszédet. 1977 és 1984 között tudósító Új-Delhiben, majd 1997-ig az AP washingtoni irodájában dolgozott. 2011. márciusában hunyt el. MANN 2011.

29 Joseph R. L. Sterne a *Baltimore Sun* bűnügyi riportereként kezdte karrierjét, majd az ötvenes évek végén már külpolitikai tudósító, a gyarmati területek felszabadulását követi nyomon az afrikai kontinensen. 1963-ban ott volt Dallasban, amikor Kennedy elnököt lelőtték, a következő években pedig bonni tudósítóként szolgált. 1972-től a *Baltimore Sun* címlapszerkesztője 1997-es visszavonulásáig. 2021 áprilisában, 92 évesen hunyt el. RASMUSSEN 2021

Hazafias Népfront helyi szervezete rendezett. Szép Zoltán sikerének hivatalos fogadtatásáról sokat elárul, hogy Szépet erre az eseményre, már az eredmény tudatában, nem hívták meg. 1971. május 12-én, az új Országgyűlés alakuló ülésén azonban már részt vett dr. Szép Zoltán.

A képviselő

Az elkövetkezendő években Szép Zoltán az évi néhánynapos, tavaszi és őszi parlamenti ülésszakok legaktívabb képviselőjeként lépett fel: 16 ülésen négy felszólalás és egy interpelláció volt a mérlege.[30] Utóbbinak tulajdonította legnagyobb sikerét több interjújában, melynek során a művelődésügyi miniszterhez intézett interpellációt, sürgetve az ELTE államgmegóvási munkálatait, főként a kazánrendszer halaszthatatlan javítását. A művelődésügyi miniszter távollétében Orbán László államtitkár válaszában ígéretet tett a tervbe vett összegen felül 5-6 millió forintos további növelésére.[31] Szép ezenfelül négy törvénytervezet vitájához szólt hozzá, konstruktív javaslatokkal.[32] 1971-ben az ifjúsági törvény kapcsán hosszú lejáratú, alacsony kamatozású családalapítási hitel bevezetését javasolta, ez a konstrukció később, bár magas kamatszinttel, de megvalósult. Az egészségügyi törvény vitájában a 4-5 gyermeket felnevelő asszonyok anyai jogon járó nyugdíjának ötletét vetette fel. A következő években felszólalt a hazai informatikai rendszer fejlesztése, egy egymással összekapcsolható állami géppark, egységes kormány- és sajtóadatbank létrehozása, a versenysportok támogatásának rendszere,[33] valamint egy Nemzeti Hangtár létrehozása mellett. Utóbbit a kulturális, majd terv- és költségvetési bizottság ülésein is többször felvetette, konkrét megvalósításáról 120 oldalas tervezetet készített.[34] Bár nem volt tagja egyik parlamenti bizottságnak sem, képviselői jogával élve egyaránt részt vett az egészségügyi, a kulturális, jogi-igazgatási, terv- és költségvetési bizottság ülésein. Egyéni kerületében folyamatosan nyitva állt az ajtaja a helyiek problémái előtt, választóit bejuttatta a parlamenti karzatra az ülésszakok alkalmával, gyűléseket tartott, ahol az óbudaiak elmond-

30 Babus 1985, 32–33.

31 *Hatmillió az egyetemnek*, 1974, 3.

32 Babus 1985, 33.

33 Uo.

34 Szabó 2019, 56–59.

hatták gondjaikat. Szép főként, mivel ez a korszak kiemelkedő problémája volt, a lakhatási ügyekben járt el.[35]

Képviselői ciklusa végén azonban mentelmi jogának felfüggesztését indítványozta a nyomozóhatóság, hivatkozva Tóth István és a FŐINFORM vállalattal kapcsolatos bűnügyben való érintettségére. Tóth István és bűntársai ügyében 1974 áprilisában kezdett el nyomozni a Belügyminisztérium III/I. osztálya. Tóth István és Viszkei Mihály Szép Zoltán ellen vallottak a FŐINFORM ügyében elkövetett bűncselekmények ügyében. Állításuk szerint a képviselő anyagi ellentételezés miatt működött volna együtt a gyanúsítottakkal, és tudta, milyen visszaéléseket követnek el.[36] A vád Szép Zoltán ellen ebben az esetben hivatali személyként, illetve hivatali ügyben jogtalan előny elfogadásának bűntette és államtitoksértés volt. Az ügy azzal indult, hogy a korábban csalásokkal gyanúsított Tóth Istvánt, Viszkei Mihály a budapesti tanács terv- és közgazdálkodási főosztálya vezetőjének segítségével, a Fővárosi Számítástechnikai és Díjbeszedő Vállalat keretében létrehozott Információs Központ (FŐINFORM) vezetőjévé nevezték ki. Elhatározták, hogy önálló költségvetési szervvé fejlesztik a részleget. 1974 elejétől valóban ilyen intézményként működött, ezt már Szép együttműködésének eredményeként tüntette fel a nyomozás. Viszkei 1973-ban felterjesztette Szépet Pro Urbe-díjra, 1973 novemberében pedig Tóth Istvántól Viszkei jelenlétében 10 ezer forintot kapott. Felügyeleti szervként létrehozták a Fővárosi Információs Bizottságot, ezt is a képviselő segítségével. Ennél a testületnél Szép szaktanácsadóként szerepelt, havi 1800 forintért. Korábban, 1973 folyamán, hogy elnyerje Viszkei és Tóth bizalmát, államtitoknak minősülő törvényjavaslatokat, köztük a statisztikai törvényjavaslatot, és miniszteri tanácsi határozatot mutatott meg nekik. Mindezek értelmében az osztály 1974 júniusában indítványozta a Belügyminisztériumon keresztül Szép mentelmi jogának megvonását.[37] Végül a mentelmi jog megvonására nem került sor. Szép Zoltán mandátuma 1975 tavaszán lejárt.

35 BABUS 1985. 34.

36 ÁBTL 3.1.9. V-160869/17. 7. Jelentés dr. Szép Zoltán országgyűlési képviselő ügyében, 1974. április 24.

37 ÁBTL 3.1.9. V-160869/ 17. 11–14. Javaslat dr. Szép Zoltán országgyűlési képviselő mentelmi jogának felfüggesztésére, 1973. június 5. Szép Zoltán szerepe az eljárást folytató szerv szemszögéből: ÁBTL 3.1.9. V-160869/18 90–97. Kihallgatási terv Tóth István első kihallgatásához, 1974. április 18.

Ellehetetlenítés, disszidálás, vizsgálati fogság

A szocialista rendszer bukása utáni évben adott rövid interjúban[38] Szép Zoltán elmondta, hogy hogyan próbálták rábírni arra, hogy az 1975-ös választáson már ne induljon képviselőjelöltként. Szép rövid beszámolója szerint a fizikai fenyegetések ellenére mégis indulni kívánt, de sikerült őt félrevezetni, így nem jelent meg választókörzete jelölőgyűlésén. Szép későbbi sorsa a folyamatos ellehetetlenülés volt, kezdve azzal, hogy 1977-ben megszűnt kutatói állása az ELTE-n. Ezt követően a Sasad Mgtsz tanácsadójaként működött, 1979-től Debrecenben élt, a vámospércsi Béke Mgtsz adott neki munkát. 1980-tól már csak alkalmi munkák jutottak neki. Ugyancsak az 1990-es interjúból tudjuk, hogy a már idézett 1985-ös HVG-interjú után többen győzködték, induljon a választásokon. Ő ezt egyértelmű provokációnak fogta fel, az ezt követő házkutatások pedig megszilárdították véleményét, hogy a pártállami titkosszolgálat kívánta csőbe húzni. Végül Szép Zoltán 1987 nyarán elhagyta Magyarországot, korábban válást szimulálva feleségével, aki már előzőleg távozott gyermekeikkel a Német Szövetségi Köztársaságba. A Szabad Európa Rádió müncheni adásának elemző részlegén kapott megbízást, felesége ugyanitt volt a SZER bemondónője. Szép Zoltán a rendszerváltás után tért vissza Magyarországra.

Dr. Szép Zoltán még a hetvenes években jogi diplomát szerzett a pécsi egyetemen. Így történhetett, hogy a kilencvenes években már ügyvédként jelent meg a magyarországi sajtóban, az olajügyekben indított egyik első nyomozás hírével. Szép Zoltán ügyvédként ezen ügyekben érintett cégek jogi tanácsadója volt, az adásvételi papírokat ő rendezte.[39] A nevezett cégek olajszármazékok importjával foglalkoztak, és nagy anyagi kárt okozó visszaéléseket követtek el a halasztott vámfizetés szabályának megkerülésével. Az egyik cég adminisztrációja kapcsán egy azóta sem azonosított személy belépett a Vám- és Pénzügyőrség Országos Parancsnoksága rendszerébe, és fizetettre („a"-ra, azaz „azonnalira") állította a vállalat vámtartozását. Ez indította el az ügyet, amelynek kapcsán Szép Zoltánhoz kötődő cégek hálózata tárult fel. Szép 1994 október végétől 1995 decemberéig, 14 hónapon keresztül volt előzetes letartóztatásban. Az egyes esetekkel kapcsolatban általa összeállított írott dokumentum végül 100 oldalnál is többre rúgott, és ez vezetett oda, hogy 1999-ben már 12 gyanúsítottal szemben készült

[38] Szatmári 1990, 6.

[39] B. J. –B. Z. 1995, 4.

a nyomozóhatóság vádemelésre, amely során céghálózatok, viszonteladók és strómanok kapcsolatai váltak feltérképezhetővé, akik hátterében ráadásul befolyásos politikai szereplők állhattak.[40] Szép mindvégig tagadta bűnösségét és a csalássorozatban való részvételét. Végül 2003 májusában hirdetett ítéletet a Fővárosi Bíróság: kilenc vádlott összesen 15 év felfüggesztett börtönbüntetést és hétmillió forintnyi pénzbüntetést kapott. Szép Zoltán hatodrendű vádlott ekkor már nem élt, az ítéletet kihirdető bírónő indoklásában kitért arra, hogy a csoport jogásza „nyomorúságos körülmények között meghalt".[41] Dr. Szép Zoltán 2003 márciusának végén hunyt el, április 4-én temették el az óbudai temető harmincas parcellájában.[42]

Hivatkozott források és irodalom

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)
3.1.9 Vizsgálati dossziék
V- 160869/17 Tóth István és társai
V- 160869/18 Tóth István és társai
3.2.3. Munkadossziék
Mt- 901/1 „Hársy"

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
M-KS 288. f. 4. cs. Az MSZMP Központi Bizottságának iratai
111. ő. e. Az MSZMP Központi Bizottságának ülése, 1971. január 28.
M-KS 288. f. 5. cs. Az MSZMP KB Politikai Bizottságának iratai
542. ő. e. Az MSZMP KB Politikai Bizottságának ülése, 1971. január 12.
550. ő. e. Az MSZMP KB Politikai Bizottságának ülése, 1971. március 30.

40 FEKETE 1999, 19. A rendőrségi fogdában eltöltött hosszú előzetes körülményeiről lásd ÁGOSTON 1996, 180.

41 BÁNKI 2003. 12.

42 *Hirdetés*, 2003, 19.

Nyomtatott és online források

Vass (szerk.) 1974 — A Magyar Szocialista Munkáspárt X. kongresszusának határozata a párt munkájáról és a további feladatokról 1971. In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1967–1970*. Kossuth, Budapest, 1974.

Szép, é. n. — Dr. Szép Zoltán. Irodalmi sarok (A vakok és gyengén látók alkotásaiból) http://www.irodalmisarok.eu/?page=page&name=Szep_Zoltan_Dr (Utolsó letöltés: 2022. március 1.)

Sajtó

(fekete) 1969 — (fekete): A képviselőnő. *Magyar Nemzet*, 1969. augusztus 20.

Az egyetlen kivétel, 1971 — Az egyetlen kivétel. *New Yorki Magyar Élet*, 1971. június 5.

Az országgyűlési képviselő-választás, 1971 — Az országgyűlési képviselő-választás eredménye. *Népszabadság*, 1971. április 28.

Babus 1985 — Babus Endre: Óbudai előjáték. Interjú egy exképviselővel. *Heti Világgazdaság*, 1985. április 27.

Bánki 2003 — Bánki Árpád: Tizenöt év alatt eltűntek az olajbotrány szervezői. *Népszava*, 2003. május 6.

B. J. – B. Z 1995 — B. J. – B. Z.: Kétmilliárd forintos bűnügy. *Magyar Hírlap*, 1995. január 10.

Emberi segítség, 1965 — Emberi segítség. *Egyetemi Lapok*, 1965. február 20.

Fekete 1999 — Fekete Gy. Attila: Öt évig tartó olajnyomozás. *Népszabadság*, 1999. szeptember 6.

Hatmillió az egyetemnek, 1974 — Hatmillió az egyetemnek. Szép Zoltán interpellációja a Parlamentben. *Egyetemi Lapok*, 1974. január 26.

Hirdetés, 2003 — Hirdetés – Halálozás. *Népszabadság*, 2003. március 31.

K. T. 1971 — K. T.: Országszerte folytatódtak a képviselő és tanácstagjelölések. *Népszabadság*, 1971. március 23.

MANN 2011 Mann, William C.: Gene Kramer, AP reporter who covered many Cold War hot spots, dies at 83. *The Washington Post*, 2011. április 6. https://www.washingtonpost.com/local/obituaries/gene_kramer_ap_reporter_who_covered_many_cold_war_hot_spots_dies_at_83/2011/04/06/AFIdfGrC_story.html (Utolsó letöltés: 2022. március 1.)

RASMUSSEN 2021 Rasmussen, Frederick N.: Joseph R. L. Sterne, Baltimore Sun editorial page editor, dies at 92. *The Washington Post*, 2021. április 12. https://www.washingtonpost.com/local/obituaries/joseph-sterne-dead/2021/04/12/33b122d6-9af9-11eb-9d05-ae06f4529ece_story.html (Utolsó letöltés: 2022. március 1.)

SZATMÁRI 1990 Szatmári Jenő István: Még 85-ben is provokálták... *Mai Nap*, 1990. április 4.

Irodalom

III. KT VB 1970 *Óbuda 25 éve*. III. kerületi Tanács VB, Budapest, 1970.

ÁGOSTON 1996 Ágoston Vilmos: Átmeneti napló. 1995. Ősz. *Látó*, 7 (1996) 8–9. sz. 171–183.

BÉKÉS 2019 Békés Csaba: *Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika 1944–1991*. Osiris Kiadó, Budapest, 2019.

FEITL 2016 Feitl István: A Kádár-korszak választásainak kampányai. In: Feitl István (szerk.): *Parlamenti választási kampányok Magyarországon*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2016. 107–118.

FEITL 2019 Feitl István: *Az államszocialista korszak álparlamentje*. Országház Könyvkiadó, Budapest, 2019.

FÖLDES 2009 Földes György: 1968 és Magyarország. In: Bartha Eszter – Krausz Tamás (szerk.): *1968: Kelet-Európa és a világ*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2009. 19–27.

HORVÁTH 2020a Horváth Péter: A korszak kiemelkedő alakja: Mező Lajos. In: Népessy Noémi (szerk.): *Óbuda története*. Óbudai Múzeum, Budapest, 2020. 519–523.

Horváth 2020b — Horváth Péter: A városkép átalakulása a háború után. In: Népessy Noémi (szerk.): *Óbuda története*. Óbudai Múzeum, Budapest, 2020. 524–528.

Kalmár 2014 — Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer, 1945–1990*. Osiris Kiadó, Budapest, 2014.

Mitrovits 2012 — Mitrovits Miklós: Kádár és Dubček 1968-ban. In: Földes György – Mitrovits Miklós (szerk.): *Kádár János és a 20. századi magyar történelem. Tanulmányok*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2012. 125–146.

Pap 2015 — Pap Milán: *Kádár demokráciája. Politikai ideológia és társadalmi utópia a Kádár-korszakban*. NKE, Budapest, 2015.

Szabó 2019 — Szabó Ferenc János: A Magyar Nemzeti Hangtár létrehozására irányuló törekvések (1908–2000). 2. rész. *Magyar Zene*, 57 (2019) 1. sz., 56–66.

A továbbélő múlt

Ablonczy Bálint

„A mi nemzedékünk számára az iránymutató nagy mesterek egyike lett"

Kallós Zoltán és a Balladák könyve *– egy kultuszkötet hatása*

„Bartók és Kodály gyűjtései óta ilyen nagy jelentőségű fölfedezés még nem történt a magyar népdal területén. S ha azt is meggondoljuk, hogy [Kallós Zoltán – A. B.] mindezt állami támogatás nélkül, nehéz létfenntartási gondokkal küzdve, lelkesedésből végezte, szinte érthetetlennek találjuk ezt a kivételes teljesítményt."[1] Vargyas Lajos néprajztudós, a magyar balladakutatás egyik legnagyobb szaktekintélye fogalmazott így a *Balladák könyvé*ről szóló recenziójában. A romániai magyar Kriterion kiadónál először 1970-ben, majd 1971-ben megjelent, Magyarországon a Magyar Helikon–Európa gondozásában 1973-ban, 1974-ben és 1977-ben napvilágot látott kötet nem pusztán a méltató szavakban és a gyors egymásutánban öt kiadásban megnyilvánuló szakmai, illetve közönségelismerés miatt érdemes a figyelmünkre. (Ma már elképzelhetetlen lenne egy néprajzi szakmunka ilyen átütő sikere.) A tudományos teljesítményen túl Kallós Zoltán kötete azért is kelthetett ekkora érdeklődést, mert a hetvenes évek elejének Magyarországán a *Balladák könyve* jóval többet jelentett egy mégoly igényes folklorisztikai szövegközlésnél. A szerző által gyűjtött balladák Sütő András 1970-ben megjelent *Anyám könnyű álmot ígér* című, Magyarországon is nagy sikert aratott lírai naplójegyzeteivel és a Budapesten 1972-ben elindult, alapvetően az autentikus erdélyi parasztzenét felfedező táncházmozgalommal együtt a romániai magyarság iránt újraéledő, hivatalosan is „tűrt" érdeklődés egyik jelképe lett. Kallós Zoltán a sikerrel is összefüggő romániai meghurcolása, börtönbüntetése, majd a nemzetközi nyomásra történt szabadlábra helyezése, mint látni fogjuk, összefügg a magyar–román kapcsolatok alakulásával, azaz ily

[1] Vargyas 1971, 443.

módon a *Balladák könyve* és a néprajzkutató munkássága nagypolitikai dimenzióban is értelmezhető.

Kallós Zoltán munkája és személye akkor is megkerülhetetlen, ha érteni akarjuk a hetvenes évekből kibontakozó, s a nyolcvanas évekre valóságos társadalmi vállalkozássá terebélyesedett Erdély-segítő mozgalmat. Ennek keretében legkülönfélébb hátterű polgárok (szakkollégisták, református és katolikus egyháztagok, egyetemisták, pedagógusok, mérnökök, munkások) csempésztek rendszeresen, szervezetten, konspiratív körülmények között élelmiszert, gyógyszert és könyveket (illetve egyházi csoportok esetén hitmélyítő, vallásos irodalmat) a határon túlra. Tudományos munkássága mellett Kallós a táncházmozgalom elindításában is kiemelkedő szerepet játszott, ő kalauzolt a terepen az adatközlőkhöz Martin Györgytől Sebő Ferencen át Halmos Béláig és Zsuráfszki Zoltánig számos meghatározó kutatót, zenészt, táncost. Hozzájárult ahhoz, hogy sok magyarországi fiatal „rátalált" Erdélyre, és az ő kezdetben csupán néprajzi-táncházas érdeklődésükből tettekben megnyilvánuló szolidaritás alakult ki.[2]

Tanulmányomban e szempontokat szem előtt tartva járom körbe, hogy miben látták a kortársak a kalotaszegi, mezőségi, gyimesi és moldvai anyagot közlő *Balladák könyve* szakmai és közéleti jelentőségét, illetve miként vált Kallós Zoltán az egyik leginkább számon tartott romániai magyar értelmiségivé. Igyekszem azt is felfejteni, hogyan mozdultak meg letartóztatása után Kallós érdekében a külföldi jogvédő, a magyarországi társadalmi, illetve meglepő módon, állami hálózatok – a pártvezetés, a Külügyminisztérium, illetve a III/I-es főcsoportfőnökség, azaz a hírszerzés.

Mielőtt azonban ezeket a mozgásokat ismertetném, a kontextus megértéséhez nélkülözhetetlen röviden bemutatni a néprajzkutató életpályáját, illetve a *Balladák könyve* születésének körülményeit. Kallós Zoltán 1926-ban született a Mezőség északnyugati részén, a Borsa-patak torkolatánál fekvő Válaszúton, a már akkor is többségében román, de sok magyar és cigány által lakott községben, így háromnyelvű közegben nőtt fel. Édesapja bérelte a falu kocsmáját, Válaszút fiatalsága rendszeresen ott szervezte a bálokat, így Kallós Zoltán gyerekként szívta magába az akkor még eleven román és magyar népi kultúrát. Középiskolai tanulmányait 1937-ben a kolozsvári Református Kollégiumban kezdte, majd a hatodik osztály után átment a sepsiszentgyörgyi líceumba és tanítóképzőbe, ám a háború miatt már nem tudott leérettségizni. A népköltészeti gyűjtéssel való első találkozására így emlékezett vissza: „Már a magyar időben, Észak-Erdély 1940-es

2 Az Erdély-járó aktivisták motivációról lásd Ablonczy 2020, 318–319.

visszacsatolását követően történt, hogy a debreceni református kollégiumból regöscserkészek érkeztek kolozsvári iskolámba és a nagyteremben dalokat énekeltek, hortobágyi pásztortörténeteket adtak elő. Viszonzásul engem, a viszonylag jó hangúnak számító diákot állítottak ki. Én mezőségi népdalokat énekeltem, azt hittem, mindenki ismeri őket; kiderült, hogy ez egyáltalán nincs így. Aztán volt egy nagyon jó felügyelőtanárunk, a magyarszakos Nagy Géza. Ő hetenként egyszer, szombatonként népmeséket olvasott nekünk, dalokat tanított. Nála hallottam először Pátria-lemezt, borzasztóan tetszett. Látta rajtam, hogy érdekelnek a néphagyományok, úgyhogy az egyik vakációra feladatot adott: gyűjtsem össze a Válaszúton énekelt dalokat. Könnyű dolgom volt, mert mifelénk a fiatalok egy füzetbe jegyezték a köszöntőket, verseket, lakodalmi rigmusokat, dalokat és minden egyebet. Csak elkértem a barátaim, rokonaim füzeteit és mivel akkor még nem tudtam kottát jegyezni, megtanultam a dalokat. Az első gyűjtésből egy kis tanulmányt szerkesztettem és beadtam az IKE, az Ifjúsági Keresztyén Egyesület lapja, az *Ifjú Erdély* által meghirdetett pályázatra. Első díjat nyertem, meg is jelent nyomtatásban a dolgozatom; így el is dőlt a sorsom."[3]

Kallós Zoltán a kolozsvári tanítóképzőt 1946-ban végezte el, majd 1950-ben felvették a kolozsvári Zeneakadémiára, ahonnan azonban idővel kizárták, mert édesapját kulákká nyilvánították. (Később ugyan visszavették, de az akadémiát végül nem végezte el.) Tanított a kalotaszegi Magyarvistán, majd 1956-tól a moldvai Lészpeden; a csángók számára ugyanis 1958-ig létezett magyar nyelvű állami oktatás. Ezt követően, 1957 és 1958 között Marosvásárhelyen népművészeti tanácsadó, 1968-ig egy, a Gyimesekben található faipari vállalatnál tisztviselő, később szellemi szabadfoglalkozású volt. Bárhol és bármit is dolgozott azonban, Kallós Zoltán elsősorban néprajzi gyűjtőként tekintett magára; zenét, táncot, mesét, balladát egyaránt lejegyzett mezőségi, kalotaszegi, moldvai és gyimesi adatközlőitől.[4] A hatalmas mennyiségű gyűjtés egy részéből született meg 1970-ben a *Balladák könyve*, e kötettel Kallós Zoltán nemcsak a magyarországi szakmai, de a szélesebb közvélemény előtt is ismertté vált. 1974 nyarán műtárgyakkal való illegális kereskedelem vádjával tartóztatták le, és ugyanazon év decemberében két és fél év börtönbüntetésre ítélték. A nemzetközi tiltakozás hatására a büntetés letöltése előtt, 1975 májusában bocsátották szabadon. Folytatta folklorisztikai gyűjtőmunkáját, eredményeit könyvekben, kazettákon és lemezeken tette közzé. A diktatúra bukása után pedig visszatérhetett szülőfalujá-

3 Ablonczy–Korniss 2013, 24.

4 Az életrajzi adatokra lásd uo. 34–79.

ba. Visszavásárolta szülőházát, ahol néprajzi gyűjteményt hozott létre, emellett szegény sorsú mezőségi gyermekeket felkaroló szórványiskolát és -kollégiumot szervezett. Itt élt egészen 2018-ban bekövetkezett haláláig.

Kallós Zoltán munkásságának rendkívüliségét nemcsak a Vargyas Lajos által is említett, Kodályéval és Bartókéval összevethető minőségű folklorisztikai anyag adja, hanem az a módszer is, amivel ezt a tudást felgyűjtötte. Kallós Zoltán ugyanis nem klasszikus tudósként közelített az adatközlőkhöz. Köztük élve, dalaikat, táncaikat, szokásaikat, gondolataikat jól ismerve tulajdonképpen a közösség tagjának számított. Mindez azért volt különösen lényeges, mert ily módon feloldotta a népi írók kapcsán gyakran megfogalmazott problémát. Nevezetesen azt, hogy miképpen lehetnek egy olyan közösség, a paraszti világ szószólói, képviselői, mely közegtől életmódjuknál, hivatásuknál fogva eltávolodtak. Munkáját segítette széles körű, kívülálló számára szinte felmérhetetlen kapcsolati hálója. Fiatalemberként szülei kiterjedt rokonságánál kezdte a gyűjtést, mert szinte minden észak-mezőségi faluban volt hozzátartozója.[5] Majd kalotaszegi, illetve moldvai tanítóként is gyorsan bizalmába fogadta az a világ, amelynek hétköznapjaiban és ünnepeiben maga is osztozott.

Ezt a sajátosságát figyelte meg Csoóri Sándor is, aki először 1968-ban találkozott Kallós Zoltánnal, s ezt követően alkalmanként együtt járták a Gyimeseket, Moldvát, Kalotaszeget és a Mezőséget. Ez a találkozás Csoóri pályafutásában is döntő jelentőségűnek bizonyult, hiszen Kallós hatására fedezte fel a költő magának Erdélyt, s az 1970-es évek elejétől kezdett intenzíven a határon túli magyar közösségek gondjaival foglalkozni. „Talán szerencsém volt, hogy Kallós nem az akadémiák irányából indult el népdalt, népzenét, imádságot, balladát, csujjogatót gyűjteni, hanem belső sugallatára hallgatva. Megbízatás és támogatás nélkül. A legtöbb gyűjtő akarva-akaratlanul is szerepjátszásra kényszerül, vagy legalábbis illeszkedésre. Kallósnak erre nem volt szüksége soha. Ő, ha benyitott egy házba, otthon volt; otthon egy porig sújtott ember világában ugyanúgy, mint a lakodalmakon, temetéseken, disznótorok évődő, fölhangolt légkörében. Vele voltam akkor is, amikor első adatközlőjét meglátogatta. A harminc év alatt gyerek-kicsinységre összeaszott, vaksi, árva öregasszony szinte a haldoklásból könyökölt föl Kallós hangjára. Nem pislákolt benne több élet, mint egy kővel ledobott fecskében, de úgy megörült a látogatásnak, hogy mosolyogni és énekelni kezdett. Talán elég lett volna megköszönni az éneket, és elbúcsúzni. Kallós azonban az ágy szélére ült, és viszonzásul ő is énekelt. Azt a régi-régi bal-

5 Kőbányai 1987, 71.

ladát énekelte, amelyet az asszonytól tanult még diákkorában. Hála volt ez? Vagy már az asszony elsiratása? Vagy az egyedüli lehetséges nyelv, amelyen egy haldoklóval még szót lehet váltani? Máig se tudom. Azt viszont tudom, hogy Kallós legfontosabb eszköze sosem a balladákat rögzítő magnetofonja volt, hanem az ilyen természetű hűsége. Kapcsolata a mezőségiekkel, moldvaiakkal, gyimesiekkel, kapcsolata a néppel, történelemmel, hagyománnyal – úgy, ahogy ezeket a fogalmakat Csokonai, Petőfi, Bartók és Kodály értelmezte. Forrást fakasztani ezért is tudott olyan helyeken, ahonnét mások cserepes szájjal elvonultak."[6]

Kallós Zoltán késői életútinterjújában maga is úgy vélekedett, hogy az adatközlőkkel, idős, nehéz sorsú parasztemberekkel, -asszonyokkal, havasi pásztorokkal kialakított személyes viszonya, akár évtizedeket átívelő barátsága nélkül lehetetlen lett volna elvégezni a *Balladák könyvé*hez és a többi folklórközléshez elengedhetetlenül szükséges kutatómunkát. Különösen igaz ez a halottsiratóhoz hasonló intim műfajnál, amely a hagyományos paraszti kultúrában a legnagyobb emberi fájdalom elbeszélésének, feldolgozásának egyik módja. Kallós Zoltán a siratót a „legőszintébb társadalmi életrajznak" nevezte: egyik legkedvesebb adatközlője, a moldvai Lőrinc Györgyné Hodorg Luca testvére is dalban panaszolta el a megrendült néprajzi gyűjtőnek: férje halálakor nem volt egy „csupor lisztje", hogy enni adjon a gyerekeinek.[7]

Mint említettük, Kallós Zoltán egészen fiatal korától kezdve életét a néprajzi gyűjtésnek szentelte. Már 1946-ban, kalotaszegi tanítóskodása előtt kérvényezte, hogy a csángókhoz mehessen tanítani, így szeretett volna közelebb kerülni az őt gimnazista kora óta foglalkoztató moldvai magyar világhoz. Sorkatonasága előtt a három lehetséges szolgálati helyszín közül azért választotta a legtávolabbi, színromán nagyvárost, Románvásárt, mert ahhoz igen közel vannak az északi csángó falvak. (Az északi csángók alkotják a moldvai magyarság legrégebbi rétegét, őseik vélhetően a 13–14. században vándoroltak ki Észak-Erdélyből.[8] A már nagyrészt beolvadt közösség nyelvhasználata, anyagi kultúrája volt a legarchaikusabb a magyar népcsoportok közül.) A hadtest központjában kapott adminisztratív beosztást, láttamoznia kellett a katonakönyveket. Sokat járhatott ki terepre, s megismerkedett a vele együtt szolgáló csángó fiúkkal is.[9] Ugyanezen „árukapcsolással" dolgozott Kallós Zoltán akkor is, amikor a gyimesi faipari

6 Csoóri 1978, 438–439.

7 Ablonczy–Korniss 2013, 94.

8 Ortutay 1980, 634–635.

9 Kőbányai 1987, 75.

vállalatnál dolgozott. Havonta, kéthavonta járt ismerőseihez a moldvai Lészpedre, Klézsébe, Bogdánfalvára. Helyi ismerősei tudták, hogy miért megy, így rendszeresen leszerveztek számára egy-egy jó énekest, mesélőt. Kallós még a kolozsvári főiskoláról ismerte a 18–19. századi magyar irodalom jeles kutatóját, Antal Árpádot. Ő tudott a monumentális kutatómunkáról, biztatta Kallóst az anyag kiadására, és a balladák lektorának Szabó T. Attila nyelvész-művelődéstörténészt javasolta.[10] Így született meg a négy nagy tájegységből gyűjtött, összesen 267 szöveget és 162 kottapéldát (217 balladát, 42 balladával rokon másnemű dalt és nyolc prózában elmondott balladát) közlő *Balladák könyve*. Mint korábban említettem, a szakma rögtön a romániai megjelenés után a legmagasabb polcra helyezte Kallós Zoltán munkáját. A kutató ugyanis minden tájegységből a korábbi közléseket meghaladó színvonalú anyagot jelentetett meg, ráadásul egymaga átalakította az erdélyi zenei dialektusról, azon belül is a Mezőségről alkotott tudást. Ezt a tájegységet ugyanis korábban Bartók Béla is elsősorban a román népzene szempontjából kutatta. (Lajtha László is éppen csak megkezdte Szék páratlan zene- és tánckultúrájának felfedezését.) Kallós anyaga viszont bebizonyította a térség magyar folklórjának hallatlan gazdagságát.[11]

A lelkes szakmai értékeléssel egyenes arányban állt a közönség visszhangja is. A korabeli Romániában a *Balladák könyve* igen magas áron (42 lej) került forgalomba – minden borítóra kézzel varrtak írásos mintát a kalotaszegi Magyarkapus asszonyai –, ezért a könyvesboltok először csak keveset rendeltek. (A kalotaszegi címlap-kézimunka előképe Szabó Zoltán *A tardi helyzet* című kötete, amely szintén a helyi asszonyok által szőtt díszes borítóval jelent meg.) A siker azonban akkora volt, hogy az első kiadás gyorsan elfogyott, s a hét év alatt öt (kettő romániai, három magyarországi) kiadásban megjelent *Balladák könyvét* összesen több mint 100 ezer példányban vásárolták meg.[12] A sikerre és az érdeklődésre jó példa, hogy a magyar televízióban 1972 októberében a szombat esti főműsoridőben vetítették le a *Balladák könyvé*ről szóló majd' háromnegyed órás beszélgetést, amelynek keretében Csoóri Sándor kérdezte Kallós Zoltánt.

A kötet és a néprajzkutató munkásságának jelentőségét a Kallós Zoltán nyolcvanadik születésnapjára 2006-ban írott soraiban Sólyom László akkori köztársasági elnök nemzedéki életérzés kontextusában vizsgálta, s a *Balladák*

10 Kőbányai 1987, 77.

11 Vargyas 1971, 442.

12 Kőbányai 1987, 77.

könyvének megjelenéséből politikai következtetéseket is levont – jelezve, hogy Magyarországon messze nem pusztán tudományos szakközleményként fogadták a kiadványt: „Attól kezdve, hogy megjelent a Balladák könyve, Kallós Zoltán a mi nemzedékünk számára az iránymutató nagy mesterek egyike lett. [...] Számtalan ember horizontja szélesedett ki: kit a már csak múzeumi tárgynak hitt népköltészet élő volta ragadott magával, másokat a magyar nemzet határoktól független együvé tartozására ébresztett rá, ismét mások számára a kisebbségbe került magyarság reményteli dokumentuma volt maga a könyv".[13]

Sólyom László szavai jól jelzik, hogy a *Balladák könyve* nem csak népköltészeti kötet volt, s maguk a kortársak sem csak így értelmezték. A könyv Románia és Magyarország viszonya, illetve a határon túli magyarsághoz való hazai viszonyulás alapján is értelmezhető. Éppen ezért érdemes felvázolni azt a politikai környezetet, amelyben a *Balladák könyve* a hetvenes évek elején-közepén napvilágot látott. Ahogy a téma egyik legnevesebb kutatója megjegyzi,[14] a román külpolitikai gondolkodás magyarságképét 1956 után (is) rendkívül összetett tényezők befolyásolták. A kommunista ideológia, a világ- és gazdaságpolitikai értelmezési különbségek mellett meghatározók voltak a két ország és párt vezetője politikai koncepciói közötti különbségek, a két nép történelmi öröksége, a Romániában élő magyar kisebbség helyzete, az 1918 utáni utódállamokra jellemző Trianon-félelemből fakadó bizalmatlanság, valamint a román kül- és belpolitikai élet változásai. 1956 után a defenzívába kényszerült magyar külpolitikától a román pártvezetés azt próbálta meg kisajtolni – sikeresen –, hogy elfogadja az erdélyi magyarságot érintő belpolitikai lépéseket, hogy a határokon túli magyarsággal való kapcsolattartást visszaterelje a román fél által ellenőrzött keretek közé, és mindezt szimbolikusan meg is jelenítse mind a román és magyar közvélemény előtt, mind pedig a szocialista táboron belül is. A Kádár János vezette magyar pártküldöttség 1958-as romániai és Kállai Gyula 1959-es bukaresti látogatása híven tükrözi ezt az állapotot. A hatvanas évek közepétől Kádár János stabilizálta hatalmát, Nicolae Ceaușescu pedig 1965-ben lett a Román Kommunista Párt főtitkára, majd 1967-től az Államtanács elnöke; helyzetét az 1968-at követő nyugati elismeréssel, külpolitikai váltással párhuzamosan végrehajtott belpolitikai hatalmi konszolidáció szilárdította meg végleg. A román pártvezető célja az államközi viszonyban ezután az volt, hogy a lehető legnagyobb mértékben minimalizálja a mindenkori magyar vezetés romániai magyarsághoz való

13 Idézi Ablonczy–Korniss 2013, 98–99.

14 Novák 2017, 58–59.

közeledését, és elnyerje Magyarország támogatását (vagy legalábbis semlegességét) a Varsói Szerződésen belüli külön utas politikához.

Éppen ez a táboron belüli külön út tette lehetővé, hogy a magyarországi közvélemény, s mindenekelőtt az értelmiségi elit egy részéről (itt mindenképpen meg kell említeni Illyés Gyula, illetve Csoóri Sándor nevét) fokozódó nyomásnak a magyar pártvezetés óvatosan ugyan, de időnként engedjen. (Hasonló lépés Csehszlovákiával, vagy különösen a Szovjetunióban élő kárpátaljai magyarsággal kapcsolatban elképzelhetetlen lett volna.) Kádár számára, amint azt többször hangsúlyozta, a Szovjetunió által kezdeményezett politikai, gazdasági együttműködés tűnt a járható útnak oly módon, hogy közben Magyarország ne térjen le a „klasszikus kádárizmus" útjáról. A romániai belpolitikai történések viszont jelentős belpolitikai fordulatot vettek. 1971-ben véget ért a Ceauşescu által politikai célokból kezdeményezett rövid nyitási időszak. (Ennek leglátványosabb eleme volt, hogy Románia nem vett részt 1968 augusztusában a prágai tavaszt eltipró Varsói Szerződés-akcióban.) Az ebben az évben közzétett júliusi tézisekkel nyilvánvalóvá vált, hogy a román pártvezetés az ideológiai befelé fordulást, a gazdasági reformok elutasítását helyezi előtérbe, s igyekszik minél nagyobb autonómiát szerezni magának külpolitikai téren a Szovjetunióval szemben.[15] Így a tábor egysége felett éberen őrködő Moszkvának nem volt ellenére, hogy egy bizonyos határig a budapesti vezetés bírálatot fogalmazott meg Bukaresttel szemben – akár a nemzetiségi kérdésben is. Mint említettük, ez az ellentmondásos, magyar párteliteken belüli harcoktól is függő előbb óvatosabb, majd a nyolcvanas évek közepére-végére határozottabb kiállás egyik oka a magyar értelmiség és a közvélemény nyomása volt. 1968-ban az Írószövetségben számon kérték az MSZMP határon túliakkal kapcsolatos politikáját, illetve szorosabb kapcsolattartást javasoltak kulturális területen az utódállamokban élő magyarokkal.[16]

Ezt követően, 1969 augusztusában az MSZMP Központi Bizottság (KB) Agitációs és Propaganda Bizottsága készített határozatot a „szomszédos országok magyar anyanyelvű lakosságának kulturális helyzetéről és az ezzel kapcsolatos feladatokról", illetve a határozathoz háttéranyagként problémakatalógust is összeállítottak. Ennek nyomán az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága utasítást adott egy, az összes határon túli közösséget érintő nagyszabású komplex kutatás elvégzésére; a munkát az MTA Irodalomtudományi Intézete koordinálta. A számos szakembert megmozgató bizalmas anyagnak csak az

15 Uo. 60–64.

16 Ennek összefoglalóját lásd *Kettős kötődés*, 1968, 1–2., illetve L. P. 1968, 6.

összefoglalója 300 oldal, s meglepő alapossággal tárgyalja Ausztriától a Szovjetunióig az adott országban élő magyar közösségek demográfiai, kulturális, oktatási jellegzetességeit és a kisebbségi sajtó helyzetét. A szöveg javaslatokat is megfogalmazott a helyzet javítására és a magyarországi támogatási politikák beindítására. Végül az MSZMP Politikai Bizottsága 1976-ban fogadott el egy általános értékelést a határon túli magyarság helyzetéről.[17] A nyilvánosság számára láthatatlan folyamattal párhuzamosan Kádár János a hetvenes évek első felében megpróbálta új alapokra helyezni a román–magyar kapcsolatokat. Ennek kudarca (például az 1972-es barátsági szerződés aláírását követően sem jutott nyugvópontra a viszony) után a magyar pártvezető már kerülte a román partnerével való személyes tárgyalást, az utolsó kétoldalú találkozóra 1977-ben került sor a Debrecenben és Nagyváradon lezajlott csúcson.[18]

A különféle előterjesztések, a hangsúlyeltolódások azonban nem eredményezték a magyar állami politika megváltozását. A továbbra is (az NDK kivételével egyetlen szocialista országként) antinacionalista kádári Magyarország nem akarta az államközi kapcsolatok középpontjába emelni a kisebbségi kérdést. A magyar közvélemény egy része tehetetlenül és mind nagyobb aggodalommal figyelte, hogy az állam- és pártvezetés nem tudja, illetve nem akarja egyértelműen felemelni szavát a romániai magyarságot mind jobban sújtó elnyomás ellen – igaz, ezen érzület számszerűsítése szabad sajtó és közvélemény-kutatások hiányában szinte lehetetlen. A *Balladák könyve* magyarországi sikerében megnyilvánuló, Erdély, illetve a kisebbségi sorban élő magyarság iránt növekvő érdeklődés és aggodalom áttételesen jelenik csak meg Kádár János egyik legfontosabb, nemzetközi visszhangot is keltő beszédében. A 1975-ös helsinki konferencián elhangzott felszólalásában a magyar pártvezető életében először utalt nyilvánosan Magyarország Trianonban bekövetkezett megcsonkítására, és először szólt büszkeséggel a magyarság hosszú múltra visszatekintő államiságára. (Amelynek felemlegetése az utódállamokban önmagában a revizionizmus retorikai előszobájának számított.) „Mi annak a magyar népnek a küldötteiként veszünk részt ezen a történelmi jelentőségű tanácskozáson, amely államot alapítva 1100 éve él a Duna–Tisza táján, Európa közepén, így múltunk és jövőnk egyaránt az itt élő népek sorsához kötődik. Meggyőződésünk, hogy Európa minden népének legfőbb kívánsága a béke. Ha lehetséges, még fokozottabban így van ez a magyar nép esetében, amely évszázadokon át a hadak útjának ke-

[17] Bárdi 2003, 84.

[18] Novák 2017, 66–68.

reszteződési pontján élt és mérhetetlen véráldozatokat hozott, hogy fennmaradhasson és megőrizze államát a fenyegető pusztulással szemben. Századunkban, az első világháború hiábavaló áldozatai után a vesztes Magyarország területe a korábbinak egyharmadára csökkent, a második világháborúban, urai bűnéből a rossz oldalon vérezve, elvesztette felnőtt lakosságának nyolc százalékát, és az ország romhalmazzá vált" – mondotta Kádár János. A helsinki konferencia záródokumentumát egyébként Magyarország és szomszédjai egyaránt megelégedéssel fogadták. A környező országok azért, mert rögzítette a határok erőszakos megváltoztatásának a tilalmát, s ezzel újabb garanciát kaptak határaik sérthetetlenségére. Magyarország pedig azért, mert az eszmék szabad áramlásával foglalkozó ún. harmadik kosár alapján jogalapot kapott az anyaország és a határokon kívüli magyarság közötti kulturális kötelékeknek az erősítésére – más kérdés, hogy a gyakorlatban a Helsinkire való hivatkozás mire volt elegendő. Mindenesetre Magyarország megpróbált jó példát mutatni: az 1972-ben módosított alkotmány elismerte a kisebbségeket kollektívumként, s rögzítette jogukat anyanyelvük ápolásához és nemzeti kultúrájuk megőrzéséhez. Az MSZMP 1980-as XII. kongresszusán Kádár János ezt az „árukapcsolást" nyíltan is megfogalmazta, „...nálunk, Magyarországon a különböző nemzetiségű emberek, a lenini nemzetiségi politika elveinek, törvényünknek és alkotmányunknak megfelelően teljes jogú állampolgárként élnek, dolgoznak és boldogulnak. Ugyanezt kívánjuk a határainkon túl élő magyarok számára is".[19]

A nemzeti kérdésben mégoly óvatos politikát is lépésekre sarkalló magyarországi közvélemény és értelmiségi elit növekvő aggodalma a mind egyértelműbb romániai asszimilációs törekvésekből fakadt. A Román Kommunista Párt 1972-ben tartott országos konferenciáján nyilvánosságra hozták a kisebbségek rövid távú beolvasztásának – román terminológiával a nemzeti homogenizálásnak – tételét. Ezzel az asszimiláció gyakorlata határozott formát öltött, bár a hetvenes években még ügyeltek arra, hogy a nemzetiségi politika tényleges szándékait esetenként taktikai lépésekkel ellensúlyozzák. A társadalom „homogenizálódásának" bizonyítékaként a politikai szóhasználatból észrevétlenül eltörölték „az együtt élő nemzetiségek" terminológiát, amelyet a „magyar nemzetiségű román", illetve a „magyarul beszélő román" kifejezésekkel váltottak fel. Az pedig már a turizmust lehetetlenítette el, amikor 1974-ben megtiltották, hogy román állampolgár elsőfokú rokonain (gyerekein, szülein, testvérein és házastársán) kívül bármely más idegen állampolgárt elszállásoljon. Az elszállásolási rendelet

[18] Romsics 2010, 14.

elsősorban az erdélyi rokonlátogatásra utazó magyarok számának csökkentésére irányult, és nyilvánvaló célja a magyarországiakkal – és általában a kisebbségek anyanemzetével – való személyes kapcsolatok korlátozása volt.

A nemzetiségi jogok hetvenes évektől mind markánsabb visszanyesését a román politika a nyilvánosságban az ország legfelső vezető testületeiben a nemzetiségi számarányoknak megfelelő képviselet hangsúlyozásával próbálta leplezni. Ez azonban nem jelentett igazi beleszólást, az arányos képviselet már eleve kétségessé tette a kisebbségek érdekeinek érvényre juttatását. A kisebbségi érdekképviselet lehetőségét tovább gyengítette, hogy a nemzetiségek képviselőinek egy része legfeljebb csak származását tekintve tartozott a nemzeti kisebbségekhez, de igazi közösséget nem érzett velük. Valójában nem is érezhetett, mivel társadalmi felemelkedésének általában éppen ez az érzéketlenség volt az előfeltétele. Igaz, ellentétes mozgásra, azaz a pártpozíciókba való kerülés után a nemzetiségi érdekképviselet felvállalására is volt példa – utalok itt elsősorban Király Károly életpályájára. Tovább bonyolítja a képet a hetvenes évek elején jelentkező újabb nemzedék, amelynek tagjai tévedésnek tartva apáik útját, tágabb, egyetemes szempontból kezdték szemlélni a kisebbségi ügyeket. (Gondolok itt Szőcs Gézára, Tamás Gáspár Miklósra, Ágoston Vilmosra; a téma kifejtése azonban szétfeszítené tanulmányunk kereteit.)

Az állampárton belüli nemzetiségi szerepvállalást tekintve mindinkább a „numerus nullus" elve érvényesült a legérzékenyebb területeken. A hetvenes évek elejétől a fegyveres testületekben magasabb rangot elért nemzetiségieket fokozatosan a Kárpátokon túlra helyezték át, majd nyugdíjazták vagy eltávolították a testületektől. Hasonló politika valósult meg a Külügyminisztériumban és a diplomáciai apparátusban, amelybe bekerülni nem román nemzetiségűnek szinte lehetetlen volt.[20]

Az anyanyelvű oktatás egészen a Ceauşescu-rezsim 1989. decemberi bukásáig jellemző szűkítésének egyik fontos mérföldköve volt az az 1973. májusi elnöki dekrétum, amely előírta: azokon a vidékeken, ahol a nemzetiségek mellett románok is élnek, román osztályokat kell létesíteni, függetlenül a tanulók létszámától. A nyíltan diszkriminációs rendelet értelmében míg a román osztályok létesítését nem kötötték létszámhoz, a magyar és más nemzetiségi osztályok működéséhez az általános iskolák ötödik osztályában például legalább 25 tanuló beiratkozását szabták feltételül. A törvény alkalmazása azt jelentette, hogy azokban a helységekben, ahol a tanulók létszáma az ötödik osztályban nem érte

20 DIÓSZEGI – R. SÜLE (szerk.) 1990, 70–72.

el a 25-ös létszámot, a magyar felső tagozatos elemi iskolák megszűntek, viszont már három tanulóval is lehetett román nyelvű ötödik osztályt létesíteni. A rendelkezés következtében a szórvány vidékekről végképpen eltűntek a magyar általános iskolák. A Székelyföldön pedig sorra létesültek román osztályok, olykor éppen a magyar osztályokat szorítva ki. Kovászna megyében például e rendelkezés értelmében indítottak román tagozatot olyan színmagyar falvakban, mint például Gidófalva, Mikóújfalu, Illyefalva vagy Szárazajta.[21]

Ez volt a tágabb kontextusa a *Balladák könyve* megjelenésének. A könyv sikere, illetve Kallós Zoltán egész munkássága egyre inkább szálka lett a román nacionálkommunista hatalom szemében, s ennek megfelelően a néprajzkutatót retorziók érték. Martin Ferenc bukaresti nagykövet a legmagasabb szintű pártvezetők (Biszku Béla, a KB Titkárságának tagja, Orbán László kulturális miniszter és Aczél György miniszterelnök-helyettes, a KB Agitációs és Propaganda Bizottságának tagjai, Óvári Miklós kulturális KB-titkár, Berecz János, a KB külügyi osztályvezetője, Kornidesz Mihály, a KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának vezetője) által is megkapott, 1974. októberi jelentésében így foglalta össze a „Kallós-ügyet": „Kulturális beosztottunk 1974. június 9-én szabadságra menet találkozott Kallóssal, akihez sokéves barátság fűzi, és akit igen rossz idegállapotban talált: ez utóbbi elmondta, hogy a hatóságok jó ideje feltűnően figyelik, lényegében őrszemet állítottak a háza elé, zaklatják. Kétszer behívatták a rendőrségre, ahol információkat kértek egyik-másik barátjáról, ismerőséről. Kallós – saját szavai szerint – azt mondta, hogy ő, mint lojális állampolgár, felszólítás nélkül is bejelenti, ha olyasminek jut tudomására, ami hazája ellen irányul, de az egyéb »tájékoztatás« nem az ő feladata. Ezek után június 16-án letartóztatták, és házkutatást tartottak a lakásán, melynek során – mint corpus delictit – jelentős mennyiségű feljegyzést, és népzenei magnófelvételt vittek el. (Ezeket, valamint a lefoglalt 18 000 lejt másfél hónappal később – néhány prominens magyar értelmiségi közbenjárására – visszavitték a lakásba.)"[22]

Az eset politikai hátterét jelzi, hogy Kallós fogva tartásának első három napját különleges helyen, a Kolozs megyei Securitate fogdájában töltötte, és csak ezt követően szállították át a rendőrség épületébe. Vizsgálati fogsága során senkivel sem érintkezhetett, édesanyja sem látogathatta meg. Ügyvédje is csak a hatósági emberek jelenlétében beszélhetett néhányszor védencével a per előtt. A bukaresti magyar nagykövetben nemcsak ezen tények, hanem a széles körű informá-

21 Uo. 84.

22 Martin 1974, 1–2.

lódás is megerősítette a *Balladák könyve* szerzője elleni eljárás politikai hátterét. „Általános benyomásaink szerint Kallós Zoltán letartóztatását kizárólag politikai szempontok motiválták. A jeles folklorista egész tevékenysége, egész lénye – különösen moldvai csángó kutatásai – a román vezetés éles ellenszenvét váltották ki. Magyarországi kapcsolatai és sikerei állandó – egyre növekvő – problémát jelentettek az itteni illetékesek szemében. Ráadásul, nem lévén állásban, egzisztenciálisan megfoghatatlan, presszionálhatatlan volt. Magyar és az erdélyi népi kultúra közötti kapcsolat óhaja néha túlzásokra is ragadtatta: nem volt ritka, hogy egy-egy magyar turista fiatalokkal teli busz állt meg a háza előtt, akiket szívesen [el]vitt a kalotaszegi, vagy mezőségi falvakba. [...] Megítélésünk szerint az utolsó cseppet a pohárba a fentiekhez képest két apróság váltotta ki: hivatalos előadó-körútra hívták meg az USA-ba, Hollandiába. Köztudomású, hogy Románia a külföldre, főleg Nyugatra irányuló propagandára igen nagy súlyt helyez, melybe még a többnemzetiségűségéről szóló puszta hír sem fér bele."[23]

Kallós Zoltánt az 1974. decemberi tárgyaláson két és fél évi börtönbüntetésre ítélték, amiből leszámították a féléves vizsgálati fogságot. Letartóztatásáról, majd elítéléséről még a Szabad Európa Rádió is beszámolt, s az széles körű szolidaritási hullámot indított el. Ezt jól jelzi Kiss Ferenc irodalomtörténész naplóbejegyzése 1974. július 2-án. „Délután telefonált Kósa Feri, hogy Kallóst letartóztatták. Nemsokára jött Csoóri, vele mentem Illyéshez. Jókedvű volt, barátságos, a színe is jó közérzetre vallott. Kallós dolgában azonnal vállalta, hogy megteszi, amit tehet. Flóra telefonon Aczélt kereste, de vidéken járt. Holnap délután ismét keresik."[24] Az állambiztonság is dokumentálta a Kallós ügyében való aktivizálódást. A „Subások" fedőnéven a népi-nemzeti ellenzéki személyekről vezetett dosszié 1974. novemberi összegző jelentése szerint Csoóri Sándor 1974 nyarán Romániába utazott „a letartóztatott Kallós Zoltán ügyében tájékozódni."[25]

Ennél érdekesebb állambiztonsági akcióról tanúskodik egy 1975-ös jelentés, amely a bécsi magyar újságíróról, Sebestyén Györgyről szól. Sebestyén az ELTE bölcsészkarát végezte el, az ötvenes évek elején a *Magyar Nemzet*nél dolgozott, majd az 1956-os forradalom után Ausztriába emigrált, ahol a bécsi *Magyar Híradó*t szerkesztette. A hírszerzés 1958-ban kezdett foglalkozni személyével; az „Irodalmár" fedőnéven számon tartott Sebestyén maga ajánlotta fel az együttműködést, a magyar állam politikáját kedvező színben feltüntető cikkek írását

23 Uo.

24 Kiss 1992, 2

25 Szőnyei 2012, 689.

és megjelentetését. Az állambiztonság cserébe anyagilag támogatta a *Magyar Híradót*, de a források tanúsága szerint ígéreteit Sebestyén sorozatosan megszegte, ráadásul ismerősei körében elterjesztette, hogy be akarják szervezni, ezért 1961-ben megszakították vele a kapcsolatot. „Irodalmár" 1974-ben került újra a bécsi rezidentúra látókörébe, amikor a közép-európai együttműködéssel foglalkozó lapja, a *Panorama* számára keresett előfizetőket. A hírszerzésnek több szerencséje volt, mint egy évtizeddel korábban, „Irodalmár"-t két sikeres aktív intézkedésben is felhasználták. „A román hatóságok által presszionált erdélyi magyar néprajztudós [Kallós Zoltán] védelme érdekében, illetve a Konrád–Szelényi-ügy preventív intézkedéseinek visszhangja mérséklése céljából helyezett el a nyugati sajtóban jó cikkeket. A feladatokat mindkét esetben anyagi ellenszolgáltatásért (10-10 ezer schilling), valamint utazási kedvezmények biztosítása fejében vállalta el és hajtotta végre."[26]

Itt nem kizárólag a bécsi magyar író-újságíró személye, hanem a rendszer működése az érdekes: a hírszerzéssel foglalkozó III/I-es csoportfőnökség egészen bizonyosan nem magától interveniált Kallós Zoltán ügyében, hiszen egy ilyen lépés minden értelemben távol állt a szervezet profiljától. Az intézkedést minden valószínűség szerint az állami vezetés szabta feladatul a csoportfőnökségnek. Így paradox módon a kommunista diktatúra titkosszolgálata Kallós Zoltán érdekében alkalmi koalíciót alkotott olyan „nyugati-tőkés", „imperialista", „fellazító" szervezetekkel, mint amilyen nyugatnémet PEN Club vagy az Amnesty International. Biczó György bukaresti magyar nagykövet 1975. február 2-án ugyanis azt jelentette Budapestnek: Gálfalvi Zsolt kritikus (a Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács nemzetiségi igazgatóságának vezetője) Domokos Géza Kriterion-igazgatóval (az RKP KB póttagjával) felkereste Ilie Verdeț KB-titkárt, a nemzetiségi terület felelősét, hogy Kallós Zoltán érdekében interveniáljanak. (Emlékezetes, a *Balladák könyvét* Romániában a Kriterion adta ki.) A két magyar értelmiségi azzal érvelt, hogy Kallós elítélése negatív visszhangot keltett Nyugaton, s ez nagyban árt Románia külföldi imázsának: például a nemzetközi PEN Club egyik vezetője, valamint a nyugatnémet PEN elnökhelyettese ez év januári bukaresti tárgyalásai során élénken érdeklődtek Kallós sorsa felől. A bukaresti magyar diplomata rejtjeltáviratához csatolták az Amnesty International ottawai román nagykövetnek címzett, 1975. január 2-i keltezésű levelét, melyben Kallós Zoltán letartóztatásával kapcsolatban kérnek információkat.[27]

[26] Uo. 320.

[27] Biczó 1975. 1–2.

A magyar állami szerveket, a határon túli magyarság ügyében elkötelezett magyarországi értelmiséget, romániai magyar közösségi vezetőket és nyugati emberi jogi szervezeteket összefogó kampány végül sikerrel járt. A jó hírt Illyés Gyulának Aczél György telefonálta meg; a politikus 1974 januárjában Budapesten személyesen is találkozott a néprajzkutatóval. „1975. május 21. Aczél telefonja – Flóra veszi föl a hallgatót –, a románok holnap szabadon engedik Kallós Zoltánt. Szakmáját – a népdalgyűjtést – persze már nem folytathatja. A népdal is valutaérték – mert kinyomtatható, könyvben árusítható –, s megnézik, ki kaphat gyűjtési engedélyt. Egy kalap alá veszik – egy minisztériumba – a bányakitermelési és a vadászati joggal. Ma Bartók se gyűjthetne Erdélyben. És ha valaki, ő maga ír egy egy verset (mondjuk, népdal formájában), azt kihozhatja? Mindez persze a magyarokat célozza, a nacionalizmus ámokfutási szintjén."[28]

S hogy maga az érintett miként élte meg börtönbüntetését és kiknek tulajdonította szabadulását? „Vittek egyik helyről a másikra, a Duna-csatornánál is voltam, meg Bukarestben, Csíkszeredában, Zsilván, végül Nagyenyedről szabadultam. Köztársasági kegyelmet kaptam, a Nemzetközi Pen Club közbenjárására engedtek el. Amikor kijöttem, elmentem Bukarestbe, a Kriteriontól kaptam egy kisebb összeget, ezt is Domokos Géza emberségének köszönhettem. Szóval mentem a Román Írószövetségbe, akkoriban Szász János volt a titkár. Elém tette a sorsom felől érdeklődő Pen-levelet, kérte, hogy válaszoljak rá. Mondtam, hogy én válaszoljak, nekem címezték ezt a levelet? Írjam meg, hogy követnek, a kapumat figyelik és felbontva kapom a postámat? Majd válaszolok nekik, ha nekem írnak, ezt mondtam Szász Jánosnak. Nem is vettek fel aztán az Írószövetségbe, pedig ajánlott Kányádi Sándor és Király László is."[29]

Kallós Zoltán az őt börtönbe záró diktatúra bukása után visszatért szülőfalujába, és visszaszerezte az egykor a családja tulajdonát képező, majd tőlük elvett épületet. Most sem magára, hanem közösségére gondolt: a balladák, népmesék, dalok mellett egész életében gyűjtött magyar, román és szász viseletek, lakberendezési tárgyak számára biztosított megfelelő elhelyezést, s tette hosszas előkészítés után elérhetővé, látogathatóvá a gyűjteményt. Nyaranta tánctáborokat szervezett, amelyekre nemcsak Romániából és Magyarországból, de Nyugat-Európából, Észak-Amerikából, sőt Japánból is érkeztek vendégek. Emellett falujában először egy szórványkollégiumot, majd 1999-től általános iskolát alapított. A Kallós Zoltán által létrehozott alapítvány munkatársai a Lozsárd,

[28] Illyés 1991, 97.

[29] Ablonczy–Korniss 2013, 88.

a Lóna és Borsa patakok völgyében található húsz településen keresték meg a magyar családokat. Kiderült, hogy majdnem száz gyerek számára nem volt biztosított anyanyelvi oktatás, többségük kétségbeejtő nyomorúságban élt, ezért a válaszúti iskola egyfajta szociális felzárkóztató szerepet is játszik. A diákok a napi ötszöri étkezéstől, a tanszertől a ruhán át a kézműves foglalkozásig, orvosi ellátásig mindent megkapnak. A diákok zenét és táncot tanulnak, s a haláláig köztük élő Kallós Zoltánt ünnepi alkalmakkor gyakran lepték meg egy-egy műsorral.[30] Például olyan népköltések eléneklésével, amelyek a *Balladák könyvé*ben láttak először napvilágot.

Hivatkozott források és irodalom

Levéltári források

Biczó 1975 — Biczó György nagykövet Kallós Zoltán kolozsvári etnográfus perének fejleményeiről készített jelentése Bukarest, 1975. február 5. Magyar Országos Levéltár, a külügyminisztérium TÜK-iratai 1975, Románia, XIX-J-1-j, 119. doboz, 128-27. ltsz., 00867/1975., tisztázat. Közli Vincze Gábor: Források a romániai magyar kisebbség és a magyar–román államközi kapcsolatok történetének tanulmányozásához 1944–1978. http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=272 (Utolsó letöltés: 2022. január 30.)

Martin 1974 — Martin Ferenc nagykövet jelentése Kallós Zoltán kolozsvári etnográfus letartóztatásáról és elítéléséről. Bukarest, 1974. október 7. Magyar Országos Levéltár, külügyminisztériumi TÜK-iratok 1974, Románia, XIX-J-1-j, 99. doboz, 128-75. ltsz., 004238/4/1975., tisztázat. Közli Vincze Gábor: Források a romániai magyar kisebbség és a magyar–román államközi kapcsolatok történetének tanulmányozásához 1944–1978. http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=272 (Utolsó letöltés: 2022. január 30.)

30 Lásd például https://www.youtube.com/watch?v=o80g25XTfik (Utolsó letöltés: 2022. március 4.)

Irodalom

ABLONCZY 2020 — Ablonczy Bálint: Szolidaritás és ellenállás. Református hálózatok erdélyi segítőakciói a hetvenes–nyolcvanas években. In: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *HIT 2019. Hagyomány, Identitás, Történelem* (Reformáció Öröksége 3/2.). Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye – Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, Budapest, 2020, 313–332.

ABLONCZY – KORNISS 2013 — Ablonczy Bálint – Korniss Péter: *A Mezőségtől Moldváig. Kallós Zoltán útjai.* Helikon Kiadó, Budapest, 2013.

BÁRDI 2003 — Bárdi Nándor: Iratok a budapesti kormányzatok határon túli magyarokat támogató tevékenységéről. *Magyar Kisebbség*, 8 (2003) 4. sz. 83–84.

CSOÓRI 1978 — Csoóri Sándor: Tenger és diólevél. In: Uő: *Nomád napló.* Magvető Kiadó, Budapest, 1978, 357–467.

DIÓSZEGI – R. SÜLE (szerk.) 1990 — Diószegi László – R. Süle Andrea: *Hetven év. A romániai magyarság története 1919–1989.* Magyarságkutató Intézet, Budapest, 1990.

ILLYÉS 1991 — Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1975–1976.* Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1991.

KISS 1992 — Kiss Ferenc: Túléljük-e? (Naplórészletek, I. rész), *Kortárs*, 36 (1992) 10. sz., 2–9.

KŐBÁNYAI 1987 — Kőbányai János: Kallós Zoltán: „Minden patakot összejártam". *Valóság*, 30 (1987) 12. sz., 71–79.

NOVÁK 2017 — Novák Csaba Zoltán: *Holtvágányon. A Ceaușescu-rendszer magyarságpolitikája II. 1974–1989.*, Pro-Print, Csíkszereda, 2017.

ORTUTAY 1980 — Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*, 3. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.

ROMSICS 2010 — Romsics Ignác: Trianon és a magyar politikai gondolkodás. *Limes*, 23 (2010) 4. sz. 7–16.

SZŐNYEI 2012 — Szőnyei Tamás: *Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990.* 2. kötet. Noran, Budapest, 2012.

Vargyas 1971 — Vargyas Lajos: Kallós Zoltán: Balladák könyve. Élő hazai magyar népballadák. *Ethnographia*, 82 (1971) 3. sz., 441–443.

Sajtó

Kettős kötődés, 1968 — Kettős kötődés – kettős felelősség. Vita a szomszédos országok magyar irodalmáról. *Élet és Irodalom*, 1968. május 18. 1–2.

L. P. 1968 — L. P.: Gyakorlati felelősség. Vita a szomszéd országok magyar irodalmáról. *Élet és Irodalom*, 1968. június 15. 6.

Bognár Bulcsu

Az önfeladástól az új gazdasági mechanizmus kidolgozásáig

Erdei Ferenc útja a Város és vidéke *szociográfiáig*

Majd' harminc évvel az addig utolsó szociográfiai munkája után,[1] 1971-ben jelenik meg Erdei Ferenc *Város és vidéke* című könyve.[2] A szerző halálának évében napvilágot látott munka ekképpen nem egy új kezdetet, hanem Erdei társadalomkutató munkásságának zárását jelenti. Más megközelítések érvényességét sem vitatva magam Erdei utolsó művét szociografikus életművének tükrében és a társadalmi hatások mentén értelmezem. Ez kínál lehetőséget arra, hogy a szerző megközelítésének alakváltozásait nyomon kövessem és a folytonosság jegyei mellett a szociográfia új elemeire is rámutathassak.

Ez az elemzési perspektíva a szociográfusra ható társadalmi környezetet is értelmezi. Itt nem csupán Erdei élesen elkülönülő két alkotói korszakának a jellemzőit érdemes összevetni, hanem annak a köztes időszaknak a jegyeit is, amely a *Város és vidéké*hez vezető szellemi utat jelenti, s amely értelmezésem szerint lényeges forrása volt az Erdei-kötet új szemléletmódjának. Ez a közel három évtizedes periódus ugyanis alapvetően átrajzolta a szociográfiák társadalmi kontextusát éppúgy, mint az Erdei-művek szerepét a társadalmi diskurzusban. Ez a tanulmány arra tesz kísérletet, hogy áttekintse azokat a változásokat, amelyek az utolsó, 1945 előtti elemzései[3] óta alapvetően formálták Erdei Ferenc társadalomszemléletét és kutatási kérdéseit. Mindezt pedig azzal a céllal teszem, hogy Erdei koncepciójának változásain keresztül a munkásságát befejező terjedelmes írás értelmezéséhez is közelebb kerülhessünk.

1 Erdei 1942a.

2 Erdei 1971.

3 Erdei 1943a, 1943b.

Erdei 1945 előtti szociografikus munkássága a társadalmi mezők tükrében

Egy társadalomtudósi életmű elemzése az élettörténeti események felgöngyölítésén és azok értelmezésén túl azt is megkívánja, hogy a szerző társadalmi pozícióját és a modern társadalom részrendszereiben betöltött szerepét is górcső alá vegyük olyan tényezőként, amely alapvetően formálja a megközelítését. A népi szociográfusok (Erdei Ferenc, Féja Géza, Illyés Gyula, Kovács Imre, Szabó Zoltán, Veres Péter és mások) munkásságának értelmezésénél ezzel az elemzési szemponttal különösképpen számot kell vetni. A szociográfusok ugyanis legalább két társadalmi terület perspektíváját is megjelenítik, amikor írásaikat nem egyszerűen az irodalmi vagy tudományos részrendszer (más terminológiával mező)[4] viszonyai formálják, hanem munkáik a politikai cselekvés eszközei is egyben, így azokra a politikai részrendszer racionalitása is hat.[5]

Különösen érvényes ez Erdei Ferenc egész munkásságára, aki a társadalom jellegzetességeinek megragadását életművében a politikai akaratképzés eszközének tekintette a pályakezdés időszakában[6] éppúgy, mint a negyvenes évek elejének legszakszerűbb szociológiai munkáiban,[7] vagy az elhíresült szárszói beszédében.[8] A két társadalmi terület (politika és tudomány) határmezsgyéjén pozicionált szerző műveire ekképpen mindkét társadalmi részrendszer racionalitása hat. Erdei 1944 utáni munkásságának további jellegzetessége az, hogy a társadalmi területek hatása két jól elkülönülő időszakra oszlik: 1944 és 1956 között Erdei egyértelműen a politikai rendszer részeként tevékenykedik, míg 1957-től a politikusi szereppel szakítva magát kutatóként definiálja. Ez az elhatározása azonban nem akadályozza meg abban, hogy 1956 után közéleti szerepet vállalva a politikai döntéshozatalból is kivegye a részét. Vagyis ebben a korszakban a politikai és tudományos diskurzus egyaránt hat a szemléletére. Mindezeket tehát olyan tényezőknek tekintem, amelyek az Erdei-művek társadalomszemléletét lényegesen befolyásolják.

4 Lásd erről részletesebben a modern társadalmat leíró, két egymással vetélkedő, de végső konklúziójában egyaránt a társadalmi részterületek meghatározó szerepét hangsúlyozó szociológiai értelmezéseket: Luhmann 1998; Bourdieu 2002.

5 Vö. Némedi 1983, 1985; Bognár 2005c; Papp 2012; Bartha 2013, 2019.

6 Erdei 1932, 1934.

7 Erdei 1941, 1942a, b, 1943a.

8 Erdei 1943b.

Az 1944/1945-ös politikai események Erdei Ferenc életében is alapvető fordulatot hoznak, amikor lényegében felhagy a társadalomkutatói tevékenységgel és politikusi pályára lép. Ez a fordulat ugyan nem előzmények nélküli, de a mégis alapvető változás egy sikeres társadalomkutatói korszakot zár le. A harmincas évek az ifjú társadalomkutató legtermékenyebb korszakát jelentik, amikor évről évre jelentős hatást gyakorló szociográfiák kerülnek ki a keze alól.[9] A magyar parasztság rajzát adó elemzések mellett ekkor dolgozza ki az alföldi tanyás mezővároson alapuló társadalomfejlődés koncepcióját, és ekkor veti papírra a magyar tanyarendszer átfogó elemzését is.[10] Ezek a munkák a parasztság válságos helyzetének leírásán[11] túl azokat a kitörési pontokat keresik, amelyek a magyar társadalomfejlődés sajátosságait kifejező átalakulás alapjául szolgálhatnak. Erdei ekkor a nyugati és a kelet-európai mintától egyaránt eltérő kibontakozás lehetőségét az alföldi tanyás mezővároson alapuló radikális változáshoz kapcsolja. Bizonyos értelemben a harmincas évek végétől (*A magyar város* kötettől) kezdődő munkák[12] nem egyebek, mint ennek a koncepciónak a kifejtései. Erdei ezekben a kötetekben amellett érvel, hogy a 18. században létrejövő külső szálláshelyek rendszere alapján az alföldi tanyás mezővárosokban olyan társadalmi berendezkedés alakul ki, amely eredeti módon oldja meg város és vidékének egyenrangú és organikus egybeszerveződését. Értelmezése szerint ezzel pedig az európai társadalomfejlődésben egyedülálló módon teremti meg a vidéki agrárnépesség sikeres társadalmi integrációját, és hoz új távlatokat a társadalom konszenzusos fejlődése számára.

Ez a szellemi buktatókat is tartalmazó,[13] de kétségtelenül nagy ívű koncepció nyilvánvalóan politikai cselekvést indukál. Nem véletlen tehát, hogy Erdei már a harmincas években politikusi szerepet vállal, hogy a parasztságot középpontba állító radikális társadalomalakító terveit megvalósítsa. Ennek része a Makói Hagymaszövetkezetben folytatott tevékenysége,[14] illetve a Márciusi Frontban való aktív részvétele.[15] Ezek a törekvések azonban rendre beleütköznek a fennálló politikai hatalom ellenállásába, így kivétel nélkül kudarccal végződnek.

9 Erdei 1935 a, 1935b, 1935–36, 1936, 1937, 1938.

10 Erdei 1939, 1942a.

11 Vö. Bognár 2009; Bartha 2018.

12 Erdei 1940, 1941, 1942a.

13 Lásd erről részletesebben: Bognár 2004b, 2005 a, 2005b, 2006 a, 2006b, 2008.

14 Varga 2018.

15 Huszár 1991; Bognár 2011a.

A második világháború végén azonban a régi rezsim bukása új lehetőséget kínál a társadalom alapvető átalakítására készülő népiek, így Erdei Ferenc számára is.

Az önfeladás politikája és ennek lehetséges magyarázatai

A népiek politikai ambícióit alapvetően határozzák meg a geopolitikai realitások, mindenekelőtt az ország szovjet megszállása. Ezekkel az adottságokkal nyilvánvalóan már korábban is számot vetve lép fel Erdei Ferenc 1943-ban Szárszón, ahol nem csupán a magyar társadalom első szociológiai igényű leírását adja,[16] hanem nyilvánosan elköteleződik a történelmi materializmus mellett. Ez a korábbi munkáiban nyilvánvalóan antimarxista (elsősorban Hajnal István társadalomszemléletéből építkező) szerző esetében minden bizonnyal nem új társadalomelméleti perspektívát jelentett. (Annál inkább nem, mert sem a marxistának titulált szárszói társadalomrajzában, sem a nem sokkal ezután keletkezett kéziratos szövegben[17] sem képviseli ezt a társadalomszemléletet.)[18] Ez sokkal inkább az immár politikusi ambíciókkal rendelkező Erdei megnyilatkozása.

Ez a politikai helyzetértelmezés viszi aztán Erdei Ferencet a bolsevikok táborába. A formálisan a Nemzeti Parasztpárt tagjaként politizáló Erdei 1944-től kriptokommunistaként,[19] az MKP titkos tagjaként vesz részt azokban a politikai játszmákban, amelyek az eleve korlátos parlamenti demokráciát gőzerővel számolják fel az 1945 és 1948 közötti időszakban. Ezután pedig részesévé válik a Rákosi-korszak legkegyetlenebb paraszt- és faluellenes intézkedéseinek. Az 1944-től végig miniszteri pozícióban lévő Erdei 1953-ig tartó tevékenysége

16 Erdei 1943b.

17 Erdei 1976.

18 Lásd erről részletesebben Bognár 2003, 2004b.

19 Régi levéltári anekdota az, hogy a kutatók már a hetvenes években megtalálták Erdei beszervezési anyagát, de ennek publikálására az adott politikai körülmények között (és azóta sem) vállalkozott senki. Ezzel szemben Korom Mihály már az 1980-as évek elején hivatkozik Gerő Ernő azon 1944. december 28-i, Rákosi Mátyásnak címzett levelére, amely bizonyító erejű Erdei titkos párttagságáról (Korom 1981, 388.). (A beszervezést bizonyító levélrészlet így hangzik: „A Központi Vezetőség kidolgozta azokat a módszereket, melyeket a miniszterek és államtitkárok munkájának irányításánál alkalmazni kell. Az eddigi benyomás az, hogy Gábor és Molnár gyengék a rájuk bízott feladatok ellátására, ezzel kapcsolatban kell beszámolni arról is, hogy Erdei Ferenc kérte a pártba való felvételét. A határozatunk az, hogy felvesszük, de titokban tartjuk a dolgot." Izsák–Kun 1994, 13.) A kommunistákkal való nyilvánvaló együttműködést az Erdei apologétájaként fellépő Huszár Tibor sem vitatja, hanem Nyers Rezső visszaemlékezésére alapozva maga is tényként kezeli (Huszár 2012, 299.).

tehát mindazoknak az elveknek nyílt színi elárulását jelenti, amelyek a világháború előtti falukutató munkásságának és a parasztság polgárosodása érdekében tevékenykedő politikusnak az alapelveit jelentették.[20] A falusi társadalom elleni célzott politikai támadások, az önálló paraszti termelés módszeres ellehetetlenítése, majd az erőszakos kollektivizálás a falusi társadalom rég nem látott nyomorúságát eredményezte. Mindez szöges ellentétben állt azzal a parasztpolgárosodást megcélzó programjával, amely az önálló kis- és középbirtokos parasztság megerősítését és a tanyarendszer kiterjesztésével város és vidékének összeszervezését jelentette.

Nehéz választ adni arra a kérdésre, hogy milyen motívumok húzódtak meg Erdei ekkori politikusi tevékenysége mögött. Különösen az vár megválaszolásra, hogy milyen okok álltak a korábbi munkásságát politikusi tevékenységével megtagadó szerző önfeladó magatartása mögött. Ez nem vezethető le egyszerűen a szárszói beszédben is megfogalmazott kapcsolatkeresésből és a kommunistáknak tett ideológiai gesztusokból. Hiszen ezeket a taktikai elemeket – ne feledjük, hogy Erdei ekkori társadalomértelmezése nem válik marxistává – a saját programját szövetségesekkel megvalósítani akaró, a politikai mozgásterét növelni kívánó személy stratégiai cselekvésének is lehet tekinteni. Hogy ez az értelmezés mennyire plauzibilisnek tűnt az Erdeit jól ismerők számára is, világosan kiderül Bibó Istvánnak, Erdei legközelebbi barátjának visszaemlékezéséből. Bibó 1945-ben ugyanis meg volt győződve arról, hogy Erdei azért vállalja el a belügyminiszteri tárcát, hogy a közös, az alföldi tanyás mezővárosok modellje alapján kidolgozott közigazgatási reformtervüket megvalósíthassák.[21] Ehelyett azonban Erdei sem ekkor, sem az ezt követő években nem az önálló elképzelések érvényesítésén dolgozik, hanem azon, hogy saját párttársaival (mindenekelőtt a kommunistáknak határozottan ellenálló Kovács Imrével) szemben kiszolgáltassa a Nemzeti Parasztpártot a kommunisták hatalmi törekvéseinek. Majd ennek az elvtelen magatartásnak megfelelően a továbbiakban is Rákosiék politikájának, ha nem is lelkes képviselője, de fegyelmezett végrehajtója marad.

Ennek a nehezen értelmezhető pálfordulásnak többféle oka lehet. Feltehetően szerepet játszik ebben, hogy Erdei mennyire volt képes a politikai rész-

20 Ezen az sem változtat, hogy Nagy Imre 1953. június 4-i nagy hatású beszéde után Erdei nyilvánosan önkritikát gyakorol az Írószövetségben: „Én mint a földművelésügyi miniszter egyik vezető végrehajtója voltam annak a hibás politikának, amelyet a mezőgazdaságban csináltunk, mégis nyugodt lélekkel nézek minden magyar dolgozó magyar paraszt szemébe, mert becsületes szándék vezetett akkor is, amikor hibákat követtem el." (STANDEISKY 2005, 209.).

21 HUSZÁR 1995, 219.

rendszerben adekvátan tájékozódni. Úgy gondolom, hogy ehhez meglehetősen korlátosak voltak a kompetenciái, hiszen társadalmi származása kevéssé kondicionálta arra, hogy első generációs parasztértelmiségiként helyesen értelmezze annak a politikai mezőnek a játszmáit, amelynek sajátos racionalitását kevéssé volt alkalma megismerni korábbi életútja során.[22] Még nehezebb volt a moszkovita kommunisták vonatkozásában a tájékozódás, mivel Erdei korábbi politikai kapcsolatai kizárólag a (Rákosiék által később felszámolt vagy háttérbe szorított) hazai baloldalra korlátozódott. Hiába érzékelte tehát Erdei azt jól, hogy a kommunisták lesznek a meghatározó erő, és hiába mérte fel azt, hogy érdemi agrárszakértői gárdájuk nincsen, és így rá lesznek utalva az Erdei-féle agrárszakemberekre, mégis végletes illúziónak bizonyult az, hogy a kommunisták hatalomra segítése után megteremtődik az önálló, a parasztság érdekeit szolgáló agrárpolitika. Erdei tehát úgy vett részt a kommunisták ellenzékének leszalámizásában, hogy ha személye nem is, de a parasztbirtokosságon alapuló agrárpolitikája is áldozatul esett a politikai fordulatnak.

Erdei magatartásában nyilvánvalóan szerepet játszott a Horthy-rendszerhez és annak agrárpolitikájához fűződő viszonya is. A parasztság és az agrárium egyik legfelkészültebb kutatójaként – a népi szociográfusok zöméhez hasonlóan – magától értetődő volt számára, hogy a Horthy-rendszer birtokviszonyai jelentik a paraszti kibontakozás (és az erre alapozott harmadikutas politika) legnagyobb akadályát. A paraszti törekvések képviselőjeként ezzel párosult egy nagyon erős averzió mindazokkal a társadalmi viszonyokkal és habitusokkal szemben, amelyet „úri" magatartásnak neveztek. A szinte már gyűlöletig növekvő ellenszenv[23] önmagában is erős motivációt adott arra, hogy ennek a hatalmi rendnek a lerombolására törekedjen. Erdeinek a politikai mezőben elfoglalt pozíciója tehát szinte magától értetődő harcostársként jelöli ki számára a kommunistákat olyan szövetségesként, akik vele együtt a legnagyobb távolságban vannak a Horthy-rendszer képviselőitől. Minden bizonnyal ezzel is magyarázható,

22 E vonatkozásban ugyan Erdei párhuzamba állítható lenne a szintén első generációs paraszt-értelmiségi Kovács Imrével, de a némileg hasonló társadalmi származás mellett meglehetősen különböző egyéni életút jellemzi őket. Míg Erdei alapvetően Makó és Szeged inkább parasztpolgári közegében tapasztalta meg a Horthy-korszak politikai viszonyait, addig Kovács Imre már középiskolásként az ország vérkeringését alapvetően meghatározó főváros viszonyai között szocializálódik. Ráadásul eltérő pszichés alkatuk okán is a társaságkedvelő, könnyen kapcsolatokat létesítő Kovács az, aki inkább utat talál a politikát művelő középosztály tagjaihoz, míg Erdei büszkén képviselt paraszti öntudattal, mereven elzárkózik a társadalom privilegizált csoportjaitól.

23 Vö. Huszár 1989, 30, 234–235.; Huszár 2005, 49.

hogy Erdei az első pillanattól kezdődően harcosan lép fel a korábbi politikai elit életvilágával szemben (sokszor a kommunistáknak kedvező, a jogszerűséget háttérbe szorító intézkedések vállalásával),[24] és vesz részt a korábbi agrárviszonyokat felszámoló törekvésekben.

Egy társadalmi cselekvés motívumai természetesen nem csupán a társadalom egyes részrendszereihez fűződő viszony, illetve az ott elfoglalt pozíció mentén értelmezhetők, hanem a cselekvő személyes életén, magánszféráján keresztül is. Ennek részletesebb elemzése[25] helyett itt csak Erdei második feleségének, Majláth Jolánnak a szerepére utalok, aki 1944-től kezdődően nem csupán Révai József szeretője volt, hanem a kommunista hatalommal együttműködő, azt kiszolgáló tevékenységet végzett.[26] Az Erdei tudtával folytatott viszony és kapcsolat pszichológiai értelmezése nélkül is valószínűsíthető, hogy az Erdei család ezen sajátos összefonódása a kommunista hatalmi elittel nagyban csökkentette Erdei önálló politikai cselekvésének a lehetőségét.

Értelmezésem szerint a Horthy-rendszerrel szembeni leszámolás akarata, a politikai mező sajátosságainak helytelen felmérése, a rosszul értelmezett szövetségesi politika, a személyes viszonyokban is rejlő kiszolgáltatottság egyaránt szerepet játszhatott abban az önfeladó politikusi magatartásban, amely Erdeit 1945 után jellemezte. Megválaszolásra vár azonban még az a kérdés, hogy a Rákosi-rendszer megszilárdulása idején milyen okok miatt vett részt az elveivel szembenálló politikai döntések kivitelezésében. Más okok mellett ebben gyanítható szerepet játszott a félelem is, amely nem egyszerűen az elnyomó rendszer magától értetődő következménye volt. Ennek kegyetlenségét és brutalitását ugyanis Erdeiék a legközvetlenebbül tapasztalhatták meg korábbi harcostársának, Zöld Sándornak és családjának máig tisztázatlan körülményű[27] tragédiája kapcsán. Minden bizonnyal ez olyan élettörténeti esemény volt, amely Erdeiék számára világossá tette azt, hogy az együtt nem működés adott esetben a viszonylagos szabadságukon túl az életüket is veszélyeztethette.

24 Kovács 1990, 251–253.

25 Erdei mikrokörnyezetének, személyes életvilágának elemzését lásd részletesebben: Bognár 2012, 27–51.

26 Kovács 1990, 253–254.

27 A hivatalos verzió szerint Zöld Sándor először végzett családjával, majd önmagával is. A korabeli szóbeszédet és a visszaemlékezéseket vizsgáló elemzés (Majtényi 2010) alapján azonban nem lehet eldönteni, hogy a Rákosi által személyesen kreált hivatalos változat, vagy az az értelmezés tükrözi-e a történteket, miszerint az ÁVH-t fegyverrel váró Zöld Sándorral és családjával államvédelmi nyomozók végeztek. A tragédiát Zöldék emeleti szomszédságában lévő Majláth Jolán élte át, aki Erdei Ferencet értesítette először.

Erdei 1945 utáni agrárprogramjának alapelemei

Akármilyen magyarázatokat adunk is önfeladásának okaira, az bizonyos, hogy Erdei úgy asszisztál a kommunistáknak az egész paraszttársadalmat végletesen kizsákmányoló agrárpolitikájához, hogy maga végig tisztában van ennek a programnak az elhibázottságával és súlyos társadalmi következményeivel. Erről tanúskodnak az átmeneti időszakra datálódó írásai,[28] miként azok az erőfeszítései is, amelyeket földművelésügyi miniszterként tesz, hogy a drasztikus központi utasítások (a lehetetlenül magas kötelező beszolgáltatás normái, a „padlássöprések", a 25 holdnál nagyobb gazdaságok tulajdonosainak korlátozása, majd likvidálása) hatásait enyhítse.[29] Mindezek a tények nem kisebbítik Erdei személyes felelősségét a Rákosi-korszak parasztellenes politikájában, de megmutatják az 1945 után vallott (de a nagypolitikában hosszabb ideig nem képviselt) nézőpontjának alapelemeit.

Miként erről a Nemzeti Parasztpárt (jórészt Erdei által jegyzett) 1947-es programja[30] is tanúskodik, Erdei elképzelésének középpontjában változatlanul az önálló parasztbirtok állt. Ennek sikeressége jelentette számára az agrártársadalom fejlődésének a motorját, hiszen ez a termelési egység képviseli a termelőerőket és azt a paraszti szakértelmet, amely a fejlődés záloga. Ez okból Erdei a paraszti önigazgatás fontosságát hangsúlyozta, mivel úgy látta, hogy a szakértelem nélküli központi direktívák a paraszti önigazgatást és ekképpen a termelés hatékonyságát is rontják. E tekintetben nincs új elem a harmincas évek felfogásához képest. A korábbi elemzéseinek (különösképpen a *Magyar gazdaságtudomány*ban kifejtett[31]) nézőpontja ismétlődik meg az 1948-as hatalomváltás előtt a szövetkezetek kérdéséről vallott felfogásában is. Erdei most is a szövetkezeti mozgalom elkötelezett híve, de itt hangsúlyosan nem a szovjet típusú termelőszövetkezetekről van szó, hanem az önállóan gazdálkodó kistermelők azon együttműködéséről, amikor a megtermelt áruk kereskedelmét önállóan szervezik meg, és amikor közös, szövetkezeti beszerzéssel a gépállományukat és egyéb technikai berendezéseiket igyekeznek fejleszteni. Ezeknek a szövetkezeti törekvéseknek hátterében a termelés hatékonyságának növelése, a kiterjedt belterjes

28 Erdei 1946.

29 Huszár 2012, 334–339.

30 Huszár 2012, 313.

31 Erdei 1935, 1936.

gazdálkodás megteremtése állt. Tudjuk, hogy az ötvenes évek erőszakos téeszesítése miképp söpri le az asztalról ezeket az elképzeléseket, de ennek a programnak mégis az ad jelentőséget, hogy az 1953-tól kibontakozó új gazdaságpolitika hasonló elveket fogalmazott meg.

Nagy Imre első miniszterelnökségének új politikája a törvényesség helyreállítása mellett hangsúlyosan fordul a mezőgazdaság felé, hogy Nagy Imre – Erdeivel több szálon rokon – programját megvalósítsa. Nagy Imre ugyan a szocializmusban a modern technikát használó nagyüzemi gazdálkodás híve, de ennek megvalósulását állami támogatással és az érintettek önkéntességén alapuló, hosszabb idő alatt lejátszódó folyamatként képzeli el.[32] Másrészt nagy szerepet szán a mezőgazdasági termelés gerincét adó paraszti középbirtoknak, amelynek fejlesztését központi feladatnak tekinti. Végső konklúziójában pedig amellett érvelt, hogy a két (szövetkezeti és önálló paraszti) termelési forma együttesen kell, hogy jellemezze a mezőgazdaságot. Ezek az alapelvek nem csupán a Nagy Imre és Erdei közötti ötvenes évekbeli együttműködést alapozzák meg, hanem iránytűül szolgálnak az 1956 utáni azon reformelképzeléseknek, amelyeknek Erdei is elkötelezett képviselőjévé válik.

Ez az agrárpolitika kezd megvalósulni 1953-ban, amikor Nagy Imre megígéri az egyéni gazdaságok támogatását, az őszi tagosítás megtiltását, a föld szabad bérbeadását, a tsz-ekből való kilépés, sőt a tsz felosztásának engedélyezését.[33] Mindezek az elképzelések erős ellenállásba ütköznek a pártban változatlanul erős pozíciókat őrző Rákosiék részéről, de az 1956-os forradalom olyan gazdasági és politikai helyzetet eredményez, amely immár tágabb teret ad ennek a programnak a megvalósítására. Nagy Imre szerepét még egy vonatkozásban érdemes kiemelni. 1953-ban nem csupán a fenti elképzelést fogalmazza meg, hanem az agrárpolitika sikeresebbé tétele érdekében az ország legjobb agrártudósait hívja össze a mezőgazdasági fejlesztések elveinek kidolgozására. A kormányában igazságügyi miniszteri pozíciót betöltő Erdei Ferenc értelemszerűen tagja ennek az új grémiumnak, és 1954-ben elnöke lesz az MTA Mezőgazdasági Üzemszervezési Bizottságának.

32 Sipos 2010, 217.

33 Sipos 2010, 221.

A politikai mező átstrukturálódása – a reformelképzelések megjelenése

Nagy Imre 1953 és 1955 közötti miniszterelnökségének politikatörténeti jelentőségén túl ekképpen abban is fontos szerepe van, hogy Erdei saját elképzelése teret kaphasson. Talán még ennél is lényegesebb az, hogy a magyar mezőgazdaság adottságaival, hagyományával számot vető reformpolitika megjelenése a politikai részrendszer alapvető szerkezeti változását jelenti. Az ötvenes évek elejének a sztálinisták által uralt szerkezetét ekkor váltja fel az az alapvetően kétpólusú struktúra, amelyben a reformot képviselők jelentik a társadalom formálásának másik alternatíváját. A létező szocializmus további sajátossága emellett az, hogy a politikai részrendszer két csoportja közötti viszonyt nem a többi társadalmi terület (gazdaság, jog, tudomány stb.) közötti kapcsolat formálja elsősorban, hanem a szovjet vezetésből érkező „impulzusok." Ez magyarázza Nagy Imre 1955-ös bukását, és a Moszkva által forszírozott visszatérést a sztálinista politikához. Az erre adott társadalmi válasz vezet el az 1956-os forradalomhoz, és ez határozza meg az 1956 utáni agrárpolitika két táborának mozgásterét.

Mostani elemzésem szempontjából a politikai részrendszer kétpólusúvá válásának azért van jelentősége, mert ez ad lehetőséget Erdeinek az 1949 és 1953 közötti agrárpolitika lényeges revíziójára és arra is, hogy visszatérjen a korábban képviselt felfogásához. Másfelől ez biztosítja annak végiggondolását is, hogy a megváltozott társadalmi körülmények milyen korrekciót kívánnak az alföldi tanyás mezővárosi fejlődésre alapozott koncepcióján, illetve a paraszti kis- és középbirtokot középpontba helyező megközelítésén. Az utóbbi kérdés különösen fontossá vált, mivel a politikai részrendszer mindkét pólusának tagjai – nem lényegtelen koncepcionális különbségeken túl – a nagyüzemi termelőszövetkezet mellett köteleződtek el. Ebből fakad, hogy Erdei ekkori munkái a termelőszövetkezeti termelés kérdésével foglalkoznak.

Erdei korábbi életútja és a politikai részrendszerben betöltött, immár újra reformer szerepe magyarázza elsősorban azt, hogy a nagyüzemi termelést nem ideológiai pozícióból, hanem a termelés hatékonyságának a szempontjából elemzi. Vagyis hellyel-közzel tudományos szempontokat igyekszik érvényesíteni. Szándéka azonban nyilvánvalóan az, hogy értelmezése a politikai cselekvés lehetőségét növelje. Így érvelése a politikai részrendszer szabályai szerint nem elsősorban tudományos érveken alapul, hanem a politika racionalitásának megfelelően a sikeres társadalomirányítás szempontjait emeli ki.

Ez a kérdés pedig különösen fontossá válik az 1953 körüli időszakban, mivel a Rákosi-féle (egyoldalú iparfejlesztéssel és a mezőgazdaság kollektivizálásával jellemezhető) gazdaságpolitika miatt állandósult a hiány a közszükségleti cikkek és az élelmiszerek területén is.[34] Másfelől ez a válságos helyzet is szerepet játszik abban, hogy a politikai rendszer ideológiáján túlmutató elképzelések is megfogalmazódhassanak.

Erdei Ferenc agrárpolitikai elemzései ezt a részrendszer dinamikájából származó lehetőséget használják ki, amikor a mezőgazdasági termelés egészét a hatékonyság, a gazdasági racionalitás szempontjából értelmezte, miközben kifejtésében illeszkedett a politikai rendszer megkívánta ideológiai elemekhez. A politika által meghatározott diskurzusban értelemszerűen nem ágált a szocialista nagyüzemi termelés ellen, de a termelékenység növelése érdekében a kis- és középparaszti gazdaságok támogatását és a nagyüzemek háztáji rendszerének kiterjesztését tekintette a sikeres mezőgazdaság alapfeltételének.[35] A politikai rendszer határait feszegette az állásfoglalása, amely a háztáji termelést nemcsak átmeneti, hanem hosszú távon működő rendszerként írta le. Ezen túl amellett érvelt, hogy a termelőszövetkezetek gazdálkodásában is érvényesíteni kell az anyagi érdekeltséget, és az agrárpolitikai szabályozáskor a dogmatikus megoldások helyett a termelőszövetkezetek helyi viszonyait kell szem előtt tartani.

Erdei Ferenc tehát 1953/1954-ben azokat az alapelveket fogalmazza meg, amelyek az 1956 utáni agrárpolitikájának és általában a Fehér Lajos nevével fémjelzett agrárlobbi programjának is sarokkövei lesznek. A folytonosságot mutatja az 1953 utáni időszakkal az is, hogy ez a reformszárny ugyanúgy a keményvonalasok csoportjával áll szemben. Vagyis a Kádár-rendszer korai agrárpolitikáját is ezek a nem dogmatikus, a helyi viszonyokból kiinduló és a termelékenység hatékonyságát szem előtt tartó reformerek és a politikai ideológia által meghatározott, a termelőszövetkezeteket erőszakosan megvalósítani akaró és azt az ideológiai sablonok mentén irányítani akaró kommunisták (Dögei Imre és csoportja) közötti feszültség jellemezte. A folytonosságot mutatja az is, hogy a politikai részrendszer két pólusa közötti erőteret a társadalom egyéb részrendszereiből érkező impulzusoknál jobban befolyásolja a szovjet vezetésből jövő utasítások kényszere.

34 VARGA 2013, 4.

35 ERDEI 1954.

Az alföldi tanyás modell újragondolása – a *Futóhomok* új kiadása

Mindezek a változások formálták Erdei Ferenc szemléletét is. Különösen élesen fogalmazódik meg számára a hogyan tovább kérdése az 1956-os forradalom leverése után. A Nagy Imre kormányának tagjaként elrabolt, majd Kádár János közbenjárására a szovjet fogságból kiszabadult Erdei ekkor felhagyott a közvetlen politizálással, és a kérésére megszervezett (de az 1954-es előzményeken alapuló) MTA Mezőgazdasági Üzemtani Intézet vezetője lesz. A korábbi elvek alapján kidolgozott mezőgazdasági reform elindításán túl azonban szükségét érezte annak, hogy az 1945 előtti szociográfusi munkásságához és az 1945 után eltelt időszakhoz fűződő viszonyát tisztázza. Ezt az életében egyedül újra kiadott 1937-es szociográfiájának, a *Futóhomok*nak[36] terjedelmes új előszavában és új fejezetében[37] végzi el.

A korabeli nyilvánosság szerkezeti jegyeit figyelembe véve ez a számvetés természetesen olyan ideológiai elemeket is tartalmazott, amelyben a szerző a fennálló társadalmi rend melletti elköteleződését is kinyilatkoztatta. Másrészt Erdei 1957-es védett pozíciója arra is lehetőséget kínált, hogy a szerző szokatlan őszinteséggel vessen számot eddigi pályájával. Nyilván a kötelező ideológiai elemek közé tartozik az, hogy miközben Erdei változatlanul érvényesnek tekinti a húsz évvel ezelőtti szociográfiájának megállapításait, másfelől revideálja a nézeteit a munkásság forradalmi szerepével kapcsolatban, és a „történeti fejlődés objektív törvényei" szerint immár e társadalmi csoportot tekinti döntő szerepűnek a társadalom formálásában.[38]

Valódi számvetés tükröződik azonban abban, ahogy az alföldi tanyás mezőváros koncepcióját újraértékeli ebben a munkájában. Erdei ekkor is helyesnek tartotta mindazt, amit a településtípus történeti fejlődéséről korábban leírt. Vagyis változatlanul úgy gondolta, hogy a külső szállásokon létrejött tanyákat város és vidékének olyan sajátos szerveződéseként kell értelmezni, amely lehetőséget ad a vidéki népesség sikeresebb társadalmi integrálására. Alapvetően szakít azonban a korábbi szemléletével, amikor a tanyás mezővárosi fejlődés korlátaira is rámutat. Noha az 1945 előtti szociográfiák még amellett érveltek, hogy a külső

36 Erdei 1937.

37 Erdei 1957.

38 Erdei 1957, VII–VIII.

telephely és a központi ház egységére alapozott életmód képes meghaladni a nyugat-európai társadalomfejlődés egyenlőtlenségeit, és ezért az egész magyar közigazgatás reformját e településtípus mintája alapján kell végrehajtani, itt már feladta ezt a megalapozatlan (és korábban általam is sokat bírált) koncepciót. Erdei 1957-re tehát belátta azt, hogy a sajátos történeti körülmények között létrejövő és ebből fakadóan a helyi viszonyokat tükröző berendezkedés nem konvertálható más társadalomfejlődésű területekre anélkül, hogy az ott ne ellentétes hatásokat váltson ki. Ezért jutott immár arra, hogy a tanyás településtípus mintája szerinti átalakítás még az Alföldön sem kívánatos, miközben korábban az ország egyéb területeit (a lényegesen eltérő társadalomfejlődésű dunántúli régiókat is) e mentén kívánta átalakítani.[39]

A társadalmat radikálisan megváltoztatni akaró, a társadalom mérnökeként fellépő – generációjára oly jellemző – beállítódást tehát egy, a helyi viszonyokkal és adottságokkal jobban számot vető habitus váltja fel ebben a munkában. Aligha vitatható, hogy ez a belátás nem független attól a történelmi tapasztalattól, hogy a „múltat végképp eltörölni" ideológiája milyen tragédiákat eredményezett az ötvenes évek elején. Az ebben szerepet vállaló, az akkori hibáit már elismerő Erdei ezért nem csupán egy új agrárpolitika mellett foglalt állást, hanem alapvetően átértékeli a háború előtti szociografikus munkásságát is. Ennek pedig kikerülhetetlen sarokköve annak az alföldi tanyás mezővárosokra alapozott társadalomfejlődés koncepciója, amelynek tarthatatlanságát saját politikusi működése bizonyítja be: egy ideológiai szándék alapján a valós társadalmi körülményeket figyelmen kívül hagyó radikális átalakítás kudarccal jár mind az alföldi tanyás mezővárosra alapozott közigazgatási reform, mind az erőszakos kollektivizálás esetében.

A népi szociográfiák sokszor elemzett, a politikai cselekvés szándéka miatt túlfeszített társadalomképe olyan sajátossága e műfajnak, amely nem csupán Erdei munkáiban figyelhető meg. Visszatérő elem ezekben az elemzésekben a kevéssé megalapozott tudományos érvelés. Ugyan Erdei ebben az összehasonlításban Szabó Zoltánnal együtt a szakszerűségre törekvők közé sorolható, de összességében – egészen Hajnal társadalomelméletének megismeréséig – meglehetősen ingatag lábakon álló társadalom- és történelemszemlélettel értelmezte a két háború közötti parasztság és társadalom viszonyait.[40] Másfelől a hajnali társadalomszemlélet beépítésének időszakában is meghagyta azokat a számára

39 Erdei 1940.

40 Vö. Bognár 2011b.

kikerülhetetlen axiómákat, amelyek a tanyás mezővárosi fejlődés felsőbbrendűségét voltak hivatottak igazolni. A tudomány és politika határán egyensúlyozó elemzései tehát kevéssé feleltek meg a tudományosság kritériumainak, *A magyar paraszttársadalom*[41] előtti írásaival kapcsolatban ezek a kívánalmak pedig a lehető legkevésbé fogalmazhatók meg.

A közvetlen politikával szakító, az Agrárkutató Intézet vezetőjeként most már tudományos igénnyel fellépő Erdei számára a népi szociográfiáknak a társadalomvizsgálata módszertanilag is problematikussá válik. A *Futóhomok* új előszavában a társadalmi valóság irodalmi eszközökkel történő feltárása helyett a nagyobb érvényességet adó tudományos módszerek használata mellett foglalt állást: „Módszeres társadalmi, gazdasági tanulmányok, tudományosan megalapozott szakmunkák szükségesek, hogy a valóság mérnökeként tárjuk fel mindazt, aminek ismerete és figyelembevétele nélkül nem lehetséges egészséges fejlődés."[42] A paraszti lét megélésének személyessége, a vallomás őszintesége[43] helyett tehát a szakszerűen megalapozott társadalomismeretnek kell a politikai cselekvésnek az alapjává válni. Ha nem is kimondottan, de feltehetően ebben a perspektívaváltásban egyaránt visszaköszönnek a túlfeszített tanyakoncepció és a társadalmi adottságoktól szintén elszakadó kommunista agrárpolitika kudarcainak a tanulságai.

Érdemes felidézni azt is, hogy Erdei háború előtti tanyás mezővárosi koncepciója milyen erősen használt nacionalista érveket az e településtípusra alapozott társadalmi reform indoklásaképpen. Ezekben a szociográfiákban Erdei úgy érvelt, hogy ez a modell jeleníti meg a magyarság (lényegében egyedüli) autentikus létforrását a magyarságtól idegennek tekintett más (például a dunántúli, vagy az általa svábokhoz, vagy zsidókhoz kötött) társadalomfejlődéshez képest. Ezt a körülményt is mérlegelve jobban érthető az is, hogy a szocialista internacionalizmus korszakában Erdei miért nem engedte a korábbi szociográfiák újrakiadását,[44] és miért fogalmazott úgy a *Város és vidéke* zárszavában, hogy neki

41 Erdei 1941.

42 Erdei 1957, XVI.

43 Vö. Erdei 1938.

44 Mint láttuk, e tekintetben csak a *Futóhomok* képez kivételt. Ennek újra megjelentetése mellett szólt minden bizonnyal az, hogy ebben még nem fogalmazza meg az alföldi tanyás mezővárosra alapozott elképzelését, és itt még tartózkodik a zsidóság azon negatív minősítésétől is, amelynek már hangot ad a *Magyar falu* című monográfiájában (Erdei 1940). A *Futóhomok*ban kárhoztatott sváb paraszti fejlődés az 1945-ös kitelepítések és a németség elleni politikai hajsza légkörében és a szintén elítélően bemutatott katolikus társadalomfejlődés a vallásel-

a korábbi munkássága terhét kell cipelnie.[45] Ez a tehertétel nem csupán koncepcionális kérdések kapcsán vetődött fel, hanem a politikai mező sajátosságai miatt is. Az 1956 után berendezkedő Kádár-rendszerben ugyanis az egykori népiek háború előtti tevékenysége mindig támadási felületnek számított, miként ezt az 1958-as párthatározat is mutatja.[46]

A korabeli politikai és tudományos mező szerkezetének ismeretében tehát vannak nyilvánvalóan taktikai szempontok is abban, hogy Erdei 1957-re nem csupán a sztálini politikát kiszolgáló múltjával, hanem az 1945 előtti szociografikus munkásságának lényeges pontjaival is szakított. A *Futóhomok* új előszava és új fejezete valódi szembenézést is jelent a korábbi, ideologikus jegyeket mutató falukutató munkásságával, amennyiben revideálja az alföldi tanyás mezővárosi fejlődésre alapozott elképzelését. E társadalomszerkezet szerepének újraértékelésén túl másrészt azt is sorra veszi, hogy a megváltozott történelmi helyzet milyen új agrárstratégiát kíván. Az itt papírra vetett gondolatok jelentőségét az adja, hogy ez az elképzelés határozza meg Erdei reformprogramját, és ez a társadalomszemlélet köszön vissza a *Város és vidéke* felfogásában.

Az új agrárpolitika jegyei – a *Város és vidéke* alapelemei

Erdei reformprogramjának elméleti keretét a történetiség szempontja adja. Az egész átalakítás alapját ekképpen az eltérő táji, természeti és társadalmi adottságok figyelembevétele jelenti. Ezek a tényezők formálják a termelés szerkezetét éppúgy, mint a termelők kulturális mintázatát, ami egyaránt visszahat a termelésre és a reformhoz fűződő viszonyra. Ez a kiindulás határozza meg azt, hogy a politikai beavatkozás mindig csak a meglévő adottságokra való adekvát válasz esetében lehet sikeres. Ebből következik az, hogy Erdei új gazdaságpolitikai elvei élesen szemben állnak a központi tervutasítás rendszerével, és mindazokkal a politikai szándékokkal, amelyek az ideológiai szempontok szerint megfogalmazott elvek erőszakos kivitelezését forszírozzák. Erdei elképzelése tehát az

lenesség politikai közegében nem voltak olyan tényezők, amelyek Erdei számára politikai kockázatot jelentettek volna.

45 ERDEI 1971. 430.

46 *A „népi" írókról*, 1958.

1953-as Nagy Imre-féle reform talaján áll, immár Nagy Imre személye nélkül, az akkor megkezdett és az 1955-ben megakasztott reformot képviseli.

Ez a program három alappilléren nyugszik. Egyrészt a helyi adottságok, igények helyes meghatározása érdekében szoros és állandó kapcsolatot feltételez a kisközösségekkel, hogy a döntéshozatal valóban a helyi és így áttételesen a közös gazdasági és társadalmi érdekeket szolgálja. Ez a programpont ekképpen a rendszer demokratizálását célozza meg a központi végrehajtás bürokratikus (és/vagy karhatalmi) megoldásaival szemben. Másrészt a mezőgazdaságnak kulcsszerepet tulajdonít a gazdaság fejlődésében. Ebből következően pedig olyan gazdaságpolitikát forszíroz, amely a korábbi megszorító és a paraszti termelést ellehetetlenítő politikája helyett a központi támogatások rendszerét alakítja ki. Harmadrészt pedig a lokalitások érdekeiből építkező rendszer olyan termelési egységek fejlesztését szorgalmazza, amely a termelés nagyobb hatékonyságát eredményezheti. Ebből a gazdasági megfontolásból fakadóan Erdei három szervezeti egység, a termelőszövetkezetek, az állami szövetkezetek és az önálló parasztgazdaságok együttes támogatását nevezi kívánatosnak. Jól látszik, hogy egyik pillér esetében sem ideológiai megfontolások vezették, hanem a termelés hatékonyságát, illetve az agrártermelést végző parasztság szempontjait tartotta szem előtt.

Ez a sok ponton (különösen a szovjet kolhozformától különböző termelési egységek támogatásában, az egyéni érdekeltség elvének kidolgozásában, az önálló parasztbirtokok állami szubvencionálásában, illetve a háztáji kialakításában) valóban a politikai rendszer határait feszegető elképzelés jelentette azt a reformprogramot, amelyet Erdei 1957-től kezdődően élete végéig következetesen képviselt. Ekkortól az agrárkutatás vezetőjeként, illetve az agrárlobbi tagjaként ezen elvek mentén cselekedett, hogy a Rákosi-korszak szemléletét továbbvivő és az ideológiai megfontolások mentén az erőszakos téeszesítést támogató csoporttal szemben sikerre vigye a gazdasági reform ügyét. Ebben a változó sikerrel folyó küzdelemben hol nagyobb teret kaptak Erdeiék elképzelései, hol alulmaradtak a dogmatikus megközelítésekkel szemben.

A politikai részrendszer változó dinamikáját sok tényező formálta. A két szemben álló csoport mozgásterét változatlanul nagy súllyal határozták meg a szovjet politika irányelvei, mivel ez biztosította az új politikai hatalom stabilitását. Másfelől fontos szerepe volt a belpolitikai helyzetnek is, amely szintén formálta a két csoportosulás döntéshozatali lehetőségeit. Az Erdei által is képviselt reformtörekvéseket erősítette az, hogy az újonnan alakult Kádár-kormány nagyon komoly legitimációs deficittel rendelkezett. A rendszer ellen fellépő ipari munkásság sztrájkjai idején Kádárék nem kockáztathatták a parasztsággal való

konfrontációt, sőt ebben a helyzetben a parasztság érdekeit szolgáló intézkedésekkel erősítették meg az önálló gazdaságokat. A rendszer politikai konszolidációja azonban a Moszkva segítségét is élvező keményvonalasok előretörését eredményezte, aminek következménye az 1959 és 1961 között levezényelt erőszakos téeszesítés lett. Mindez azonban nem csupán a parasztság elégedetlenségét, hanem a terméseredmények radikális visszaesését is okozta. Ez pedig újabb korrekciót eredményezett, és a Fehér Lajos, valamint az Erdei Ferenc nevével fémjelzett agrárlobbi[47] hatalmi pozícióit növelte. A termelés racionalitását szem előtt tartó külön utas magyar agrárpolitika kínál lehetőséget Erdeiéknek arra, hogy az 1957-ben már meglévő agrárreformprogramot több vonatkozásban sikeresen megvalósítsák.

E reformelképzelés a paraszti érdekek képviseletét elsősorban a termelés hatékonyságának növelésével kívánja elérni. Az 1959-ben kezdődő erőszakos kollektivizálás eredményeképpen ennek legfőbb termelési egységét immár a szövetkezeti és állami termelőszövetkezetek jelentik. Ez magyarázza azt, hogy Erdei javaslatai elsősorban e gazdasági egységek hatékonyabbá tételére vonatkoznak. Ennek legfőbb eszközét pedig a paraszti érdekeltség szövetkezeti megvalósításában látja. Ezért fogalmazta meg már 1958-ban a Fehér Lajosnak küldött feljegyzéseiben,[48] hogy a termelőszövetkezetekben biztosítani kell az egyéni gazdák teljesítményelvű értékelését, és ezért ágált az igazgatás azon átalakítása mellett, amely a központi direktívák helyett alulról szerveződő és szakmai kompetenciákat érvényesítő egységeket hozhat létre. Harmadrészt pedig olyan szövetkezeti tömörüléseket szorgalmaz, amely a nagyobb termelékenységre képes kis- és középparasztságot is képes bevonni a közös termelésbe.[49]

Látható, hogy ezek a fejlesztések elsősorban a szövetkezeti termelés hatékonyabbá tételére vonatkoznak. Másfelől Erdei korabeli munkássága az önálló paraszti termelés szakszerűségének növelését is fontos szempontnak tekinti. Ezért forszírozta az állami támogatások rendszere mellett a szakoktatás fejlesztését. De alapvetően a hatvanas évek reformelképzelései mégiscsak a nagyüzemi termelés fejlesztését helyezték a középpontba. Ez az új irány nyilvánvalóan összefüggött a politikai viszonyokkal, de alapvetően szemben állt Erdeinek még a harmincas években kidolgozott, az önálló parasztgazdaságot középpontba állító programjával. Nagyon lényeges azonban azt is megjegyezni, hogy ez a perspek-

47 Vö. PAPP 2010; VARGA 2013.

48 VARGA 2010, 233; HUSZÁR 2012, 393–394.

49 ERDEI 1959b, 1961.

tívaváltás nem kizárólagosan a politika részrendszerének a cselekvőkre oktrojált hatásaként értelmezhető. Vagyis a nagyüzemi termelés nem csupán a politikai rendszer kényszere miatt válik központi kérdéssé Erdei koncepciójában.

Mint a *Futóhomok* új kiadásában is láthattuk, Erdei elképzelése ekkor már nagy figyelmet fordít a tudományos kutatásra, és ezt kiemelt kérdésnek tekinti a sikeres gazdaságirányítás szempontjából. Hasonlóan Erdei harmincas évekbeli nyugati útjához, ekkor is elsődleges volt számára, hogy a legfejlettebb országok agrártechnikáit megismerje, és ezek elemeit beépítse a reformterveibe. Az 1957-től általa kezdeményezett kapcsolatfelvételek tehát megnövelték a tudományos tájékozódás lehetőségeit, és a nyugat-európai (NSZK, Hollandia, Dánia, Franciaország) és az egyesült államokbeli példák új impulzusokat adtak a reformtörekvéseknek.[50] Ezek tapasztalata többek között az volt, hogy egyes ágazatokban a kis- és középgazdaságok árutermelése nem versenyképes a nagyüzemekkel. Ezek a belátások Erdeit is korábbi álláspontja felülbírálására késztették, és a növekvő világpiaci versenyben maga is a nagyüzemi gazdálkodás előnyeit hangsúlyozta.[51] Ekkorra az elképzelése tehát már az volt, hogy az ágazati és a helyi adottságok figyelembevételével kell meghatározni a termelőegységet, és a nagyüzemi gazdálkodást a paraszti munkaerő érdekeltségével kell hatékonyabbá tenni.[52]

Mindezek az elvek tükröződnek a *Város és vidéke* koncepciójában. A munka ekképpen a már 1953-ban megfogant és 1957-től alapjaiban kidolgozott új agrárpolitika elveit képviseli Szeged és tágabb vonzáskörzetének szociográfiájában. Másfelől a térség gazdasági és társadalmi viszonyainak leírása azokat a javaslatokat is tartalmazza, amellyel Erdei az agrárlobbi pozícióit kívánta erősíteni a dogmatikus agrárcsoporttal és az ipari lobbival folytatott küzdelemben. A *Város és vidéke* szociográfiája Erdei több évtizedes agrárkutatásainak és a különutas agrárgazdaság elveinek népszerű formában való összefoglalását jelenti. Azzal a kötettel zárja tehát munkásságát, amely az ötvenes évek dogmatikus agrárpolitikája és az önfeladás évei után újra egy, a hazai adottságokon alapuló elképzelést fogalmaz meg, és ami ezáltal korszerű agrárreformot képes vizionálni.

A *Város és vidéke* reformprogramjának természetesen határt szabnak a kor politikai viszonyai és a politikai részrendszerben folyó küzdelmek. Ezek hatása mellett a koncepció változásában szerepet játszik az a történelmi tapasztalat is, amely a társadalom radikális átalakítását az alföldi tanyás mezővárosokra alapo-

50 Erdei 1959a, 1964.

51 Erdei 1967a.

52 Erdei 1967b.

zó elképzelések és a társadalmi adottságokra még ennél is érzéketlenebb erőszakos kollektivizálás kudarca jelentett. Ez magyarázza azt, hogy Erdei alapvetően átértékeli a harmincas, negyvenes évek szociográfiáinak a szemléletét. Ennek az átpozicionálódásnak köszönhető, hogy a *Város és vidéke* szociográfiája immár nem a megalapozatlan víziók, hanem a helyi (és politikai) adottságokkal számot vető reformirodalom értékes darabja lett.

Hivatkozott irodalom

A „népi" írókról, 1958 — A „népi" írókról. Az MSZMP Központi Bizottsága mellett működő kulturális elméleti munkaközösség állásfoglalása. *Társadalmi Szemle*, 13 (1958) 6. sz., 38–69.

Bartha 2013 — Bartha Ákos: Közelítések a szociográfia fogalmához. *Forrás*, 45 (2013) 5. sz., 92–101.

Bartha 2018 — Bartha Ákos: A „nagyszociográfiák" válságképe. In: Tóth Pál Péter (szerk.): *A magyar szociográfia a 20–21. században.* Gondolat Kiadói Kör, Budapest, 2018, 107–121.

Bartha 2019 — Bartha Ákos: Tudomány, irodalom és közélet mezsgyéjén. A népi szociográfia és a korabeli falukutatás. *Hitel*, 32 (2019) 2. sz., 105–120.

Bognár 2003 — Bognár Bulcsu: „Csak egy rettenetes nagy söprögetés segít." Erdei Ferenc értelmezése a magyar társadalomfejlődésről a kéziratos szövegben. *Valóság*, 46 (2003) 8. sz., 59–79.

Bognár 2004a — Bognár Bulcsu: „A merészség a koncepcióban." Erdei kísérlete a hajnali társadalomszemlélet adaptációjára *A magyar paraszttársadalom* című művében. *Korall*, 5 (2004) 15–16. sz., 226–247.

Bognár 2004b — Bognár Bulcsu: Erdei útkeresései. A hajnali társadalomszemlélettől a szocializmus felé. In: K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére.* Hermész Kör – Osiris, Budapest, 2004, 587–610.

Bognár 2005a — Bognár Bulcsu: Egy szintézis kísérlete. Erdei Ferenc *Parasztok* című művének társadalomszemléletéről. *Társadalomkutatás*, 23 (2005) 1. sz., 173–192.

Bognár 2005b Bognár Bulcsu: A harmadik út és a mezővárosi társadalomfejlődés. Erdei Ferenc városszociológiai összegzéséről. *Szociológiai Szemle*, 15 (2005) 2. sz., 40–56.

Bognár 2005c Bognár Bulcsu: Egy parasztpolitikus szociológiája. Erdei Ferenc szociográfiáinak társadalomszemlélete (1931–1938). *Valóság*, 48 (2005) 1. sz., 48–73.

Bognár 2006a Bognár Bulcsu: A nemzeti radikális politika és a társadalomtudományos érvelés kettősége Erdei Ferenc faluszociográfiájában. *Aetas*, 21 (2006) 1. sz., 47–62.

Bognár 2006b Bognár Bulcsu: Életmű a tanyás mezővárosi társadalmasodás igézetében. Erdei Ferenc társadalomszerkezeti elemzéseinek sajátosságairól. *Társadalomkutatás*, 24 (2006) 3. sz., 432–448.

Bognár 2008 Bognár Bulcsu: A tanyapolitika és a hajnali társadalomelmélet kettőssége Erdei Ferenc Magyar tanyák című művében. *Agrártörténeti Szemle*, 49 (2008) 1–4. sz., 277–294.

Bognár 2009 Bognár Bulcsu: A paraszti válság és a harmadik utas válaszok. Erdei Ferenc, Illyés Gyula és Szabó Zoltán a népi szociográfusok mozgalmában. *Korall*, 10 (2009) 36. sz., 141–159.

Bognár 2011a Bognár Bulcsu: Szabó Dezső harmadik utassága és a Márciusi Front politikai programja. *Valóság*, 54 (2011) 4. sz., 11–24.

Bognár 2011b Bognár Bulcsu: *Népi szociográfia és társadalomtudomány. Írások Erdei Ferenc szociográfiáinak (1931–1944) társadalomszemléletéről.* Loisir, Budapest, 2011.

Bognár 2012 Bognár Bulcsu: *A népies irányzat a két háború között. Erdei Ferenc és a harmadikút képviselői.* Loisir, Budapest, 2012.

Bourdieu 2002 Bourdieu, Pierre: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvésről.* Napvilág, Budapest, 2002.

Erdei 1932 Erdei Ferenc: A makói tanyarendszer. *Népünk és Nyelvünk*, 4 (1932) 4–6. sz., 81–91.; 7–10. sz., 140–148.; 11–12. sz. 193–198.

Erdei 1934 Erdei Ferenc: *A makói parasztság társadalomrajza.* Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., Makó, 1934.

ERDEI 1935a Erdei Ferenc: Területi csoportok egy mezőváros társadalmában. Adalékok Makó társadalomrajzához. *Népünk és Nyelvünk*, 7 (1935) 7–12. sz., 244–252.

ERDEI 1935b Erdei Ferenc: Nemzedékproblémák egy mezőváros társadalmában. *Magyarságtudomány*, 1 (1935) 1. sz., 43–49.

ERDEI 1935–1936 Erdei Ferenc: Magyar gazdaságtudomány. *Magyarságtudomány*, 1 (1935) 2. sz., 137–148.; 2 (1936) 1. sz., 143–154.; 2. sz., 251–263.

ERDEI 1936 Erdei Ferenc: A mezővárosi társadalom. Makó társadalmi szerkezete. *Válasz*, 3 (1936) 9. sz., 371–378.

ERDEI 1937 Erdei Ferenc: *Futóhomok. A Duna–Tiszaköz földje és népe III. Magyarország felfedezése.* Athenaeum, Budapest, 1937.

ERDEI 1938 Erdei Ferenc: *Parasztok*. Athenaeum, Budapest, 1938.

ERDEI 1939 Erdei Ferenc: *Magyar város*. Athenaeum, Budapest, 1939.

ERDEI 1940 Erdei Ferenc: *Magyar falu*. Athenaeum, Budapest, 1940.

ERDEI 1941 Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom.* (Magyarságismeret 5.) Franklin, Budapest, 1941.

ERDEI 1942a Erdei Ferenc: *Magyar tanyák*. Athenaeum, Budapest, 1942.

ERDEI 1942b Erdei Ferenc: Történelem és szociológia. *Társadalomtudomány*, 22 (1942) 4–5. sz., 463–496.

ERDEI 1943a Erdei Ferenc: A paraszti társadalom. In: *A magyar nép.* (A művelődés könyvtára 9.) Szerk. Bartucz Lajos. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet, Budapest, 1942.

ERDEI 1943b Erdei Ferenc: A magyar társadalom. In *Szárszó. Az 1943. évi Balatonszárszói Magyar Élet-Tábor előadás- és megbeszélés-sorozata*. Magyar Élet, Budapest, 1943, 12–36.

ERDEI 1946 Erdei Ferenc: A szövetkezeti mozgalom és a földművesszövetkezetek. *Fórum*, 1 (1946) 2. sz. 164–177.

ERDEI 1954 Erdei Ferenc: A háztáji gazdaság kérdései. *Magyar–Szovjet Közgazdasági Szemle*, 8 (1954) 8–9. sz., 676–707.

ERDEI 1959a Erdei Ferenc: Előszó. In: Wheeler, George S.: *Az Amerikai Egyesült Államok mezőgazdasága*. Kossuth, Budapest, 1959, 5–10.

ERDEI 1959b Erdei Ferenc: A „családi farm" a jelenkori tőkés mezőgazdaságban. *Közgazdasági Szemle*, 6 (1959) 2. sz., 128–146.

Erdei 1961 — Erdei Ferenc: A mezőgazdaság jelenkori fejlődésének főbb jellemzői. *Valóság*, 4 (1961) 2. sz., 12–19.

Erdei 1964 — Erdei Ferenc: Ajánlás az olvasóknak. In: Komló László: *Ipari mezőgazdaság felé. Franciaországi útinapló.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1964, 11–13.

Erdei 1967a — Erdei Ferenc: Élelmezés és mezőgazdaság. *Kortárs*, 11 (1967) 6. sz., 973–983.

Erdei 1967b — Erdei Ferenc: *A mezőgazdaság helye a nap alatt.* Akadémiai, Budapest, 1967.

Erdei 1971 — Erdei Ferenc: *Város és vidéke.* Akadémiai, Budapest, 1971.

Erdei 1976 — Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két háború között. *Valóság*, 19 (1976) 4. sz., 23–53.; 5. sz., 36–58.

Huszár 1989 — Huszár Tibor: *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok.* Kolonel Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1989.

Huszár 1991 — Huszár Tibor: *Párhuzamok és kereszteződések. Erdei Ferenc, Bibó István és a Márciusi Front.* ELTE Szociológiai Intézet – Makói József Attila Múzeum, Budapest–Makó, 1991.

Huszár 1995 — Huszár Tibor: *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban.* 1956-os Intézet, Budapest, 1995.

Huszár 2012 — Huszár Tibor: *Erdei Ferenc 1910–1971. Politikai életrajz.* Corvina, Budapest, 2012.

Izsák–Kun 1994 — Izsák Lajos – Kun Miklós (szerk. és utószó): *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948.* Századvég, Budapest, 1994.

Korom 1981 — Korom Mihály: *Magyarország ideiglenes nemzeti kormánya és a fegyverszünet 1944–1945.* Akadémiai, Budapest, 1981.

Kovács 1990 — Kovács Imre: *Magyarország megszállása.* Katalizátor Iroda, Budapest, 1990.

Luhmann 1998 — Luhmann, Niklas: *Die Gesellschaft der Gesellschaft I–II.* Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1998.

Majtényi 2010 — Majtényi György: Zöld Sándor tragédiája. Emlékezés, emlékezet, egy történet elbeszélése. In: Valuch Tibor – Bódy Zsombor – Horváth Sándor (szerk.): *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára.* Argumentum, Budapest, 2010, 447–458.

NÉMEDI 1983 Némedi Dénes: A szociográfia hivatása. A népies szociográfia szereptudatáról. *Világosság*, 24 (1983) 5. sz., 278–283.

NÉMEDI 1985 Némedi Dénes: *A népi szociográfia 1930–1938*. Gondolat, Budapest, 1985.

PAPP 2010 Papp István: Fehér Lajos agrárpolitikusi tevékenysége. In: Sipos Levente (szerk.): *Magyar agrárpolitikusok a XIX. és a XX. században*. Napvilág, Budapest, 2010, 248–292.

PAPP 2012 Papp István: *A magyar népi mozgalom története 1920–1990*. Jaffa, Budapest, 2012.

SIPOS 2010 Sipos Levente: Nagy Imre, az agrárpolitikus. In: Uő (szerk.): *Magyar agrárpolitikusok a XIX. és a XX. században*. Napvilág, Budapest, 2010, 200–222.

STANDEISKY 2005 Standeisky Éva: *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom*. 1956-os Intézet – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest, 2005.

VARGA 2010 Varga Zsuzsanna: Erdei Ferenc és az agrárlobbi. In: Sipos Levente (szerk.): *Magyar agrárpolitikusok a XIX. és a XX. században*. Napvilág, Budapest, 2010, 223–247.

VARGA 2013 Varga Zsuzsanna: *Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában*. Gondolat, Budapest, 2013.

VARGA 2018 Varga Zsuzsanna: Egy hiányzó fejezet Erdei Ferenc életútjából. In: Lukács István – Majoros István (szerk.): *Középeurópai arcképcsarnok. 20. század*. ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 2018, 391–404.

Papp István

A forradalom szemérmes vége?

A kormány hivatalos elnevezésének megváltozása

Az alapító nyilatkozat

1956. november 6-án mintha újjáéledt volna a múlt. Nyolc nap után ismét megjelent a *Szabad Nép*, amely immár a Magyar Szocialista Munkáspárt központi lapjaként határozta meg magát. A korábban kiadott utolsó lapszám, az első oldalán Kossuth-címerrel, 1956. október 29-én látott napvilágot, amikor még Magyar Dolgozók Pártjának hívták a hazai kommunistákat tömörítő politikai szervezetet. Nem érdemes túlságosan hosszan ecsetelni, hogy milyen földrengésszerű változások játszódtak le a nemzetközi politikában és a hazai porondon a két dátum között, mivel jelen tanulmányban egyetlen kérdésre összpontosítok: az új kormány megalakulására, még pontosabban az újonnan alakult testület hivatalos elnevezésére.

Az októberi magyar forradalom kezelése az erőviszonyokat tekintve meglepően sokáig nehéz kihívás elé állította a szovjet pártvezetést.[1] A tág értelemben felfogott szocialista tömbön belüli erőviszonyok, így a Jugoszláviával a rendeződés felé haladó kapcsolat, a nyugati nagyhatalmak reakciói, a harmadik világ országainak állásfoglalása nyilvánvalóan abba az irányba terelte Moszkvát, hogy ne csupán egyszerű katonai intervenció történjen, hanem ezzel párhuzamosan megkezdődjön egy, a Szovjetunióhoz lojális belső kormányzat felállítása is. Ez a döntés a Szovjet Kommunista Párt Elnökségének 1956. október 31-i ülésén született meg, amikor a szűkszavú jegyzőkönyv szerint Hruscsov így vázolta fel a követendő utat: „Ideiglenes Forradalmi Kormányt kell alakítani (Kádár vezetésével). [Mégis] az a legjobb, ha helyettes lesz. Münnich legyen a miniszterelnök, a honvédelmi miniszter és a belügyminiszter. [...] Münnich segítséget

[1] A magyar forradalmat meghatározó nemzetközi viszonyrendszerről lásd Gati 2006, 203–217.

kér tőlünk, mi segítséget nyújtunk, és rendet csinálunk."[2] Az ülésen minden jel szerint részt vett a Magyar Dolgozók Pártja korábbi vezetői közül Rákosi Mátyás, Hegedüs András és Gerő Ernő is. Ők Hruscsov megbízásából hozzáfogtak a leendő magyar kormány kiáltványának elkészítéséhez, és még november 3-án is segítettek két vezető szovjet politikusnak, Leonyid Brezsnyevnek és Pjotr Poszpeljovnak annak megszövegezésben.[3]

A hadműveletek megindítása előtt a szovjetek több szövetséges országgal is egyeztettek. Hruscsov és Tito Brioni szigetén történt tárgyalásán 1956. november 2-án, a késő esti órákban jugoszláv részről is a szovjetekéhez hasonló cselekvési menetrend fogalmazódott meg. Ezek szerint „a kialakult helyzetben szükség van politikai előkészítésre is. Menteni kéne, ami menthető, meg kellene próbálni egy magyarokból álló forradalmi kormányféleséget létrehozni, vagy legalább bejelenteni a megalakulását, ami aztán valamiféle programmal fordulhatna a néphez."[4]

A szovjet igényeket kiszolgáló új magyar kormány vezetőjének személyéről az SZKP 1956. november 3-án megtartott elnökségi ülésén született meg a végső döntés. Kádár János mint kormányfő kiválasztása közismert, arról kevesebb szó esett, hogy mi módon próbálták egyszerre igazolni az új kormány forradalmiságát, s hangozzék bármilyen furcsán is, de fenntartani a jogfolytonosság, vagyis a korábbi magyar kabinetekhez való kapcsolódás látszatát.[5] Ebben a törekvésben fontos szerepe lehetett Kádár János 1956. november 1-jén este 10 órakor sugárzott rádióbeszédének, amely lehetőséget adott arra, hogy úgy értelmezzék, mintha a magyar politikus már akkor rálépett volna arra az útra, amelyet Moszkvában szerettek volna kikövezni. A frissen megalakult MSZMP első titkára ugyanis a következőket mondta: „A nép felkelése válaszút elé érkezett. Vagy lesz elég ereje a magyar demokratikus pártoknak vívmányaik megszilárdítására, vagy szembekerülünk a nyílt ellenforradalommal."[6] A november 1-jei beszéd természetesen sok egyebet is tartalmazott, s talán a rádióhallgatók tudatába leginkább a nemzeti függetlenséget harcosan védelmező politikus szavai vésődtek be, ugyanakkor két-

2 SZEREDA–RAINER M. 1996, 62–63.

3 HUSZÁR 2001, 341.

4 MIĆUNOVIĆ 1990, 131.

5 Rainer M. János az alábbi módon összegezte a Kádár János kiválasztása melletti érveket: „Személyében a sztálinista periódusban nem kompromittálódott, hazai gyökerű, sőt egy darabig a forradalomban is szerepet vállaló politikus került a magyar politika élére – s nem Rákosi vagy Gerő, illetve a jelentéktelen Münnich Ferenc." RAINER M. 2016, 47.

6 VARGA 1989, 370.

ségtelenül érezhető volt a szövegben a kommunista párt vezetőjének a jövőt illető bizonytalansága is. Mivel a beszéd sugárzását követően Kádár eltűnt, és sem a közvélemény, sem Nagy Imre és környezete nem tudta, mi lett a sorsa, a nyilvános politikai térbe való visszatérésekor ott vehette fel a fonalat, ahol korábban elejtette.

1956. november 4-én hajnali 5 óra 5 perckor Ungvárról, a szolnoki rádió hullámhosszán[7] Münnich Ferenc, a Nagy Imre-kormány november 3-áig hivatalban lévő belügyminisztere felolvasta a „Nyílt levél a magyar dolgozó néphez!" címet viselő deklarációt. Münnich közölte, hogy Apró Antal, Kádár János, Kossa István és saját maga mint „Nagy Imre kormányának volt tagjai" bejelentették a kormányból kilépésüket és „kezdeményezték a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány megalakítását." Mindezt azzal indokolta, hogy a cselekvésképtelenné vált kabinet helyett újra volt szükség, amely eredményesen léphet fel a „mind nagyobb erővel jelentkező ellenforradalmi veszéllyel szemben."[8] Tehát nem magát a Nagy Imre-kormányt nevezték „ellenforradalminak", hanem ettől függetlenül írták le a jelenséget, s tulajdonképpen még a korábbi időszakkal is vállalták a folytonosságot, hogy valamiféle legitimitást kölcsönözzenek az új hatalomnak. Ez utólag nem tűnik többnek, mint a szovjet beavatkozást fedező színjátéknak, s legkevésbé egy új, forradalmi kormányzat alapító aktusának.[9] Pedig a politikai legitimáció szempontjából itt van a lényeg, hiszen Kádár Jánosnak, ha új kezdetet akart hirdetni, s ezt fejezte ki a kormányzat elnevezése is, meg kellett fogalmaznia, miben áll a vezetés forradalmisága. Éppen ezért érdemes közelebbről is szemügyre venni azt a deklarációt, amely *Felhívás a magyar néphez! Megalakult a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány!* címmel az új hatalom politikai programnyilatkozatát jelentette.[10] Ezt a szöveget, amint utaltam rá, az MDP vezetői készítették orosz nyelven, és 1956. november 3-án estére már végleges formát öltött, még mielőtt határozott volna a szovjet pártvezetés a Kádár–Münnich kettős sorsát illetően. Ám a magyar közvélemény mégsem ezt a variánst ismerhette meg, mivel a gépírásos kiáltványon Kádár János és igen nagy valószínűséggel Münnich Ferenc tartalmi, stiláris és ténybeli javításokat végzett.[11] Így például a „Rákosi és Gerő vezetése" helyett a „Rákosi

7 Huszár 2001, 348.

8 *Szabad Nép*, 1956. november 6. 1.

9 A Kádár-kormányzat létrehozásának ezen értelmezése köszön vissza a korszak párttörténet-írásában is. Lásd Szenes 1981, 33–34.

10 *Szabad Nép*, 1956. november 6. 1. A szöveget közli Gál–Hegedüs–Litván–Rainer M. 1993. 89–93.

11 A módosításokról lásd Huszár 2001, 341; Gál–Hegedüs–Litván–Rainer M. 1993, 87–88.

és Gerő klikkje" jelzős szerkezetet szúrták be, a megmozdulások kezdő dátumát szeptember 23-ról október 23-ára helyesbítették, s az eredetileg könnyűipari miniszterként a kormánylista 6. helyén szereplő Marosán György államminiszterként a második helyre rukkolt előre. A korrekciók után is számos egyeztetési, központozási hiba, s nyilvánvaló magyartalanság akadt a szövegben, ami a felületes olvasó számára is azt a benyomást kelthette, hogy orosz eredetiből sebtében készült nyersfordítással van dolga.

Ám a kiáltvány nem csupán azért fontos, mert egy nem szuverén ország illegitim kormányzatának alapító politikai hitvallása volt, ezt nem is nagyon kell bizonyítani, hanem – mindezzel együtt – abból a szempontból is figyelemre méltó, hogyan próbáltak a kibocsátók megbirkózni a forradalmiság problémájával. Ha a forradalmat olyan radikális, átfogó politikai változásnak tekintjük, amely az élet számos területén újjáalakítja a viszonyokat, akkor adódik a kérdés, mennyiben volt e program előremutató, pozitív ígéreteket tartalmazó, vagy pedig éppen ellenkezőleg defenzív jellegű?

Már önmagában a kabinet elnevezése is bizonytalanságról, kiforratlanságról, kapkodásról árulkodik. Bár az emlékezetben és a későbbi jogforrásokban is a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány elnevezés és írásmód rögzült, eredetileg csupán a kiáltvány címében szerepelt így. A szövegben négy alkalommal is kiírták ebben a sorrendben, viszont csak a Magyar és a Forradalmi szavak szerepeltek nagybetűvel. Ez talán még lehet a nyomda felületessége is, viszont egy helyen csak „Forradalmi munkás-paraszt kormány" olvasható, míg egy másik alkalommal „Munkás-Paraszt Forradalmi Kormány" kitétel ötlik a szemünkbe. A hektikus, változó írásmód a megfogalmazás gyorsaságát, a szöveg letisztázásának, higgadt végiggondolásának elmaradását sugallja.

A közzététel dátuma 1956. november 4., amely legfeljebb úgy pontos, hogy ekkorra fejeződhetett be a javítás munkálata, de működő testületről nem beszélhetünk, már csak azért sem, mert az alapító tagok sorában bejelentett Apró Antal és Kossa István a rádióból értesült a szerepvállalásáról. Ez az apróság nem sokat számított a valóságban, hiszen az SZKP KB Elnöksége már november 3-án szétküldte a köztársasági és a területi pártbizottságoknak szóló, *A magyarországi helyzetről* címet viselő dokumentumot, amely már múlt időben szólt az „új Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány" megalakulásáról, amely segítséget kért a szovjet vezetéstől.[12]

[12] HUSZÁR 2001, 347.

Mivel egy új rezsim alapító politikai hitvallásáról van szó, ezért igen fontos kérdés, hogy mit mond a szöveg a forradalmiságról, miként határozta meg forradalmi mivoltát a friss hatalom. Úgy tűnik, hogy ezzel a problémával nem igazán akartak szembenézni a szöveg fogalmazói, vagy éppen ellenkezőleg, nagyon is tisztában voltak a folytonosság/megszakítottság kérdéséből eredő nehézségekkel. A felhívásból annyi hámozható ki, hogy „az ellenforradalmi elemek"-kel (másutt: „reakciós elemek") szembeni fellépés az, ami az új kormányt önmagában forradalmivá teszi. Ugyanakkor nem nevezik forradalminak azt a kormányzatot sem, amelyet az „ellenforradalom" támad, hiszen az Nagy Imre kormánya volt, amelytől ugyancsak el akart határolódni Kádár János. Éppen ezért csupán a „népi államunk", „az elmúlt 12 esztendő vívmányai", „népi demokratikus építésünk" kitételek olvashatók, amelyek jelzik, hogy igen nagy gondban voltak az új hatalom képviselői, minek is címkézzék az 1945 óta fennálló rendszert. Hiszen logikai úton azt mondhatnánk, hogy az ellenforradalom valamilyen forradalommal szemben léphetett csak fel, az viszont tisztázatlan maradt, hogy milyen forradalomról van szó, mikor kezdődött ez (ha nem 1956-ban): 1945-ben? Esetleg 1948-ban? Olyan dilemmák voltak ezek, amelyeket aligha dönthetett el a kialvatlan, fáradt, néhány nap alatt viharos változásokat átélt Kádár János, így alighanem arra törekedett, hogy elhalassza ezen kérdések világos megválaszolását. Tulajdonképpen két legitimációs alap kínálkozott a szovjet fegyverekkel hatalomra juttatott kormány számára: 1. Vagy a forradalom kitörése előtti rendszer teljes restaurációjára tesznek kísérletet. 2. Megpróbálnak minél inkább a forradalom teremtette változásokkal azonosulni, azok védelmezőiként, folytatójaként feltűnni. Kizárólagosan egyiket sem választhatták, így alakult ki valamiféle hibrid megoldás, amely gyorsan módosult a következő hetek, hónapok, sőt évek folyamán. Éppen ezért nem meglepő, hogy Kádár János nem igyekezett a legitimációs alap világos megrajzolására, hiszen feltehetően maga sem tudta, hogyan alakul az ország és személyes sorsa a következő hetekben. A meghirdetett programnyilatkozat a hosszú távra szóló, szilárd elvi deklarációk helyett inkább konkrét, praktikus ügyekre szorítkozott: a kormánytagok személyének bejelentésén túl 15 pontban summázta, mit is szeretne a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány.

Ezen pontok közül mindössze kettő olyan akad, amely valamiképpen forradalmi jellegű, tehát a radikális változások igényét bejelentő megfogalmazásnak tekinthető. A 9. pontban a következőket olvashatjuk: „A legszélesebb demokrácia alapján kell megvalósítani a munkásigazgatást a gyárakban, üzemekben és a vállalatoknál." Ez azonban inkább az eseményekkel való együtt haladásnak tűnik, hiszen a munkástanácsok rendszere viharos gyorsasággal épült ki minden-

féle felsőbb politikai akarat nélkül. Az is nyilvánvaló, hogy a munkástanácsok az 1956-os forradalom szülöttei voltak, tehát volt olyan eleme a forradalomnak, amelyet megalakulása pillanatában a Kádár-kormány is felvállalt. A 11. pont pedig „az eddigi igazgatási szervek és forradalmi tanácsok demokratikus választásának" biztosítására tett ígéretet, amit félig-meddig úgy is lehet értelmezni, mint a közigazgatás népi alapra történő helyezését kilátásba helyező mondatot. Bár itt is inkább a már bekövetkezett változások tudomásulvételéről, a forradalom egyik vívmányának deklaratív elismeréséről beszélhetünk.

Ennél egy fokkal érdekesebb, hogy két ponton is megjelenik a szövegben az életszínvonal emelésének kérdése, amely egyszerre jelentette a korábbi, Nagy Imre-féle új szakasz kulcsfogalmát, s megelőlegezte a későbbi kádári politika talán legfontosabb elemét. A 6. és 7. pontban esett szó „a dolgozók – különösen a munkásosztály", illetve a „lakosság" életszínvonalának emeléséről, s ugyanitt egy elég világos programpont is megfogalmazódott: „több lakást a dolgozóknak, lehetővé kell tenni, hogy a gyárak és intézmények maguk építsenek lakást munkásaik és alkalmazottaik számára." Ez a célkitűzés egyszerre nyúlt vissza az 1953-ban már napirendre került, a hidegháborús gazdaságpolitika miatt elhanyagolt lakásépítések ügyéhez, s megelőlegezte az 1960-as években kibontakozó lakótelep-építési hullámot.[13] A 10. pont a paraszti lakosságot igyekezett megnyugtatni: a mezőgazdasági termelés fejlesztése, az egyéni gazdálkodók segítése, a kollektivizálás sérelmeinek orvoslása mellett a kötelező terménybeszolgáltatás eltörlését ígérte. Itt részben megint a kész helyzet tudomásulvételéről beszélhetünk, hiszen a termelőszövetkezetek nagy része 1956 őszén felbomlott, a forradalom alatt szétesett a begyűjtési apparátus is, de a jogi kodifikációra – csak a Nagy Imre-kormány politikai deklarációja után – a november 12-én kiadott 21. számú törvényerejű rendelettel került sor.[14] Ebben az esetben is sokkal inkább elfogadta a Kádár-kormányzat az agráriumban bekövetkezett változásokat, s óvakodott attól, hogy összeütközésbe kerüljön a falu világával.

A nyilatkozat leghangsúlyosabb eleme egy, a változások dinamikáját, a társadalom és az állam struktúráját tekintve teljes mértékben konzervatív jellegű követelés: „Ütött a cselekvés órája, megvédjük a munkások és parasztok hatalmát, a népi demokrácia vívmányait, rendet, biztonságot és nyugalmat teremtünk!" Az egyes programpontokban ugyancsak a „szocialista rendszerünk megvédése", „szocialista vívmányaink védelme", „a rend és belső béke helyreállítása", a „hely-

13 A kérdéskörről lásd KELLER 2017.

14 VARGA 2013, 53.

reállíthassuk a rendet és nyugalmat", a „rend és a nyugalom helyreállítása után", a „védjétek meg demokratikus rendszerünket" és végezetül, mintegy utolsó, erőteljes sugalmazásként a „népi demokratikus hatalom védelme, a rend helyreállítása, a munka újrafelvétele, a termelés megindítása" kitételek szerepeltek. Ezek után aligha túlzás azt állítani, hogy a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány alapító hitvallása elég kevés forradalmi elemet tartalmazott, ellenben magában hordta a kádári konzervatív rendpártiság minden csíráját, amelyek hamarosan igen erőteljesen bontakoztak ki.

Nem csupán a forradalom, hanem a rendszerrel szembeni kisebb megmozdulások is, mint a törvényes rend, nyugalom, biztonság megzavarására szolgáló kezdeményezések jelentek meg az állampárt és a kormányzat nyilvános és belső kommunikációjában 1956-ot követően. Azért is válhatott ez a megközelítés uralkodóvá, mert nem csupán a zűrzavaros novemberi napokban, hanem a hatalom megszilárdítását követően sem fejtették ki világosan, mitől is forradalmi az a legitimáció, amelyre az MSZMP a hatalmát alapozza. Ez azonban azzal a következménnyel járt, hogy már a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány létrejöttének pillanatában nyilvánvaló ellentmondás keletkezett a hivatalos név, a valóságos helyzet és a politikai vezetés szándékai között. Ez a feszültség annál világosabb lett, minél inkább előrehaladt a konszolidációnak nevezett folyamat, hiszen az MSZMP minél szilárdabban tartotta kezében a hatalmat, minél biztosabban uralta a társadalmat, annál kevésbé volt funkciója bármiféle forradalmi jellegnek, jelszónak, s különösen tartalomnak a rendszer felépítményén belül. Ráadásul ehhez járult mindaz, hogy a nép nagyobb részének a forradalom szó nyilvánvalóan arra az októberi-novemberi időszakra utalt, amelyre a pártvezetés nagyon nem szívesen emlékezett, így a kormány hivatalos neve cseppet sem tükrözte Kádár János és vezetőtársai depolitizálási szándékait. Az amúgy is összetett helyzetet viszont tovább bonyolította, hogy hivatalosan mindezt nem lehetett beismerni, hiszen az MSZMP – a politikai deklarációk szintjén – továbbra is a régmúltban gyökerező forradalmi hagyományok folytatójának vallotta magát. Az 1970 késő őszén tartott X. kongresszuson a párt feladatairól elfogadott határozat például a következőképpen fogalmazott: „A munkásosztály forradalmi eszméinek valóra váltásában működik közre mindenki, aki a szocializmus teljes felépítésének célját magáévá teszi és részt vállal a nagy cél elérését szolgáló feladatok elvégzésében."[15] Ez a megfogalmazás ékesen tanúskodott a politikai szólamok kiüresedéséről és a kormány konzervatív jellegű politikájától való távolságától.

15 Vass 1974, 689.

A magyar kormányok hivatalos nevei

A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány létrejötte és elnevezése nem csupán politikai gondokat okozott, hanem alkotmányjogi problémákat és a történeti emlékezethez való viszonyulást is kifejezett. A modern magyar állam történetében 1848-tól számítjuk a mai értelemben vett kormányokat, melyeket 1918-ig hivatalosan minisztériumnak, majd 1944-ig minisztertanácsnak neveztek.[16] A múlttal való szakítás szándéka a második világháború utolsó időszakában, az 1944. december 21-én Debrecenben felállított kabinet nevében is tükröződött. Ennek alapító Nyilatkozata ekképpen fogalmazott: „Az Ideiglenes Nemzetgyűlés, a magyar nép egyetlen törvényes képviseleti szerve megalakította Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormányát."[17] Bár a nemzetgyűlési választások a magyar politikatörténetben lezárták az ideiglenes hatalom korszakát, és 1945. november 15-én megalakult a Tildy Zoltán vezette új testület, hivatalosan csak november 30-án hagyta el nevéből az ideiglenes jelzőt, s attól kezdve egyszerűen mint „nemzeti kormány" tette közzé rendeleteit.[18]

A koalíciós időszak hivatalos kormányelnevezése, amely valahol egyszerre tükrözte a szakítást és a történeti múlt bizonyos szintű vállalását is, még öt évet sem élt meg, hiszen a szovjet típusú diktatúrát kodifikáló 1949. XX. törvény ismét változást hozott. Hangozzék bármilyen meglepően, de a Magyar Dolgozók Pártja által dominált parlament a két világháború közötti időszakhoz kanyarodott vissza, mivel az elfogadott alaptörvényben a következő definíció szerepelt: „Az államigazgatás legfőbb szerve a Magyar Népköztársaság minisztertanácsa."[19] Ez a meghatározás nem csupán a nemzeti jelző kihagyása miatt érdekes, hanem a parlamentnek felelős kabinet eszméjétől is eltávolodott, egyszerű igazgatási szervvé fokozta le a minisztertanácsot. Ez a módosítás hűen kifejezte, hogy a politikai akaratképzés centruma immár a Magyar Dolgozók Pártja lett, így a rendszeren belül kicsit idegen testté vált a végső soron mégiscsak a választójoggal rendelkező polgárok által megalkotott parlamentnek felelős kormány eszméje és gyakorlata. Ez tulajdonképpen nem is igen lehetett másként, hiszen 1947/1948-ig alapvetően valamiféle szimbiózisban működtek a mindenkori

16 BÖLÖNY 2004, 19.; PÜSKI 2016, különösen 235–247.

17 Idézi FÖGLEIN 1993, 7.

18 *Magyar Közlöny*, 1945. november 30. 1.

19 *Magyar Közlöny*, 1949. augusztus 20. 1357.

parlamentek és kormányok. Ezzel a hagyománnyal szakított, alkotmányjogi tekintetben is, a berendezkedő államszocialista diktatúra.

Az 1956-os forradalom napjaiban, mint az élet számos más területén, ismét az 1945 és 1948 közötti koalíciós időszak lett a legfőbb vonatkoztatási pont, s nem meglepő módon az egykori kisgazda, szociáldemokrata és a parasztpárti politikusok visszatértek a régi elnevezéshez. A Népköztársaság Elnöki Tanácsának rendelete rögzítette, hogy 1956. október 27-e és november 4-e között Nagy Imre kabinetjei újból a „nemzeti kormány" elnevezést használták.[20] S itt kanyarodunk vissza történetünk kiindulópontjához, és válik érthetővé, hogy miért választotta Kádár János az igen hosszú elnevezést az új hatalmi testületnek. A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány egyrészt nem volt minisztertanács, tehát sem az 1944 előtti, sem az 1949. augusztus 20. és 1956. október 23. közötti kormányzati szervvel nem vállalt közösséget, viszont más társadalmi alapra helyezte magát, hiszen a munkás és paraszt jelzők beemelése jelezte, hogy lezárta a Nagy Imre-féle engedmények útját. Viszont új jelzőként tűnt fel a „magyar", amely valamiképpen mégiscsak azt az igényt akarta közölni, hogy kapcsolódik valamiféle történeti hagyományhoz. Ugyanakkor a *magyar* jelző lehetett a *nemzeti* kifejezés szinonimája is, hiszen ezzel egyszerre utalhattak a Nagy Imre-kormányra és el is különíthették magukat tőle. Igazi egyensúlyozás, jogi kötéltáncolás volt mindez, és végeredményben inkább az elhatárolódást tudta érzékeltetni, mintsem valamiféle új politikai minőséget, eszmét megformálni.

Persze mindez csekélységnek tűnhetett a Kádár-kabinet megalakulása körüli alkotmányossági problémákhoz képest. Ezek nem valamiféle utólagos visszavetítésnek tűnnek, a történeti kutatások egyértelműen igazolják, hogy az új kabinet az akkor hatályos szocialista jog szabályainak sem felelt meg.[21] Nem csupán a hivatalban lévő országgyűlés nem ült össze, hanem a Népköztársaság Elnöki Tanácsa (NET) sem, amely formálisan miniszterelnöki megbízatást adhatott. A NET a forradalom előtti utolsó teljes, szabályos tanácskozását október 15-én tartotta, és egészen 1957. március 9-éig nem is ült össze a testület. A hivatalos lap, vagyis a *Magyar Közlöny* megjelenése is szünetelt, október 20-át követően november 12-én látott napvilágot a következő száma. A Kádár-kormány kéznél lévő tagjai november 7-én tették le az esküt Dobi István államfő előtt, ezzel kölcsönözvén némi, a hatályos jogon is alapuló legitimitáspótlékot az

[20] Feitl 1993, 106.

[21] Az alkotmányossági problémák elemzésénél az alábbi három tanulmányra támaszkodom: Feitl 1993; Bikki 1999; Baráth 2009.

új hatalomnak. Ezzel természetesen a probléma legkevésbé sem volt megoldva, hiszen a NET még csonka testületként sem tanácskozott, s ezt nem pótolhatta az elnök, illetve Kristóf István titkár közreműködése sem.[22]

Mindezt a jogi kuszaságot és politikai zűrzavart valamiképpen a *Magyar Közlöny* első novemberi számában közrebocsátott határozatokkal próbálták meg kezelni.[23] Ezek közül a legfontosabb a 26. számú, dátum nélkül kibocsátott jogszabály – ha van értelme ezt a szót használni –, amelyben mintegy megelőlegezték az országgyűlés által majdan elfogadandó törvényt azzal, hogy a NET „elhatározza [...] az államigazgatás legfőbb szerveként a Népköztársaság Elnöki Tanácsa által választott magyar forradalmi munkás-paraszt kormány működik, melynek élén elnök áll." Tehát a NET nem kinevezte, hanem választotta a kormányt, e megfogalmazás csak fokozta a jogi ellentmondást, ráadásul az új kabinet nevét csupa kisbetűvel írták, ami a szó szoros értelmében azt jelentette, hogy egy új szervezeti formát megtestesítő intézményt állítottak fel, nem egyszerűen egy korábban már létező testület kapott új nevet. Természetesen mindez csupán apróság ahhoz képest, hogy határozattal, de még nem is törvényerejű rendelettel került sor az Alkotmány módosítására. Igaz, az a döntés csupán magasabb szintű jogszabályt jelentett volna, de ugyanúgy nem tett eleget annak a követelménynek, hogy az Országgyűlésnek van joga az alaptörvény módosítására. Ha ezt a logikai láncot követjük, akkor az új kormányforma bevezetése után kerülhetett sor – megint csak dátum nélkül – a Nagy Imre vezette Minisztertanács tagjainak felmentésére, s Kádár János megbízására, akit a „magyar forradalmi munkás-paraszt kormány" elnökének választott az Elnöki Tanács. A csupa kisbetűs kormány kinevezésének dátuma szintén homályban marad, csupán annyi derült ki az ominózus *Magyar Közlöny*ből, hogy 1956. november 9-én megszületett az új kabinet 1. számú rendelete „a központi és helyi szervek munkájának megindításáról." A sok-sok kapkodás, ellentmondás és jogi csűrés-csavarás mellett nem jutott idő arra, hogy a hivatalos lap szerkesztőségét is az adott helyzethez igazítsák: a „magyar forradalmi munkás-paraszt kormány" közlönyét még a Minisztertanács Titkársága szerkesztette, holott akkor már hivatalosan nem létezett ilyen nevű államigazgatási szerv.

Azt gondolhatnánk, hogy ezzel pont került a Kádár János újonnan hatalomra került kabinetjének elnevezése körüli történet végére, de a helyzet nem ilyen egyszerű. A *Magyar Közlöny* következő száma nyolc nap múlva, 1956. novem-

22 HUSZÁR 2003, 5.

23 *Magyar Közlöny*, 1956. november 12. 567–568.

ber 20-án került ki a nyomdából, s bár ebben már sokkal hivatalosabbnak és pontosabbnak tűnt az elnevezés, Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány, mégis maradt némi bizonytalanság. Hiszen a 10. számú kormányhatározat arról intézkedett, hogy a „Magyar Szabad Szakszervezetek Országos Szövetségének" elnökét, Gáspár Sándort meghívja, hogy vegyen részt a „Munkás-Paraszt Forradalmi Kormány" ülésein.[24]

Jogi és politikai elnevezés

A közjog mindig szoros összefüggésben állt azzal a tárggyal, vagyis az aktuális politikai berendezkedéssel, melynek játékszabályait meghatározta. Nem volt ez másként a korai Kádár-korszakban sem, s ez a kormány hivatalos elnevezése körüli ellentmondásban is tükröződött. Ezen időszak politikai nyelvhasználatában és a történettudományi elbeszélésekben egyaránt gyakran emlegetett kifejezése a „konszolidáció". A fogalom a jelen eszmefuttatás szempontjából is igen fontos, mégpedig abban az értelemben, ahogyan azt Rainer M. János egyik fontos tanulmányában alkalmazta: „Amennyiben az 1956–1958-as (némely tekintetben 1959-ig tartó) időszak fő tartalmát a represszióban és a közvetlen hatalmi intézményrendszer restaurációjában látjuk, akkor a rá következő évekre a politikai represszió intenzitásának fokozatos csökkenése és az intézményrendszer »hétköznapi üzemmódra« való áttérése jellemző."[25]

Persze nem könnyű pontosan megragadni, hogy mit is értünk hétköznapiság alatt, de talán nem tévedek nagyot, ha a stabilitás és a rend fogalmait társítom hozzá. Másképpen fogalmazva a forradalomra, a politikai cselekvés dinamikájára vonatkozó szóhasználat visszaszorulását figyelhetjük meg, nem függetlenül a kormányzat 1956-tal kapcsolatban egyre inkább érvényre jutó depolitizálási szándékaitól. Ez persze már születése pillanatában igen éles ellentétbe került a hivatalosan forradalminak számító párt deklarált céljaival, s egyben a kormányzat elnevezésével is.

A kormány elnevezésében tükröződő bizonytalanság hamar megmutatkozott a hivatalos dokumentumokban. A *Magyar Közlöny* 1957. január 29-i számában jelent meg a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 8/1957. számú rendelete, amely „állami gépjárművek üzemben tartásának szabályozá-

24 *Magyar Közlöny*, 1956. november 20. 573.

25 Rainer M. 2003, 74.

sáról" szólt.[26] Ebben azt állt, hogy járandósági gépkocsi használatára jogosultak „a Minisztertanács elnöke és tagjai." Vagyis visszatért egy hivatalos jogi dokumentumban a kormányzat Rákosi-korszakban hivatalos neve, párhuzamosan az új elnevezéssel.

Ez furcsa, érthetetlen kettősségnek tűnik, mintha ugyanannak a kabinetnek lett volna egy politikai tartalmat, üzenetet, célt megfogalmazó elnevezése és egy hivatalos jogi-államigazgatási neve is, egyszerre, ugyanabban az időszakban. Ezt az ellentmondást azért sem lehet a jogi mezőben feloldani, mert az 1957. január 27-i lapszámtól kezdve immár a „Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány Titkársága" szerkesztette a *Magyar Közlöny*t, mintha valaki ekkor kapott volna észbe, hogy frissíteni kellene az impresszumot.[27]

Az átmeneti tisztázatlan állapot nem tartott sokáig, az 1957 májusában – a több hónap késéssel összehívott – Országgyűlés beemelte a jogrendszerbe a gordiuszi csomót azzal, hogy törvénybe iktatta és módosította azt a *de facto* alkotmánymódosítást, amelyet 1956. november elején az Elnöki Tanács egyszerű határozattal meghozott. Az 1957. május 11-én tartott ülésnapon Molnár Erik korábbi kétszeres igazságügy-miniszter, a jogi, igazgatási és igazságügyi bizottság előadójaként a következőképpen indokolta az Alkotmány tárgyra vonatkozó módosítását: „Az első a 22. §, amely a következőképpen intézkedik: »Az államigazgatás legfelső szerve a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa.« A javaslat arra irányul, hogy ezt a mondatot egészítsük ki, zárójelbe téve a következő mondatrésszel: a magyar forradalmi munkás-paraszt kormány. Annak idején novemberben, az Elnöki Tanács kormányunkat, mint forradalmi munkás-paraszt kormányt választotta meg. Ennek indoka az volt, hogy a kormány az ellenforradalom elleni küzdelemben, mint a munkáshatalom képviselője, mint a munkásság és a dolgozó parasztság érdekeinek képviselője jött létre. Indokoltnak látszik a kormánynak ezt a jellegét az Alkotmányban is feltüntetni, rögzíteni."[28] Az Országgyűlés egyhangúlag elfogadta a módosítást, amely a *Magyar Közlöny*ben kihirdetve, 1957. évi II. törvényként május 23-án lépett hatályba.[29]

Ezzel a megoldással nem csupán a forradalom napjait követő jogi keszekuszaságnak vetettek véget, hanem politikai tekintetben is értelmezték a szükséges változásokat. A „forradalmi munkás-paraszt kormányt" olyan, mondjuk így,

26 *Magyar Közlöny*, 1957. január 29. 39–42.

27 *Magyar Közlöny*, 1957. január 27. 38.

28 *Országgyűlési Napló*, 1958, 1802.

29 *Magyar Közlöny*, 1957. május 23. 328.

ideológiai-politikai fogalomnak tartották, amely egy válsághelyzetben szükséges kormányzati formának tekinthető, s mintegy értelmező jelzőként illesztették a hivatalos jogi elnevezés mögé. Ezzel a megoldással a Kádár-kabinet egyszerre tett eleget a folytonosság és az újrakezdés követelményének is, hiszen továbbra is a Minisztertanács volt a hivatalos elnevezés, ezzel érvényben maradt az 1949. évi XX. törvény, vagyis az Alkotmány megfogalmazása, viszont a zárójelbe tett, önálló jogi érvénnyel nem bíró politikai deklarációval jelezte, hogy itt bizony új korszakot kellett kezdeni, melyet egy rendkívüli állapot, nevezetesen a forradalom, a korszak hivatalosságának nézőpontjából az ellenforradalom előzött meg. Ezzel a megoldással tényleg lezárult a Kádár-kabinet hivatalos megnevezése körüli bizonytalanság, oly módon, hogy mind a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány, mind pedig a Minisztertanács legitim címnek számított, akár egy jogszabályon belül is. Alighanem unikális megoldás ez a magyar közjog 1848-tól napjainkig tartó históriájában.

Ez a szabályozás másfél évtizedig állt fent, s végül az 1972-es alkotmánymódosítás szüntette meg azt. Addig viszont eltérő utat járt be a kormány hivatalos, jogi és mondjuk úgy, politikai címkéjű elnevezése. Ezt az eltérést oly módon próbálom érzékeltetni, hogy megnéztem, hány alkalommal bukkant fel az egyik, illetve a másik elnevezés a hivatalos lapban, vagyis a *Magyar Közlöny*ben, illetve a Magyar Szocialista Munkáspárt központi napilapjában, a *Népszabadság*ban. Mindkét esetben öt-öt időszakot választottam ki, a Közlönynél 1957, 1958, 1963, 1967 és 1971 teljes évét, a *Népszabadság*nál a jóval gyakoribb megjelenés miatt ugyanezen esztendők január hónapjait.

1. számú táblázat. A kormány különböző elnevezésének említései a Népszabadságban

Dátum	Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány	Minisztertanács
1957. I.	60	30
1958. I.	44	52
1963. I.	14	48
1967. I.	11	38
1971. I.	9	55

2. számú táblázat. A kormány különböző elnevezésének említései a Magyar Közlöny*ben*

Dátum	Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány	Minisztertanács
1957	324	54
1958	249	53
1963	185	40
1967	266	53
1971	239	85

A két táblázat adatait összevetve világos és egyben ellentétes tendenciák rajzolódnak ki. Az első számú politikai napilapban az 1970-es évek elejére szinte eltűnik a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány elnevezés, és egyértelműen a Minisztertanács szóhasználat válik uralkodóvá. Mivel ez a fórum egyértelműen direkt politikai üzeneteket közvetített sok százezer ember számára, nem nehéz belőle kiolvasnunk a feltehetően önkéntelen, de logikus és világos igazodást az MSZMP vezetésének szándékaihoz. A rendpártiság, állagőrzés, stabilitás üzenete a konzervatív ízű minisztertanács kifejezésben öltött testet, a forradalom szó egyre inkább zavarónak bizonyult, mind az újság írói, mind pedig olvasói egyre kevésbé tarthatták összeillőinek a hétköznapi tapasztalatokkal, a mindennapok ritmusával, a hatalmi berendezkedéssel. Ez viszont nem érintette a *Magyar Közlöny*t, amelynek célja sosem széles néprétegek tájékoztatása volt, csupán a legitim jogszabályalkotás utolsó lépését jelentette. Itt éppen az a figyelemre méltó, hogy a zárójelbe tett, politikai célzatú elnevezés, a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány mindvégig megőrizte elsőségét, bár némiképpen csökkenő mértékben az elvileg hivatalos és első számú Minisztertanács ellenében. Míg a *Népszabadság* esetében érthető és megfejthető a politikai kommunikáció célja, ebben az esetben nem egészen világos, hogy mi is történhetett, miért bizonyult oly tartósnak és szilárdnak az Alkotmány egyik zárójeles félmondata.

A politikai helyzet és a jogi szabályozás szinkronizálása

1962 elején az MSZMP Központi Bizottsága közjogi bizottságot hozott létre, amely egy új alkotmány megalkotása mellett foglalt állást. A szakértői munka egyik legfontosabb háttérintézménye a Magyar Tudományos Akadémia Állam-

és Jogtudományi Intézete volt, amelynek munkatársai ugyanezen év áprilisában tették le az asztalra az első tervezetet.[30] Ezekkel a lépésekkel elindult az a politikai folyamat, amely végül tíz esztendőn át tartott és az 1972. évi I. törvénnyel zárult le. Ennek folyamán a legfontosabb eldöntendő kérdésnek az számított, hogy szükség van-e egy teljesen önálló új alkotmányra, vagy elég csupán a hatályban lévő módosítása. Nem célom az egész alkotmányozási-közjogi folyamat áttekintése, csupán a kormány elnevezését érintő döntéseket szeretném bemutatni.

1967 és 1972 között nyolc nagyobb vitára került sor az MSZMP vezető testületeiben az alkotmányozás tartalmi kérdéseit illetően, s már az első alkalommal eldőlt, hogy megváltoztatják a legfőbb államigazgatási szerv elnevezését. Az 1967. március 22-én tartott PB-ülésen úgy határoztak, hogy „tekintettel a konszolidáció eredményeire, a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány megnevezés helyett a Magyar Népköztársaság Kormánya megjelölést kell használni."[31] Érdekes, hogy az elnevezésből az átmeneti időszakokban használatos kormány szót tartották volna meg, ezt tartósították volna, ami igazi újítás lehetett volna. Ám a lényeg, tehát a valóságos, a politikai célokat is tükröző elnevezés és a jogi szabályozás összhangba került, igaz, ennek kodifikálására még öt évet kellett várni. Végül többszöri halasztást követően 1972. április 19-én fogadta el az Országgyűlés a Kádár-korszak közjogi berendezkedését véglegesítő I. törvényt, amely az alábbi hosszú címet viselte: „Az 1949. évi XX. törvény módosításáról és a Magyar Népköztársaság Alkotmányának egységes szövegéről." Az új jogszabály egy héttel később látott napvilágot a hivatalos lap mára már megsárgult hasábjain.[32] A kormányra vonatkozó rendelkezések a III. fejezetben, a 33. §-tól a 40. §-ig kaptak helyet. Tömör definíció helyett immár a feladatok részletes felsorolásával határozták meg a kormányzati szerv mibenlétét, melynek elnevezése a „Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa" lett. Vagyis visszatértek az 1949-ben bevezetett formulához, tehát visszamódosították az Alkotmány szövegét. Igaz a 33. §. 1. bekezdésében a Minisztertanács szó mögé zárójelben beszúrták/meghagyták a „kormány" szót, mintha értelmezni kívánták volna, mit is jelent az előtte lévő kifejezés. Más nézőpontból azt is mondhatjuk, hogy a korábbi megoldáshoz képest a „magyar forradalmi munkás-paraszt" több elemből álló jelzős szerkezet tűnt el a kormány szó elől, amely így viszont jelentéktelenné, puszta szinonimává vált. Apró, de pontos formai változásként a *Magyar Közlöny*

30 Vastagh 2017, 209.

31 Vastagh 2017, 217.

32 *Magyar Közlöny*, 1972. április 26. 257–268.

impresszumában is változás történt: a hivatalos lapot immár újra a Minisztertanács Titkársága szerkesztette a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány Titkársága helyett. Valami különös tréfa, hanyagság, figyelmetlenség vagy a megszokott rutin miatt négy nyári lapszámban (1972. július 30., augusztus 5., 8., 12.) újra felbukkant Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány Titkársága mint a szerkesztést végző szerv, ám ezt követően ez az elnevezés eltűnt mind a jogi, mind a politikai szóhasználatból.

Vajon miért is került sor a kormány nevének megváltoztatására, milyen okok húzódhattak meg a döntés mögött? Úgy vélem, az elnevezés már 1956 novemberében is pusztán a véletlen műve, rögtönzés volt, később pedig a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány megnevezés feleslegessé, sőt kényelmetlenné, terhessé vált a kádári vezetés számára. E mögött összetettebb indokok fedezhetők fel. Először is a rendszer, a politikai és államrend konzervatív, rugalmatlan jellege, mondhatjuk úgy is, hogy antiforradalmár karaktere a hatalom stabilizálódásával, a diktatúra kereteinek megszilárdulásával erősödött. Ebből adódóan bármiféle politikai dinamika, jöjjön az balról vagy jobbról, zavaró, nem kívánatos volt a hatalom számára. Ettől persze még nem tűnt el a probléma, nevezetesen az, hogyan lehetne biztosítani a hatalom számára kedvező, a legitimitást a mindennapokban is megerősítő társadalmi véleménynyilvánítást, amely az átlag állampolgár felé is közvetíti, hogy nem csupán passzív tudomásulvételről, hanem aktív azonosulásról van szó. A problémára születtek is válaszok, például az 1967-től létező „Forradalmi Ifjúsági Napok", vagy a Király István által kidolgozott „mindennapok forradalmisága" tézise, amely a „mindennapi kötelességek szorgos ellátásának megbecsülését kívánta előtérbe helyezni."[33] Hogy ez a kérdés mennyire nem egyszerűen megoldható probléma, arról Király István naplóbejegyzése is árulkodik, amely Kádár Jánosnál 1973. november 8-án tett látogatását örökítette meg. Az irodalomtörténész szerint az MSZMP főtitkára így értékelte saját szerepét: „Nézze, nehéz ennek a forradalmiságnak a kérdése. Én ilyen nehéz kérdésekkor azt szoktam, hogy leegyszerűsítem. [...] Ha magamat vizsgálom: én sohase akartam forradalmár lenni. S még ma sem tartom magam annak. S ha vizsgálom önmagam, nem tudok mást mondani, csak azt: érdekből lettem, ami lettem."[34]

A kormány „forradalmi" mivoltának kétségessége természetesen nem önmagában állt, hanem a hatalmat gyakorló állampárt, s az egész rezsim „forradal-

33 TAKÁCS 2013, 190.

34 KIRÁLY 2017, 289.

miságának" problémájából eredt. Ahogyan korábban láttuk már, a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány megalakulását közlő politikai hitvallás sem tudta megindokolni, hogy mitől is lenne forradalmi a kabinet, hiszen sokkal inkább meg akarta védeni a korábbi hatalmat, nem pedig radikálisan megújítani azt. Tágabban megfogalmazva, az 1960-as évek második felére alighanem sokak számára nyilvánvalóvá vált, hogy nincs szó itt semmiféle forradalmi megújulásról, s a szocializmus reformjának esélye a csehszlovákiai bevonulást követően végképpen elveszett. Mindezt így fogalmazta meg naplójában 1968 végén az egyik legjelesebb magyar antisztálinista kommunista író, Lengyel József: „50 év a párt alapítása óta majdnem negyedszázada, hogy a párt »vezeti« az országot – és meg kell állapítani, vagy mondjuk, be kell vallani: a munkás nem érzi magát az uralkodó osztály tagjának! Ezen az sem változtat, hogy nagyon sok vezető a munkásosztály soraiból került ki. De kikerült a soraiból, »ki-emelkedett«, de kint van belőle, és nem munkás, hanem funkcionáriusként – funkcionál..."[35] Lengyel a maga számára azt a felismerést foglalta írásba, amely egyre inkább széles körben osztott társadalmi tapasztalat volt: a munkások és parasztok helyett egy elbürokratizálódott pártelit vezeti az országot, amelybe a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány tagjai is beletartoznak.

A forradalom szó önmagában is tehertételt jelentett, mivel nagyon nehéz volt nem 1956-ra asszociálni ennek hallatán, hiszen ha bárki rákérdezett az elnevezés megszületésére, létrejöttének körülményeire, azt lehetetlen volt felidézni azon viharos napok megemlítése nélkül, amelyről a lehető legkevesebbet kívánt a politikai vezetés mondani. Vagyis az elnevezés a tartalmától függetlenül 1956-ra emlékeztetett, ezért kényelmetlen volt a kádári pártvezetés számára. A forradalom szó ébren tartása a felejtés politikája ellen dolgozott, s ez is siettette a kormány hivatalos elnevezéséből való kiemelését.

Végezetül szólnunk kell arról a két társadalmi rétegről, amelynek képviselői elvileg a kormány jellegét meghatározták. Fontos emlékezni arra, hogy az 1956 novemberi megalakulásnál az új hatalom nem egyszerűen a munkásságra, hanem kiemelten a „szervezett munkásságra" kívánt támaszkodni. Ennek a megkülönböztetésnek az állam által felügyelt szakszervezeti intézmények korában nem volt túlságosan sok értelme, hiszen elvileg nem nagyon lehetett nem szervezett munkásnak lenni. A hivatalosságon kívüli munkás érdekvédelem bármilyen kísérlete pedig ab ovo a politikai ellenzékiség határát súrolta vagy át is lépte volna, ezért ennek nem nyílhatott tere. Ám nem csupán a szervezett mun-

35 Lengyel 1989, 296.

kásság, hanem az 1956-ban még létező „dolgozó parasztság" is eltűnt, persze nem a valóságban, csak a politikai szóhasználatból. A dolgozó jelző a kizsákmányoló/kupec/nyerészkedő ellentéte volt, ám a harmadik kollektivizálási hullám 1961-es lezárulásával immár új fogalom született meg: az egységes szocialista parasztosztály.[36] Vagyis mindenkit sikerült – elvben – a rendszer kínálta és meghatározta politikai térbe integrálni, így nem volt szükség kiemelten nevesíteni egyik társadalmi csoportot sem.

Ezen okok tehát együttesen vezettek oda, hogy 1972-től a Minisztertanács megnevezés állandósult, és eltűnt a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány cím. Az átlagember feltehetően nem sokat érzékelt ebből, s nem valószínű, hogy bármilyen jelentőséget tulajdonított ennek. Csaknem észrevehetetlen, a korszak korlátozott nyilvánosságában is rejtett, gondosan palástolt maradt e változás, amely önmagában mégiscsak fontos reálpolitikai következtetések levonásáról árulkodik. A forradalom bizonyos tekintetben hivatalosan is véget ért, ám erről a végről nem illett hangosan, látványosan beszélni, inkább csak szemérmesen tudomásul venni.

Hivatkozott források és irodalom

Nyomtatásban és online megjelent források

GÁL–HEGEDÜS–LITVÁN–RAINER M. 1993 — Gál Éva – Hegedüs B. András – Litván György – Rainer M. János (szerk.): *A „Jelcin-dosszié" Szovjet dokumentumok 1956-ról.* 1956-os Intézet, Budapest, 1993.

KIRÁLY 2017 — Király István: *Napló 1956–1989.* Magvető, Budapest, 2017.

LENGYEL 1989 — *Lengyel József noteszeiből 1955–1975.* Válogatta, sajtó alá rendezte, előszó: Major Ottó. Magvető, Budapest, 1989.

MIĆUNOVIĆ 1990 — Mićunović, Veljko: *Tito követe voltam – Moszkva, 1956–1958.* Interart, Budapest, 1990.

36 A fogalom részletes kifejtését lásd CSIZMADIA–NAGY–ZSARNÓCAI 1966.

Országgyűlési Napló 1958 *Az 1953. évi július hó 3-ára összehívott Országgyűlés Naplója.* II. kötet. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1953_02/?pg=0&layout=s (Utolsó letöltés: 2022. február 16.)

Szereda–Rainer M. 1996 Szereda, Vjacseszlav – Rainer M. János. (szerk.): *Döntés a Kremlben. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról.* 1956-os Intézet, Budapest, 1996.

Vass 1974 Vass Henrik (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967–1970.* Kossuth, Budapest, 1974.

Varga 1989 Varga László: *A forradalom hangja. Magyarországi rádióadások 1956. október 23. – november 9.* Századvég Kiadó – Nyilvánosság Klub, Budapest, 1989.

Sajtó

Szabad Nép, 1956
Magyar Közlöny, 1945, 1949, 1956, 1957, 1958, 1963, 1967, 1971, 1972
Népszabadság, 1957, 1958, 1963, 1967, 1971

Hivatkozott irodalom

Baráth 2009 Baráth Magdolna: Bevezető. In: Uő (szerk., jegyz., bev.): *Kádár János első kormányának jegyzőkönyvei. 1956. november 7. – 1958. január 25.* Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2009, 7–35.

Bikki 1999 Bikki István: Az ideiglenes Kádár-kormány. In: *Restauráció vagy kiigazítás. A kádári represszió intézményesülése 1956–1962.* Szerk. Huszár Tibor – Szabó János. Zrínyi, Budapest, 1999, 241–318.

Bölöny 2004 Bölöny József: Bevezetés. In: Bölöny József – Hubai László: *Magyarország kormányai.* Ötödik, bőv., jav. kiadás. Akadémiai, Budapest, 2004, 19–43.

CSIZMADIA–NAGY–ZSARNÓCAI 1966	Csizmadia Ernő – Nagy Sándor – Zsarnócai Sándor: *Az egységes szocialista szövetkezeti parasztosztály kialakulása*. Kossuth, Budapest, 1966.
FEITL 1993	Feitl István: Zavarok Nagy Imre és Kádár János kormányainak archontológiája körül. *Múltunk*, 38 (1993) 1. sz., 102–113.
FÖGLEIN 1993	Föglein Gizella: *Államforma és államfői jogkör Magyarországon 1944–1949*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1993.
GATI 2006	Gati, Charles: *Vesztett illúziók. Moszkva, Washington, Budapest és az 1956-os forradalom*. Osiris, Budapest, 2006.
HUSZÁR 2001	Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza 1912–1956*. Szabad Tér – Kossuth, Budapest, 2001.
HUSZÁR 2003	Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza 1957. november – 1989. június*. Szabad Tér – Kossuth, Budapest, 2003.
KELLER 2017	Keller Márkus: *Szocialista lakhatás? A lakáskérdés az 1950-es években Magyarországon*. L'Harmattan – OSZK, Budapest, 2017.
PÜSKI 2016	Püski Levente: *A Horthy-korszak parlamentje*. MTA Doktori Értekezés, Debrecen. http://real-d.mtak.hu/949/7/dc_1245_16_doktori_mu.pdf (Utolsó letöltés: 2022. február 16.)
RAINER M. 2003	Rainer M. János: „Helyezkedés a csúcson". Kádár János néhány boldog éve, 1958–1962. In: Uő: *Ötvenhat után*. 1956-os Intézet, Budapest, 2003, 73–91.
RAINER M. 2016	Rainer M. János: *Az 1956-os magyar forradalom*. Osiris, Budapest, 2016.
SZENES 1981	Szenes Iván: *A kommunista párt újjászervezése Magyarországon 1956–1957*. Kossuth, Budapest, 1981.
TAKÁCS 2013	Takács Róbert: Mit ünnepeltünk Kádár alatt? In: Uő (szerk.): *Kérdések és válaszok a Kádár-korról*. Budapest, Napvilág, 2013, 238–240.
VARGA 2013	Varga Zsuzsanna: *Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában*. Gondolat, Budapest, 2013.
VASTAGH 2017	Vastagh Pál: Alkotmányrevízió 1972: kitörési kísérlet vagy korrekciós próbálkozás *Múltunk*, 62 (2017) 2. sz., 203–244.

Utószó

Takács Tibor

Tipikus? Kádári? Év?

Jelen kötet tanulmányai egyetlen évet járnak körül, de korántsem csak arról szólnak. Mindazzal, amit 1971-ről elmesélnek, a Kádár-korszak egészéről is sokat elmondanak, és ha nem is teljes, de mindenképpen átfogó képet festenek a *rendszerről, korszakról, -izmusról* (© Rainer M. János[1]), kinek hogy tetszik. Fontos kérdés természetesen, hogy mennyiben tekinthető tipikus kádári évnek 1971, és ha az volt, akkor miben is mutatkozott ez meg. A kérdésnek több eleme is van: először is, hosszasan lehetne értekezni arról, hogy történeti szempontból mi számít *tipikusnak*; másodszor, mit is jelenthet a *kádári* jelző; végezetül még arról is el lehetne diskurálni, hogy – „hosszú" vagy „rövid" évtizedek és évszázadok mintájára – hol húzódnak a vizsgált *év* határai, a „tipikusnak" tekintett 1971 mennyiben esik egybe a január 1-jétől december 31-ig tartó naptári évvel. (Hogy egy példát mondjak: 1956 kettős értelemben is rövid esztendő volt: a – nevezzük így – normál év október 22-ig tartott, majd október 23-án valami új kezdődött, amelyet szintén 1956-tal jelölünk, és amely legalább 1957 márciusáig tartott.) Az összetett kérdés középpontjában persze a kádári jelző áll, a kötet tanulmányai alapján én is e felől közelítve próbálok választ adni a kötet címében feltett kérdésre.[2]

Kétségtelen, hogy 1971-ben semmilyen „nagy", politika- vagy eseménytörténeti nézőpontból tekintve „jelentős" eseményre nem került sor, legalábbis semmi olyasmire, aminek a kerek évfordulójára emlékezni lehetne. Ebben semmi meglepő sincs, hiszen a történeti közmegegyezés szerint ez a periódus az „érett" Kádár-korszak, az eseménytelenség, a mozdulatlanság ideje, a pangásé, hogy egy, a brezsnyevi Szovjetunióra alkalmazott kifejezéssel éljek. (Igaz, a kádári Magyarország máshogy pangott, mint az.) A rezsim túl volt az 1956 utáni

1 Rainer M. (szerk.) 2022, 291.

2 Az alábbiakban a kötet tanulmányaira reflektálok, ám külön-külön nem hivatkozom rájuk, a mondandóból mindig világosan kitűnik, mikor melyik írásra utalok.

megtorláson és az amnesztián, a mezőgazdaság kollektivizálásán, az 1968-as reformok bevezetése keltette hullámveréseken, a reformok visszafogásán. Mintha minden a helyére került volna: 1971 tényleg a békés, konszolidált Kádár-rendszer tipikus évének tűnik.

Ez azonban csak a látszat. A látszólagos mozdulatlanság mögött nagyon is komoly változások, folyamatok zajlottak. Ez könnyen belátható, ha összevetjük az 1971-es, illetve a tíz évvel korábbi és a tíz évvel későbbi állapotokat. Gondoljunk például arra, hogy a lakásépítési programoknak (és a magánépítkezéseknek) köszönhetően mennyire átalakult a városok képe. Főleg a hetvenes években rengeteg, házgyári technológiával épült lakótelep létesült Budapesten és a vidéki városokban, teljesen új külsőt kölcsönözve a településeknek. Mindezek következtében nem pusztán a lakásállomány javult (megnőtt a lakások átlagos mérete és felszereltsége), hanem százezrek lakhatása és ennek nyomán életformája is megváltozott.

Hasonlóképpen jelentős mértékű változások figyelhetők meg a populáris zenei mezőben is. 1961-ben még épphogy csak bontogatta szárnyait a könnyűzene új formája, a beat, melynek kezdetét 1962-re szokás tenni. A hatvanas években aztán *tetőzött az ifjúsági probléma*, amely a hetvenes évekre mintha lecsengett volna, mintha ezen a téren is konszolidálódtak volna a viszonyok. Később többen is kifejezetten pangásról beszéltek, langyos tóban úszkáló lomha pontyokról. Tény, hogy 1971-hez képest 1981-re valóban felkavarodott az állóvíz: a hetvenes évek végén előbb a csövesek, majd a punkok adtak témát a morális pánikkeltőknek (lásd a nevezetes tatai rocktanácskozást éppen 1981-ben). Ez azonban nem jelenti azt, hogy 1971 teljesen eseménytelen lett volna. Jelentős mozgások zajlottak a szakmai berkeken belül, például ebben az évben alakult az évtized meghatározó sztárcsapata, az LGT, ekkor talált egymásra Cseh Tamás és Beremányi Géza, jelentős zenei teljesítmények születtek, amelyeket részben hanglemezen is rögzítettek. De nem volt eseménytelen a populáris zene világa „politikai" szempontból sem. Az Illés együttest előbb letiltották, majd amnesztiát kaptak – az ügyük egészen a korszak kulturális életének irányítójáig, Aczél Györgyig eljutott. Voltak zenészek, akik emigráltak, és voltak, akik meggondolatlan, politikailag ellenségesnek minősített kijelentéseket tettek, voltak, akik nyilvánosan, és voltak, akik szűk körben. Hálózati személyeknek köszönhetően azonban ezekről az állambiztonság is értesült, amely nemcsak megfigyelt, hanem olykor lépett is.

Nagy vonalakban nézve az állambiztonság működése nem sokat változott az előző évekhez képest. Ám éppen ebben az időben, 1971–1972-ben átszer-

vezések zajlottak, egy új doktrína mentén. Egy „professzionális", „kicsi" és „hatékony" politikai rendőrség kialakítása volt a cél, amely persze továbbra is ugyanazt a célt szolgálja, mint az államvédelemtől örökölt „totális elhárítást" végző állambiztonság, azaz a rezsim védelmét és fenntartását. A figyelme azonban immáron hangsúlyozottan a tényleges ellenségre kellett, hogy irányuljon. Az állambiztonságnak már nem volt feladata mindenkiről mindent tudni, nem kellett mindenkit megkörnyékezni és beszervezni: a hírszerzés évekig foglalkozott a világhírű magyar tudós, Gábor Dénes személyével, ám 1971-ben, amikor Gábor Nobel-díjat kapott, már érdektelen volt a számukra. A politikai rendőrség hosszú éveken keresztül figyelte a kelet-magyarországi csodatévő rabbik sírjait meglátogató zsidó zarándokokat, az 1970-es évek közepére azonban a jelek szerint felhagytak ezzel. De az új koncepciónak megfelelően átalakították az ügynökhálózatot is, új kategóriákat vezettek be, és – nem mellékesen – lényegesen csökkentették a hálózati személyek számát.[3]

Nem lehetett független az új állambiztonsági doktrínától az a tény sem, hogy míg az 1960-as években (a Magyar Népköztársaság és a Vatikán közötti 1964-es részleges megállapodás ide vagy oda) egy sor eljárást indítottak katolikus egyházi személyek ellen szervezkedés vádjával, az 1970-es években ilyenre már nem került sor. Az utolsó, Regőczi István, illetve Hagemann Frigyes és társai elleni perekben éppen 1971-ben hoztak ítéleteket (utóbbiban a jogerős verdikt a következő évben született meg). Sőt néhány éven belül, a kölcsönös engedmények jegyében (mint például a Mindszenty-kérdés rendezése), kiengedték a börtönből az elítélt papokat, szerzeteseket. Mindez illeszkedett a hatalom általános depolitizáló törekvéseibe: az 1970-es években nem nagyon indítottak politikai pereket – hogy aztán ez a fajta „konszolidáció" az 1980-as évek elején véget érjen. (1983-ban politikai koncepciós eljárásokban részben letöltendő börtönbüntetéseket szabtak ki különböző punkzenekarok tagjai ellen.)

1971-ben a választási rendszer is változott. Az 1968-as gazdasági reform után óvatos kezdeményezések indultak, amelyek a politikai intézményrendszer korrekciójára, a megváltozott körülményekhez való igazítására irányultak. Miután 1967-ben a listásról áttértek az egyéni választókerületi rendszerre, 1971-ben már lehetőség volt arra, hogy több jelölt között is lehessen választani. Persze csak óvatosan: olyan személyeket kellett jelölni, akik elfogadják az állampárt politikai irányvonalát. Nem lehet állítani, hogy az ország választópolgárai széles körben éltek az újonnan adódó lehetőséggel, de volt egy hely, Óbuda egyik választó-

3 Vö. Takács 2019.

kerülete, ahol nem kettő, hanem három jelölt indult a mandátumért, és ahol régóta nem látott módon valódi korteskedés zajlott a végül győzelmet is megszerző személy mellett. Az esetnek nyilván szerepe volt abban, hogy a hatalom – a jelölőgyűlések megfelelő megszervezése révén – elérje, hogy a következő két országgyűlési választáson egyre kevesebb helyen induljon több jelölt. (1985-ben aztán törvényileg tették kötelezővé a többes jelölést, amelynek köszönhetően több nem hivatalos, sőt „problémás" képviselő is bekerült az Országgyűlésbe.)

Miközben egyre többet beszéltek az ún. szocialista demokráciáról, és óvatosan és visszafogott módon ugyan, de a vezetés próbálta valamiféle tartalommal megtölteni azt, a rendszer önképe, identitása is változóban volt. Egészen pontosan: a folyamat már régóta tartott, de az csak az 1970-es évek elején vált láthatóvá és egyértelművé. A rezsim az 1956 utáni megtorlás lezárása, a rezsim megszilárdítása után már nem beszélt saját születéséről: a forradalom leveréséről, Kádár és társai szovjet tankokon történő hatalomra kerüléséről. (Berecz János eredetileg kandidátusi disszertációként íródott munkája[4] a szabályt erősítő kivétel.) Pedig 1971 félig-meddig kerek évfordulónak számított (jellemző egyébként, hogy Berecz könyve nem 1956, hanem 1919 kerek jubileumán jelent meg), ám hivatalosan csak tíz év múlva beszéltek (újból) 1956-ról, a rendszer születéséről és az azóta eltelt 25 évről.[5]

1971 tehát a hallgatás időszakába esett, ám éppenséggel a kormány elnevezése (Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány, és ennek különböző változatai) mégiscsak 1956-ra emlékeztetett. Igaz, a „forradalmi" kifejezés nem az 1956-os forradalomra utalt (bár voltaképpen sosem vált világossá, milyen forradalomra is utalhatott), a név „rendkívülisége" a Kádár-kormány megalakulásának körülményeit jelezte. A kezdettől fogva *a rend* megteremtésének és biztosításának jelszavával fellépő kádári vezetés számára a helyzet konszolidálása, azaz a forradalom utáni megtorlás levezénylése után kényelmetlen lehetett ez az elnevezés. A korabeli nyilvánosságban az 1960-as évek folyamán egyre inkább a Minisztertanács kifejezéssel illették a kormányt, hogy aztán – az 1971-ben előkészített, de csak 1972-ben elfogadott alkotmánymódosításhoz kapcsolódóan – az intézmény hivatalosan is visszakapja az 1956 előtti és a két világháború között használatos „normális" nevét. Így 1971–1972 szimbolikus értelemben a „forra-

4 Berecz 1969.

5 Lásd például Földes (szerk.) 1981. A kiadvány úgy mutatja be a Kádár-korszakot (bár a kifejezést természetesen nem használja, de a borítóra nem véletlenül az első titkár fényképe került), mint amelyben a szocializmus építése visszatért a „normális", „lenini" útra.

dalom" végét jelentette: a névváltoztatás szemérmesen reflektált arra, hogy itt már szó sincs forradalmi rendszerről, de kormányzásról sem – a vezetés a politizálástól visszatért a szokásos ügymenet szerinti igazgatáshoz.

A név lecserélése ugyanakkor azt is kifejezte, hogy a kormány immáron nem a munkásoké és a (dolgozó) parasztoké, az országot már nem rájuk hivatkozva kormányozzák, a rendszer már nem rájuk építi legitimációját. Ennek pedig nem társadalomtörténeti okai voltak, hiszen a hagyományos értelemben vett parasztság ugyan eltűnt a kényszerkollektivizálással, de a munkásság nem, sőt, éppen a téeszesítésnek köszönhetően jelentősen kiszélesedett a köre. Mégis, 1972 után már csak az állampárt volt – legalábbis a nevében – „munkás", a pártállam irányító szerve már nem vállalta fel azt, a rezsim „hivatalosan" már nem proletárdiktatúraként jelenítette meg önmagát (még ha Kádár János és társai időnként emlegették is a kifejezést).

Az persze régóta köztudott, hogy a kádári rezsim nem volt munkásállam, abban nem a munkásosztály „uralkodott". Majtényi György már több mint egy évtizede rámutatott: a rendszer vezető garnitúrája jobbára (kis)polgári származásúakból állt, amelynek életvitele a lakás, az öltözködés stb. terén a hagyományos középosztályi szokásokat, divatot követte, és gondolkodásában is a középosztályra jellemző régi beidegződések, sémák működtek.[6] A rendszer ezzel együtt sokat tett a munkásság emancipációjáért, például az iskolázottság, a művelődés vagy a lakhatás terén. Kétségtelenül kiszélesedtek a munkások mobilitási lehetőségei (igaz, az írástudók előszeretettel ostorozták őket, mert nem használták ki a rendszer által felkínált lehetőségeket), ám az 1960-as években ez már nem egy „új" értelmiség kialakítását célozta; a „régi" értelmiség fokozatosan visszaszerezte pozícióit, és az újak lényegében hozzájuk „emelkedtek fel". A hatalom azért továbbra is a munkásosztályra hivatkozott, ám igazából az osztálytudat gyengítésében volt érdekelt. Ez sikerült is neki, hiszen az életszínvonal általános emelkedése, a „fogyasztói szocializmus" a munkásoknak tulajdonított felforgató, forradalmi potenciál felszámolásával is járt (talán eleve is arra irányult).

Kádár János rendszere 1971-ben már nem egy, a munkásság érdekeit képviselő osztályharcos rezsim. Meglehet, sosem volt az, ám ekkorra mintha már nem is akart volna annak látszani. Jellemző, hogy amikor – például az 1971-es Áchim-emlékév kapcsán – egymásnak feszült Bajcsy-Zsilinszky Endre és Áchim L. András versengő emlékezete, az előbbi kerekedett felül. A magát „szocialistának" nevező rezsim kultúrpolitikája a szocialista mártír hagyományának ápolása

6 Majtényi 2009.

helyett inkább a volt fajvédő politikus, mint a nácizmus áldozatának a kultusza mellett áll ki.[7] Ha tetszik, a „népfrontos" értelmezés győzött az „osztályharcos" felett. Az 1970-es évek elején a rezsim már azt akarta, hogy ne (csupán?) a proletariátus, hanem az egész magyar nép, *nota bene* a nemzet reprezentánsát lássák benne. Ez a – végső soron mégiscsak – konzervatív felfogás érhető tetten abban is, hogy az új alkotmány előkészítésének során Kádár kezdeményezte azt, hogy a preambulumnak „egy kis nemzeti karaktert" adjanak, kihangsúlyozandó, hogy a magyar államot nem csupán „a nép életereje", hanem kifejezetten „a nemzeti alkotóerő" éltette a múltban.[8] Vagyis a pártvezető immáron a magyar történelem, és nem a világforradalom kontextusába kívánta elhelyezni rendszerét.

Kádár János pár évvel később, az 1975-ös helsinki konferencián előadott beszédében is hangsúlyt helyezett a magyar nép 1100 éves államiságára, sőt a határon túli magyarokat is megemlítette. Ez utóbbi elsősorban magyar–román viszonylatban bírt jelentőséggel. A Ceauşescu vezette román rezsim az 1970-es évek elején mind határozottabban nacionalista útra lépett: belpolitikai téren ez – többek között – a kisebbségek beolvasztásának programját, külpolitikában pedig a Szovjetuniótól való függetlenedést jelentette. A hazai közvélemény (egy része) egyre nagyobb aggodalommal szemlélte a romániai magyarok egyre romló helyzetét, már csak azért is, mert a kádári vezetés óvatos próbálkozásainak kudarca után nem tudta, de – megmaradva az antinacionalista alapállásánál – nem is nagyon kívánta a kisebbségproblémát a magyar–román kapcsolatok központi kérdésévé tenni. Ám Kallós Zoltán gyűjtése, a *Balladák könyve* magyarországi kiadása mégiscsak jelzi a hatalom némi elmozdulását Erdély-ügyben, mint ahogy Kallós 1974-es letartóztatása és elítélése ellen is fellépett a kádári hatalom, az állambiztonság hírszerző részlegét használva. (És talán az is sokatmondó, hogy a néprajztudós szabadon engedésének a hírét maga Aczél György közölte Illyés Gyulával.)

A *forradalom vége* – amelyet mi sem szimbolizálhatott jobban, mint Lukács György éppen 1971-ben bekövetkezett halála – abban is megnyilvánult, hogy véget értek a nagy társadalomátalakító kísérletek. (Az utolsó ilyen, a rendszer szempontjából sikeres próbálkozás „a mezőgazdaság szocialista átszervezése" volt, amely 1962-ben lezárult; az 1968-as „új gazdasági mechanizmus" viszont, kézzelfogható eredményei dacára, nem vezetett rendszerszintű változásokhoz.) Kétség sem férhet ahhoz, hogy mindez a társadalom nyugalma szempontjából

7 Bartha 2020, 543–555.

8 Vastagh 2017, 227.

üdvös volt, ám – ismét ide jutunk vissza – a „társadalmi béke" nem számít forradalmi jelszónak, az sokkal inkább illeszkedik egy konzervatív államrezonba.

Ugyanakkor nem csak a „nagy" társadalomátalakító projektek zárultak le. Véget vetettek a kísérletezéseknek, az új utak keresésének is. A lakótelepek tervezése, építése során például egyértelműen a technológiai és financiális szempontok győzedelmeskedtek az új közösségi formák megteremtésének víziói felett. Még a „közösségiség vagy kispolgáriság" típusú viták is abbamaradtak, kimondva-kimondatlanul az utóbbinak a győzelmével. A vita vége önmagában is jelezte, hogy a közösségi (kommunista) projektnek és vízióknak vége van, a rezsim letett egy újfajta társadalmi rend építéséről, valamiféle szocialista életmód megteremtéséről, még akkor is, ha „a szocializmus építése" üres frázisának rendszeres elpuffogtatásáról nem tudtak lemondani a pártállam vezetői. A forradalmi politika helyébe a szakpolitikák kerültek. (Az új utak kereséséről való lemondás egyéni szinten is megmutatkozott: Erdei Ferenc a radikális társadalomátalakító – „politikai" – vízióival többször is szakítva eljutott a fennálló állapotok „tudományosan" megalapozott kiigazításához, reformjához, tudniillik hogyan lehet a kollektív gazdaságok termelési hatékonyságát növelni, többek között az egyéni érdekeltség révén.)

Az 1970-es évek elejére a rezsim nyilvánvalóan lemondott arról, hogy saját történetet meséljen el a világról. Ebben nem állt egyedül, de a szovjet blokk legtöbb országától eltérően nem térhetett rá a nacionalizmus útjára, így maradt a modernizálói szerep. Ez azonban két ok miatt is problémássá vált. Egyrészt „az elmaradottság" felszámolásával eltűnt és egyre messzebbre került az a viszonyítási alap, amelyhez képest láthatóvá lehetett (volna) tenni a modernizálást, a fejlődést, még akkor is, ha az széles társadalmi rétegek valós tapasztalataként rögzülhetett. Másrészt az ideológiamentes technicizmus győzelme azt jelentette, hogy a rezsim lényegében nem akart gyökeresen mást csinálni, mint a Nyugat, így viszont azonnal láthatóvá vált, hogy ott ezt jobban csinálják. Ebből a szempontból nagy jelentősége volt a pár év múlva, 1975-ben megrendezett helsinki értekezletnek, illetve az ott elfogadott záróokmánynak, amely a kommunista rezsimek ideológiai „kifulladásáról" árulkodott. Tudniillik azzal, hogy a keleti tömb államai is elfogadták az emberi jogoknak alapvetően a nyugati demokráciákban érvényesülő fogalmát, és ezzel magukat is a Nyugat logikai rendszerében helyezték el, nyomban szembeötlővé váltak a szabadságjogok területén tapasztalható hiányosságaik. Már nem volt meg az az eszmei alap, amelyen állva ezt a deficitet magyarázni – és még kevésbé igazolni – lehetett volna. A rend-

szerről lassan lemállott az ideológiai máz, és megmaradt a váz, a puszta uralmi struktúra: a király (jó kis képzavarral: a királyság) meztelen lett.

A rendszer maga azonban 1971-ben még stabilnak tűnt. Abban az értelemben is, hogy volt, ami egyáltalán nem változott. Most nem is annyira a rendszer gazdasági alapjaira és politikai felépítményére, a tulajdonviszonyok majdnem három évtizedes változatlanságára és a politikai szisztémára, esetleg a rendszertabukra (a feltétlen szovjethűségre) gondolok elsősorban, hanem olyan társadalmi vagy társas gyakorlatokra, amelyek nagyobb léptékben sem sokat változtak. Például a rendszereken átívelő, majd' minden rendszert túlélő elitvadászatokra: az elvtársak ugyanúgy vadásztak 1971-ben, mint 1951-ben vagy 1981-ben – és (majdnem) ugyanúgy, mint az urak 1931-ben vagy 2021-ben.[9] Bár éppen 1971-ben rendkívüli, ha tetszik, ünnepi eseményre is sor került, a vadászati világkiállításra, amely persze utólag – ötven év elteltével – már szintén nem bizonyul egyedinek.

Minden változik. Minden mozdulatlan. Mit is válaszolhatnánk a címben feltett kérdésre? 1971 *tipikus év* volt.

Hivatkozott irodalom

Bartha 2020 — Bartha Ákos: *Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet.* Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2020.

Berecz 1969 — Berecz János: *Ellenforradalom tollal és fegyverrel, 1956.* Kossuth, Budapest, 1969.

Földes (szerk.) 1981 — Földes István (szerk.): *A lenini úton. Cikksorozat az MSZMP politikájáról (1956–1981).* Népszabadság–Kossuth, Budapest, 1981.

Majtényi 2009 — Majtényi György: *K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban.* Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2009.

Majtényi 2021 — Majtényi György: *Egyetértés Vadásztársaság. Horthy, Rákosi, Kádár és napjaink vadászai.* Open Books, Budapest, 2021.

Rainer (szerk.) 2022 — Rainer M. János (szerk.): *A szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései.* Kronosz, Pécs, 2022.

9 Majtényi 2021.

Takács 2019 Takács Tibor: Az állambiztonsági ügynökhálózat létszáma és összetétele a Kádár-korszakban. In: Horváth Zsolt – Kiss Réka – Simon István (szerk.): *Az állampárt biztonsága. Tanulmányok a belügy és a kommunista párt kapcsolatrendszeréről a Kádár-korszakban.* Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 2019, 265–341.

Vastagh 2017 Vastagh Pál: Alkotmányrevízió 1972: kitörési kísérlet vagy korrekciós próbálkozás. *Múltunk,* 62 (2017) 2. sz., 203–244.

Névmutató

Áchim L. András 261
Aczél György 39, 40, 53, 54, 181, 204, 205, 207, 258, 262
Adamis Anna 47
Ady Endre 105, 107, 123, 125
Ágoston Vilmos 203
Albert Mihály 133–135
Allman, Duane 42
Almási Miklós 25
Antal Árpád 198
Apró Antal 236, 237
Arday Géza 118
Ashkenazy, Josef 72

Bacskai Sándor 68
Bajcsy-Zsilinszky Endre 261
Bajtala János 55, 56
Baker, Ginger 43
Bakos Lajos 83
Baksa-Soós János 49–51, 55, 56
Balázs Fecó 48, 49
Bálint György 125
Bárány Róbert 104
Baronits Zsolt 55
Barsi Dénes 23
Barta Tamás 46, 56
Bartha Ákos 9
Bartók Béla 193, 196–198, 207
Bay Zoltán 104, 110
Beer, Yoel 69
Békési András 52
Békesy György 104
Benke Valéria 181
Benkei András 54
Benkő László 47
Bentsur, Eytan 75, 82
Beöthy Ottó 119, 120, 122–128, 130, 131
Berecz János 204, 260
Beremányi Géza 44–46, 50, 258
Berend T. Iván 10
Berger Mórné 79
Bibó István 116, 117, 215
Biczó György 206
Bimbó István 94
Bíró György 49
Biszku Béla 173–175, 181, 204
Blackett, Patrick 130
Blackwell, Chris 43
Bognár Bulcsu 9
Bohr, Niels 108
Boldizsár Iván 120, 126, 127
Borbándi Gyula 92
Borsa Mihály 76
Bowie, David 42
Brezsnyev, Leonyid 235
Bródy János 47, 49–52, 54
Brunner Győző 48
Brutyó János 181
Budincsevits Andor 109–111, 133–135

Casaroli, Agostino 99
Ceaușescu, Nicolae 199, 200, 262
Chapman, Tracy 51
Clapton, Eric 41
Cohen, Leonard 42
Crosby, David 42
Czitron József 68

Cseh Tamás 44–46, 50, 53, 258
Csokonai Vitéz Mihály 197
Csoóri Sándor 196, 198, 200, 205

Davis, Angela 44, 52, 53
Demjén Ferenc 48
Deutsch Sándor 71
Dobi István 242
Dobos Attila 56
Dobos Ilona 64
Doleviczényi Miklós 56
Domokos Géza 206, 207
Doskár Balázs 94
Dögei Imre 221
Dylan, Bob 41

Einstein, Albert 108, 109
Elie, Wiesel 104
Elsasser, Walter 109
Emődi László 91
Erdei Ferenc 9, 211–229, 263
Erdős Péter 52, 179

Faludy György 116, 127
Farkas Anikó 82
Farkas Vladimír 114
Faulkner, William 12
Fehér Ferenc 56
Fehér Lajos 181, 221, 227
Féja Géza 212
Fejér Lipót 107
Fejes Endre 147, 156–159, 165
Fenyő Miklós 46
Ferge Zsuzsa 146, 159
Fischer Lajos 79
Fisher, Charlei 55
Fock Jenő 181
Fonál Sándor 23
Forgács Imre 82
Földes György 11
Földes László Hobo 56
Földessy Gyula 107
Frenreisz Károly 46, 53
Friedman, Milton 104

Gábor András 110
Gábor Bertalan 110, 123
Gábor Dénes 9, 103–135, 259
Gábor Dezső 69
Gábor Endre 106
Gábor György 106
Gabriel, Peter 51
Gainsbourg, Serge 43
Gajdusek, Carleton D. 104
Galamb Sándor 107
Gálfalvi Zsolt 206
Garcia, Jerry 42
Gáspár Sándor 180, 244
Gaye, Marvin 42
Gellért László 82
Gerő Ernő 214, 235–237
Gil, Gilberto 43
Giladi, David 75, 82
Ginsberg, Allen 43
Goldziher Ignác 107
Gothár Péter 50
Granasztói Pál 23
Grass, Günter 8
Greguss Pál 103
Grósz Károly 84
Grosz, Jesaja 74, 81

Gyurkó László 45, 53

Hagemann Frigyes 94, 95, 99, 259
Hajnal István 214, 223
Halász Péter 57
Halmos Béla 194
Hanan, Akavia 80
Harsányi János 104, 105
Hayes, Isaac 42
Hegedüs András 235
Hegedűs György 49
Hegedűs Nándor 66

Hegedűs Péter 57
Hegyi Veronika 94, 95
Heisenberg, Werner 108
Heller Ágnes 56
Hendrix, Jimmy 43
Hevesy György 104, 108
Hitler, Adolf 109
Honecker, Erich 144, 145
Horváth Charlie 48
Hruscsov, Nyikita 234, 235
Huszár Tibor 214
Hübner, Peter 145

Ignotus Hugó 107
Ignotus Pál 107, 112, 113, 116, 131, 132
Illés Lajos 53, 54
Illyés Gyula 125, 200, 205, 207, 212, 262

Jakab Sándor 180, 181
Jarausch, Konrad 145
Jones, Brian 41
Joplin, Janis 42
József Attila 125

Kádár János 8, 11, 53, 57, 145, 171, 174, 175, 178, 181, 199–202, 222, 226, 234–236, 238, 240, 242, 243, 249, 260–262
Kaffka Margit 107
Kállai Gyula 199
Kallós Zoltán 193–199, 204–208
Kálmán Miklós 68, 81, 82
Kányádi Sándor 207
Karácsony János 48
Karinthy Frigyes 105, 107
Katona István 94
Kemény István 163
Kennedy, John F. 183
Kertész Ákos 147, 148, 164, 165
Keszler Pál 50
Kesztenbaum, Zvi 83
King, Carole 42
Király István 249
Király Károly 203
Király László 207
Kis Géza 53
Kiss Ferenc 205
Kiss Imre 33
Kissinger, Henry 81
Klein Lipót 74, 81
Kleßmann, Christoph 145
Kóbor János 46, 53
Kodály Zoltán 131, 193, 196, 197
Kodolányi János 12
Koestler, Arthur 109, 116
Kohli, Martin 145
Koltay Gábor 50
Komlós János 25
Koncz Zsuzsa 47
Konrád György 56, 206
Kopstein, Jeffrey 144, 145
Kornidesz Mihály 204
Korom Mihály 214
Korpai Jánosné 177, 182
Kossa István 236, 237
Kossuth Lajos 64
Kovács András 26
Kovács Imre 212, 215, 216
Kovács Vince 97
Kozma Ádám 103
Kőszegi Miklós 129
Kramer, Gene 183
Kristóf István 243
Kulcsár Imre 68, 69
Kuti, Fela 43

Lajtha László 198
Lánczos Kornél 108
Landau Sándor 83
Latzin Norbert 48
Laux József 46, 47, 56
Le Corbusier 26
Leitner Mihály 69, 71

Lénárd Fülöp 104
Lénárd Ödön 99
Lengyel József 250
Lenin, Vlagyimir 12, 53
Lennon, John 41, 43, 44
Liebermann Leó 107
Lindenberger, Thomas 145
Lőrinc Györgyné 197
Lőwinger Sámuel 66
Ludovic, Taub 83
Lukács György 8, 124, 262
Lukacs, John 8

MacLean, Don 42
Majláth Gusztáv Károly 91
Majláth Jolán 217
Major Máté 23, 25, 35
Majtényi György 9, 261
Marley, Bob 43
Martin Ferenc 204
Martin György 194
Mary Zsuzsi 56
McCartney, Linda 41
McCartney, Paul 41
Mészáros Márta 50
Mező Lajos 176
Mihály Tamás 46
Miklós Imre 84
Mindszenty József 8, 99, 259
Mitchell, Joni 42, 43
Mitrovits Miklós 11
Molnár Erik 214, 245
Molnár Gergely 57
Morrison, Jim 42
Münnich Ferenc 116, 234–236

Nagy Géza 195
Nagy Imre 215, 219, 220, 222, 226, 236, 238, 239, 242, 243
Najmányi László 57
Németh Károly 181
Neumann János 104, 108, 109, 119
Novai Gábor 48
Nyro, Laura 42

Nyers Rezső 214

Oláh György 104
Orbán László 184, 204
Orowan, Egon 109
Országzky Miklós 54–56
Ottlik Géza 107
Óvári Miklós 204

Palló Gábor 105, 108
Pálóczi-Horváth György 116
Pamlényi Ervin 39
Pétery József 96
Pető Iván 9
Petőfi Sándor 197
Petrás Éva 85
Pittaway, Mark 144, 146
Planck, Max 108
Polányi János 104
Polányi Mihály 107–109, 116
Pólya György 109
Poszpeljov, Pjotr 235
Presser Gábor 46, 47, 53
Preston, Billy 41
Princz, Joachim 70
Prine, John 42
Prohászka Ottokár 96
Pullai Árpád 181

Radics Béla 48, 49, 51, 54, 55
Radnai Dániel 44
Ráduly Mihály 55, 56
Rainer M. János 11, 17, 235, 244, 257
Rajk László 50
Rajnák László 50
Rákosi Mátyás 8, 214–216, 217, 219, 221, 235, 236

Regőczi István 91, 96–99, 259
Reich Koppel 68, 157
Révai József 217
Révész Sándor 48
Rézler Gyula 152
Rice, Tim 42
Richtmann Erzsébet 129
Romsics Ignác 10
Rosenbaum Izrael 83
Róth Ernő 66
Rózsa Elemér 99

S. Nagy István 47
Sahn Imre 71
Sánta Ferenc 149
Scheiber Sándor 66, 76, 78, 80
Schöck Ottó 47
Schreiber Akiba 67
Schrödinger, Erwin 108
Schück Jenő 67–82, 84
Sebestyén György 205, 206
Sebő Ferenc 194
Seifert Géza 72, 74
Seifert Gézáné 83
Serédi Jusztinián 92
Serfőző Ernő 78
Shankar, Ravi 41
Sinclair, John 43, 44
Sipos Gyula 23, 29
Solti János 48
Sólyom László 198, 199
Som Lajos 48, 49
Somló Tamás 56
Somogyi Sándor 94
Sós Endre 69, 72
Spitzer Miksa 81
Springsteen, Bruce 51
Starr, Ringo 41
Steiner, Jesaja 64, 74, 83
Sterne, Joseph 183
Sting 51
Sütő András 193
Szabó Juliet 115, 119
Szabó T. Attila 198
Szabó Zoltán 198, 212, 223
Szakács Sándor 9
Szakasits Árpád 119
Szántó Miklós 120, 126
Szász Béla 116
Szász János 207
Szécsi Pál 56
Szelényi Iván 56, 206
Szemere Samu 107, 129
Szent-Györgyi Albert 104, 107, 109
Szentjóby Tamás 44, 57
Szép Zoltán 171, 178–187
Szerb Antal 125
Szilágyi Ákos 18
Szilágyi-Windt László 78
Szilárd Béla 108
Szilárd Leó 108, 109, 130
Szofer, Hatam 65, 67
Szőcs Géza 203
Szörényi Levente 47, 50–52
Szörényi Szabolcs 53
Sztálin, Joszif Visszarionovics 127
Sztevanovity Dusán 46
Sztevanovity Zorán 46

Tabódy István 99
Takács Sándorné 178, 182
Takács Tibor 7
Tamás Gáspár Miklós 203
Tangl Ferenc 107
Taubé, Yitzak 64
Taylor, Mick 41
Teitelbaum, Mose 64, 71, 73–74, 84
Teitelbaum, Yoel 70, 72, 84
Telepó Sándor 71, 73
Teller Ede 108, 109, 130
Tenke Tibor 28, 29
Thompson, Edward 144
Tildy Zoltán 241
Tito, Josip Broz 235

Tóth István 185
Trautmann Rezső 23, 25
Tury Lajos 94

Ulbricht, Walter 144

Vágó Tibor 95
Vajda Miklós 120
Valuch Tibor 10, 164
Vargyas Lajos 193, 196
Várkonyi Mátyás 48
Veloso, Caetano 43
Verdeţ, Ilie 206
Veres Péter 23, 212
Vermes Pál 107, 129
Vészi József 108
Vezér Erzsébet 125
Viszkei Mihály 185
Vitányi Iván 147

Wandracsek Árpád 180
Warhol, Andy 42
Webber, Andrew Lyold 42
Wiener, Jon 43
Wierling, Dorothe 145
Wigner Jenő 104, 108
Winkler Frida 74, 77, 83
Wittek Mária 56
Wonder, Stevie 43
Wyszyński, Stefan 183

Yoko Ono 41, 43
Young, Neil 42
Youssou N'Dour 51

Zalatnay Sarolta 47
Zalotay Elemér 25–27, 34
ef Zámbó István 54
Zappa, Frank 42
Zeisler Endre 82
Zerkovitz Béla 132
Zimmermann, Susan 159
Zöld Sándor 217

Zsigmondy Richard Adolf 104
Zsuráfszki Zoltán 194

A kötet szerzői

Bartha Eszter	habilitált egyetemi docens, ELTE BTK Történeti Intézete, Kelet-, Közép-Európa Története és Történeti Ruszisztikai Tanszék
Bognár Bulcsu	szociológus, történész, habilitált egyetemi docens, PPKE Kommunikáció és Médiatudományi Intézet
Keller Márkus	történész, szociológus, habilitált egyetemi docens, ELTE TÁTK Összehasonlító Történeti Szociológia Tanszék
Majtényi György	habilitált főiskolai tanár, Eszterházy Károly Egyetem
Novák Attila	tudományos főmunkatárs, Molnár Tamás Kutatóintézet (Nemzeti Közszolgálati Egyetem), Goldziher Ignác Zsidó Történeti és Kulturális Kutatóintézet
Pap Milán	tudományos munkatárs, NKE EJKK Molnár Tamás Kutatóintézet
Papp István	történész, főosztályvezető, ÁBTL
Szekér Nóra	tudományos kutató, ÁBTL
Szőnyei Tamás	levéltáros, ÁBTL
Takács Tibor	tudományos kutató, ÁBTL
Vörös Géza	főosztályvezető, ÁBTL

Summary

The studies of this present volume only discuss one year, but they do not tell us only about that year. All that is said by them about 1971, is equally telling concerning the entire Kádár era, and they provide with, if not a whole, then an overall picture of *the regime, the period, and the isms* (using the terminology of a leading scholar researching the period, János Rainer M., while interpreting them according to one's own tastes).

Naturally, it is an important question to what extent 1971 can be considered as typically Kádárian, and if it can, what exactly all this was meant to appear in. The question comprises more than one element: firstly, it could be the subject of a lengthy discourse, namely what is regarded as typical – secondly, what the attribute "Kádárian" actually means – and lastly (following the pattern of the so-called long and short decades or centuries) we could enter a discussion on the delimitations of time within the year examined, that is to say how much of the calendar year, which is covered by the year 1971, which is regarded as "typical". (To make it clear through an example, 1956 was a "short" year in a double sense: the year, which let us here call normal, would then last until the 22nd of October, and on the 23rd something new was about to begin, lasting at least until March 1957, yet marked 1956 still. The epithet "Kádárian" stands in the focus of this complex problem, from which my approach is starting to answer the question posed in the title of this volume.

It is beyond any doubt that no "greater" or "significant" event took place in 1971 from the point of view of the mere history of events, at least nothing that would encourage us to commemorate a round anniversary. There is nothing surprising in this, as that year falls in the period of the Kádár era's zenith according to our historians' consensus: an uneventful, motionless time of stagnation, using the term applied for Brezhnev's Soviet Union (although stagnation in Kádár's Hungary was different). The regime got over the reprisals following 1956 and the amnesty, the collectivisation of agriculture and the heavy waves generated by the reforms of 1968, then the slowing down thereof. As if everything had found a proper place: 1971, in fact, seems to be a typical, consolidated, and peaceful year under Kádár's regime.

This is, however, only semblance. Behind the ostensible stagnation all too serious changes and processes were happening. This can be conceded if we compare the conditions in 1971 with those ten years earlier, or ten years later. For example, let us think of the fact how much, thanks to housing development programmes (and private constructions as well), the face of urban areas had been transformed. In the 1970's primarily, a great number of housing estates had been created using panel building technology in Budapest and country towns, lending an entirely new look to these settlements. Consequently, not merely the housing stock improved (the average size and technical equipment also having been extended), but the housing conditions and way of life of hundreds of thousands had changed. Similarly, crucial changes could be observed in the sphere of pop music. In 1961, the new form of light music, the beat was hardly more than a fledgling art, the real beginnings of which are usually dated 1962. Then, in the 1960's, the "youth problem" started to culminate, only to seem gradually fading away in the 70's, as if the conditions had been equally consolidated in this field as well. Later, some were markedly talking about stagnation: about sluggish carp swimming in a lukewarm lake. It is a fact that by 1981 the stagnant water had indeed been stirred up compared to 1971: at the end of the 70's the so-called dossers (or lowlife, called "csöves" in Hungarian), then the punks appeared as subjects for panic-mongers (e.g. on the occasion of the memorable rock consultation event at Tata, an effort to bring together the regime's people in charge of the pop business and the members of various rock bands). This would not suggest that 1971 remained eventless. Significant movements had been going on in professional circles, for example the emblematic star group of the decade, the LGT was formed in that year, and that is when Tamás Cseh and Géza Bereményi came together, major musical achievements saw the light, and were also partly recorded to vinyl. Meanwhile, the world of pop music was not eventless from the political point of view, either. The Group Illés was first banned, then pardoned, their case going up to György Aczél, the arbiter in the era's cultural life.

There were musicians who emigrated, while there were others who made inconsiderate statements qualified as hostile, some publicly and some in narrow circles. These were, however, also reported to the state security authorities thanks to the agents in their network, they not only maintained surveillance, but occasionally took action as well.

In general, the work of state security had not changed much compared to the preceding years. Still, in this period, in 1971-1972 reorganisations were in

progress following a new doctrine. The set goal was the formation of a "small", "professional" and "efficient" political police, who would continue to serve the same purpose as the state security performing "total counter-intelligence" inherited from the State Defence Authority, ÁVH (Államvédelmi Hatóság, or earlier: State Defence Department, Államvédelmi Osztály, ÁVO), in other words, service rendered to the protection and upholding of the regime. Their attention, however, had to be directed against real enemies now. It was not the mission of state security to know everything about everybody any longer, neither was it expected to recruit everybody by winning their confidence: the intelligence had been dealing with the person of the world-famous Hungarian scientist, Dénes Gábor, however, after he had been granted the Nobel Prize, he became uninteresting. For many years, he political police had been engaged in the surveillance of Jewish pilgrims visiting the tombs of wonder rabbis in Eastern Hungary. Nevertheless, by the middle of the 1970's all this had been given up according to all indications. Meanwhile, following the new concept the agent network had also been reshuffled, with the introduction of new categories and, not at all incidentally, the number of network personnel had been reduced significantly.

The fact that back in the 1960's a series of procedures had still been initiated against members of the catholic clergy (whatever the partial agreement between The Hungarian People's Republic and the Vatican would mean in this contradictory context), while no such legal process took place in the 1970's. In the last ones of these kinds of trials, against István Regőczi and Frigyes Hagemann and "accomplices", the verdicts were pronounced in 1971 (the sentence without appeals having only been pronounced in the latter case in 1972). Furthermore, within a few years' time, as an indication of mutual concessions (like for example the settlement of the Mindszenty question), convicted priests and religious had been released from prison. All this fitted into the depoliticising endeavours of the country's leaders. Political trials were scarcely launched in the 1970's, only that we could witness the closure of this sort of 'consolidation' in the early 1980's (in 1983 members of different punk bands were sentenced to de facto imprisonment in various show trials).

In 1971 the election system had been modified. Following the 1968 economic reform, there were cautious initiatives to improve the institutional system of political governance in order to adjust it to the transformed circumstances. After switching from the party list voting system to the individual constituency system, from 1971, it was already possible to vote for more than one candidate. Obviously,

all this was done with precaution: such candidates were to be nominated who would accept the political line of the state party. It cannot be asserted that the voters in the country would take this opportunity, but there happened to be one place, an electoral district in Óbuda (that is in District XIV of Budapest) where not only two, but even three candidates were running for the mandate. There, real canvassing took place supporting the person finally winning the seat, and in a way not seen for ages. This case had a part in moving the country's rulers to organise caucuses according their own intentions in order to achieve that more than one candidate should run in less and less constituencies at the next two elections coming up. (Then, in 1985, multiple nominations had already been prescribed legally, and thanks to the new nomination process some "unofficial" and even "problematic" representatives could make it to Parliament.)

While there was a lot more talk about the so-called socialist democracy, which (though in a reserved and cautious manner) the leadership tried to fill with some reasonable content, the regime's self-image and identity were both undergoing some change. To be precise, this progress had already been going on for a long time, but it only became obvious and visible at the beginning of the 1970's. After the conclusion of the reprisals following 1956 and the consolidation of the regime, no longer was there any talk about its birth, that is to say the suppression of the revolution and Kádár's and his comrades' seizure of power backed by Soviet tanks. (As an exception that only proves the rule, János Berecz's dissertation on the "counter-revolution" should still be mentioned here). Notwithstanding, 1971 could be reckoned as a more or less round anniversary (moreover, it is characteristic that the book of Berecz did not appear at this quasi anniversary of 1956, but earlier as a commemoration of the round jubilee of 1919), yet it took another ten years before one heard any talk about 1956 again, or about the birth of the regime, or the 25 years that had elapsed since then.

1971 fell into the era of silence, but the actual designation of the government (The Revolutionary Workers'-Peasants' Government, in Hungarian: *Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány*) would still remind us of 1956. True as it is, the expression "revolutionary" did not refer to the 1956 revolution at all (though it never really became clear what kind of a revolution this could ever imply), the singularity of the name denotes the circumstances of the formation of Kádár's government. For the leaders of the Kádár regime acting in the name of establishing and securing order (following consolidation, in other words after the conduct and implementation of retaliatory measures) the aforementioned

designation could be uneasy. Gradually, in front of the contemporary public, the government was rather addressed using the simple term Council of Ministers, before it could regain its "normal" name used before 1956 and through the interwar years (due to the 1972 amendment of the Constitution following its preparation in the previous year). Thus, in a symbolic sense, 1971-72 meant the end of the "revolution", and changing the name coyly reflected on the fact that it was not a bit of a revolutionary system nor a governance of such kind. The rulers returned from politicising to business as usual in all matters related to running the country.

The replacement of the name also expressed that the government did not belong only to the workers or peasants, the country was no longer governed exclusively in their names, and the regime's legitimacy was not built solely upon them any longer. The causes, however, were not socio-historical. Albeit the peasantry in the traditional sense had disappeared as a result of collectivisation, the working class had not only remained, but rather its expansion was seen due to the forced creation of agricultural cooperatives. Still, after 1972 only the state party was so to say "of the workers" (at least in its name if not otherwise), the ruling organisation of the party state no more representing sincerely the largely symbolic attribute. The regime no longer portrayed itself as the dictatorship of the proletariat, while it is true that Kádár and his comrades kept mentioning this term from time to time.

It is known for long that Kádár's regime did not represent a state of the workers, the working class did not "rule" in it. More than a decade ago, respected historian György Majtényi pointed out that the regime's own set of leaders had been of lower-middle-class or petit bourgeois origin, their way of life had been following traditional middle-class customs and fashion in clothing and other things, old imprinted habits and patterns of behaviour still having their impact. With all this kept in view, the regime did a lot for the emancipation of the working class in the domains of schooling, culture education and housing. New opportunities for social mobility had been opened up in front of the members of the working class (though it is true that the official "pundits" of the era were more than inclined to lash them for not taking the opportunities offered by the system). However, in the 1960's all this was not aimed at the creation of a "new" intelligentsia; the "old" intelligentsia had gradually regained its previous positions, newcomers were essentially "rising up" to them. The country's rulers kept making reference to the working class, but in reality, they had an interest in weakening class-consciousness. They succeeded in achieving the previously

mentioned goal, as the general improvement of living standards and "consumer socialism" were supposed to put an end to the subversive and revolutionary potential attributed to workers (endeavours may as well have been directed at the same purpose right from the beginning).

Kádár's regime in 1971 was not a class warrior regime representing workers' interests any longer. Possibly, it had never been one at all, by this time it seemed as if it had not even intended to look like one. Characteristically, when the "rivalling" memories of Endre Bajcsy-Zsilinszky and András Áchim L. became the subjects of an antagonistic debate (related to the Áchim Memorial Year), the first one proved to be countervailing. The cultural policy of the regime dubbing itself "socialist" preferred to stand up for the cult of a politician having supported the racial idea earlier, but finally martyred by the Nazis, instead of cultivating the memory of a socialist martyr. The "popular front" interpretation triumphed, if you like, over the "class warrior" attitude. At the beginning of the 1970's the regime wanted to show up not only as a representative of the proletariat, but also of the Hungarian people, nota bene of the whole nation. This ultimate concept of Conservative nature is easy to notice in the fact that during the preparations of a new constitutional amendment a "somewhat national character" was supposed to be given to the preamble on Kádár's own initiative to put more emphasis not only on the "people's élan vital", but also, literally, on "national creativity" as being the vitalising forces of the Hungarian state in the past. In one word, the leader of the party wished to put his system into the context of Hungarian history rather than that of world revolution.

A few years later, in his speech given at the Helsinki Conference of 1975, Kádár also put emphasis on the 1,100 years of Hungarian statehood. Moreover, he mentioned ethnic Hungarians beyond the country's borders. The mention of minority Hungarians was significant in the context of Hungarian-Romanian relations. The Romanian regime under the leadership of Nicolae Ceauşescu was taking a more resolutely nationalistic path at the beginning of the 1970's. This turn meant (among other things) a programme of forced assimilation of minority nationalities, whereas in foreign policy it was manifested in striving for more independence from the Soviet Union. The Hungarian public (or at least a part of it) was observing the deteriorating situation of Hungarians in Romania with growing concern, merely for the reason that (following the failure of its cautious attempts) the Kádárian leadership was not capable, or had no real intention of making the minority problem a central issue of Hungarian-Romanian relations. Nevertheless, the publication of *Balladák könyve* (Book

of Ballads), a collection of narrative folk literature by Zoltán Kallós (the well-known Transylvanian folklorist), still indicates a slight shift in the policies of the Hungarian leadership concerning Transylvanian issues. This minor shift had been demonstrated by the Kádár regime's active intervention against the arrest and conviction of Kallós in 1974, using the intelligence division of state security. (It is perhaps equally telling that György Aczél personally brought the news about the release of the ethnographer to Gyula Illyés.)

The "end of revolution" as such could not be better symbolised by an event more pertinent than the death of György Lukács in the year 1971. This "end" was clearly marked by the termination of greater endeavours for societal transformation. (The last one among these endeavours to have proven successful was "the socialist reorganisation of the agriculture", which had been concluded by 1962, while "the new economic mechanism" could not lead to systemic changes despite its tangible achievements.) All this had a doubtlessly benign effect upon Hungarian society from the point of view of its internal tranquillity. Meanwhile, returning here to our focal point again, the "peace of society" is not to be reckoned as a revolutionary slogan, whereas it fits a lot better into the idea of the Conservative raison d'état.

Not only had the "vast" projects of societal transformation come to an end, but seeking new ways and experimentation were also given up. When planning and constructing housing estates for example, technological and financial considerations overruled visions of new community forms. Moreover, the typical kinds of debates which were going around "community aspects versus petit bourgeois views" had ceased, the latter view (in word or silent thought only) winning the palm at the end of the day. The conclusion of this debate indicated in itself the end of the communal (or communist) project and visions. The regime had given up the construction of a new societal order or some kind of a socialistic way of life, even if the party state leaders were unable to renounce the application of the hollow rhetoric cliché of "building socialism". The revolutionary aspect of policy- making gave place to the policies of relevant expertise. (Abandoning the pursuit of finding new avenues revealed itself on the level of certain individuals as well, like Ferenc Erdei for example, known for his radical ideas on social transformation. He had broken with his own political visions to arrive at the moderate reform or rectification of the state of affairs based on "academic knowledge", that is to say how it would be possible to increase the productivity of collectivist economies, by the role individual interest among others.)

By the early 1970's the regime had obviously renounced telling its own story about the world. It did not stand alone with this, but unlike most countries in the Soviet bloc it could not choose the nationalistic path, there remained only to act in the role of moderniser, which, however, became problematic for two reasons. On the one hand, with the elimination of "backwardness" a certain point of reference by which modernisation and development could have been made visible disappeared, even if both took roots as concrete experience of a wider spectrum of society. On the other hand, the victory of ideology-free technicism implied that the regime did not essentially have the intention to do anything radically different from what was done in the Western World. Thus, however, it became obvious that over there it had been done better. From this point of view, the Helsinki Conference, organised a few years later, and, respectively, the Accords accepted there had great significance. The outcome of the Conference became a tell-tale sign of the ideological breathlessness of the Communist regimes. Namely, with the acceptance of the human rights concept prevailing in western democracies, these regimes had finally positioned themselves within the western paradigm, which immediately made their deficiencies experienced in the field of civil liberties more than evident. They lacked the ideological ground from which the human rights deficit could have been explained and, least of all, justified. The system's ideological "glaze" had faded, and all that remained was a mere skeleton of the power structure, similarly to what happened, in Andersenian terms, to the "emperor's new clothes", or with a little catachrestic metaphor, the "empire" was exposed naked.

In 1971 the system itself still seemed to be stable, also in the sense that some things had not changed at all. Here, in the first place, neither the system's economic foundations, nor the political superstructure, nor the unchanging uniformity of the conditions of ownership for three decades, or the taboos (i.e. unconditional fidelity to the Soviets) are in our focus – instead we consider the societal practices and customs which had not undergone any greater changes. The hunting events surviving all political systems and changes could be brought up as a good example: the comrades were just as happy to go hunting in 1971 or in 1981, as they had been in 1951, and almost as much as it is known of the aristocrats and the members of high society either in 1931 or 2021. In 1971 a festivity took place, namely the World Hunting Exhibition, which cannot be seen as a one-time event looking back after fifty years. Change is permanent – everything is motionless. How could we answer the question posed in the title then? 1971 was a *typical* year.

A Kronosz Kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja

A Kronosz Kiadó a Szakkiadók Társulásának tagja,
könyveink elektronikusan elérhetők, olvashatók és kereshetők
az Arcanum Adatbázis Kiadó által létrehozott
www.szaktars.hu
adatbázisban

Nyomdai előkészítés: Erőss Zsolt
Olvasószerkesztő: Bellus Ibolya
Borítóterv: Müller Péter és Erőss Zsolt

Nyomdai munkák: Séd Nyomda, Szekszárd
Felelős vezető: Dránovits Anna

* * *

www.abtl.hu
www.kronoszkiado.hu